

TURKUAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Researches

Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Teşekkülü ve Fıridun Bey Köçerli
Faik ELEKBERLİ

Türk Kaçar Hanedanlığı Döneminde Ermeni Asıllı bir Reformist; Mirza Malkum Han
Oğuzhan İMAMOĞLU

Moğol Sömürüsüne Karşı Bir Başkaldırı: Konya Muhafızı Ahi Ahmedşâh
Mazlum Şahin DEMİR

Köycülüğün İdeoloğu Nusret Kemal Köymen'in Köycülüğü Üzerine
Rıdvan KIZILKAYA

1982 Anayasası'nın Hazırlanma Süreci
Eyüp TOPRAK

Yakın ve Orta Doğu'da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar'ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu
Osman KİMYA, Cavid QASIMOV, Uğur GÖK

Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği
Ramazan KESERCİ

Ahmet Ağaoğlu'nun "Cumhuriyet" Gazetesi Bibliyografyası
Ali ASKER, Şeyma SOĞANCIOĞLU

2020
ANKARA

TURKUAZ

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish
World Scientific Researches

Yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli
bilimsel-akademik e-dergidir.

SAYI: ISSUE: 2 – ARALIK/ DECEMBER 2020
ANKARA

Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi

Turquoise International Journal of Turkish World Scientific Research

e-İSSN: 2717-8609

TURKUAZ Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nin Dizinlendiği veritabanları: ASOS Index

SAHİBİ: Eğitim ve Bilim Politikaları Araştırma Derneği

Hacı Bayram Mah., Çankırı Caddesi, No: 45/438, YIBA Çarşısı, Ulus, Altındağ-ANKARA, E-Posta: edt.synergy@gmail.com

Editör: Doç. Dr. Refik TURAN, Aksaray Üniversitesi

Editör Yardımcısı: Mehmet ÖZKAYA, Aksaray Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Ankara Üniversitesi, DTCF, Türkiye

Prof. Dr. Hayati AKYOL, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOY, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü, Azərbaycan

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahtem CELİLOV, Kırım İşletme Enstitüsü, Ekonomi ve İşletme Fakültesi, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Prof. Dr. Arife Figen ERSOY, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Arshi KHAN, Aligarh Muslim Üniversitesi, Siyasal Bilimler Bölümü, Aligarh, Hindistan

Prof. Dr. Asem NAUŞABAYEVA HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Barno UBAYDULLAYEVA Mashrabjonovna (Maşrabjonovna) Taşkent Sulama ve Tarımsal Mekanizasyon Mühendisleri Enstitüsü "Beşeri Bilimler" Bölümü, ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Elmira ZULPİHAROVA, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Kazakistan

Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Mamatkul JURAYEV, Özbekistan İlimler Akademisi Dilbilim, Edebiyat ve Folklor Enstitüsü, Özbekistan

Prof. Dr. Mustafa YAVUZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Osman SAMANCI, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Özlem BEKTAŞ, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Shohistahon (Şohistahon) ULJAYEVA, Taşkent Tarımsal Sulama ve Mekanizasyon Enstitüsü Beşeri Bilimler Bölüm Başkanı, Özbekistan

Prof. Dr. Tattigul KARTAYEVA, El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Kazakistan

Prof. Dr. Vitaliy RODINOV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Ali ASKER, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Almas İSMAYILOVA, Dağıstan Devlet Üniversitesi, Mahaçkale, Rusya Federasyonu.

Doç. Dr. Alyona Yuldaş Kızı BALTABEYeva, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Eduard LEBEDEV, Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeboksarı, Çuvaş Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA-KEKEÇ, Bakü Avrasya Üniversitesi, Genel Filoloji Böl. Azerbaycan.

Doç. Dr. Elnur AĞAYEV, Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, KKTC

Doç. Dr. Elza SAMEDLİ, Hazar Üniversitesi Beşeri Bilimler, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı, Azerbaycan

Doç. Dr. Faik ELEKBERLİ, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Gulmira AZRETBERGENOVA, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Maliye ve Muhasebe Bölümü, Kazakistan

Doç. Dr. Leniyara DZHELİLOVA, Kırım KİPU Üniversitesi, Kırım Tatar ve Türk Edebiyatı ve Gazetecilik Bölümü, Simferopol, Kırım, Ukrayna.

Doç. Dr. Özgür AKTAŞ, Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Ramazan KAYA, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkiye

Doç. Dr. Samet AZAP, Kastamonu Üniversitesi, Türkiye.

Doç. Dr. Seadet ŞİHIYEVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü, Azerbaycan

Doç. Dr. Sherzodhan MAHMUDOV, Özbekistan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan
 Doç. Dr. Tahirova Feride İnsan kızı, Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi G. İbrahimov adına Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Rusya Federasyonu, Rusya Federasyonu
 Doç. Dr. Vecihi Sefa HEKİMOĞLU, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye
 Dr. Öğretim Üyesi Afina BARMANBAY, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye
 Dr. Farhad RAHİMÎ, Urmiye Üniversitesi, İran İslam Cumhuriyeti
 Dr. Ilirjana KACELİ (DEMIRLIKA), Elbasan Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih ve Coğrafya Bölümü, Arnavutluk
 Dr. Öğretim Üyesi Melek SARI GÜVEN, Bartın Üniversitesi, Türkiye
 Dr. Öğretim Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL, Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye
 Dr. Öğretim Üyesi Tahir AŞİROV, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye
 Dr. Öğretim Üyesi Uğur TOZKOPARAN, Burdur Mehmet Akif Üniversitesi, Türkiye
 Dr. Daria ZHIGULSKAYA, Moskova Devlet Üniversitesi, Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Rusya Federasyonu
 Dr. Vural ÖNTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
 Prof. Dr. Nesib L. NESİBLİ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye
 Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
 Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye
 Dr. Öğretim Üyesi Çiğdem KARAÇAY, Hitit Üniversitesi, Türkiye
 Dr. Milyausha GAYNANOVA, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Tataristan, Rusya Federasyonu.

2.SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 2

Doç. Dr. Ali Asker	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Cavid Qasimov	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur Ağayev	Lefke Avrupa Üniversitesi, KKTC
Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. İrade Memmedova	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
Doç. Dr. Nevzat Topal	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Samet Azap	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Ümmügülsüm Candeğer	Osmaniye Korkutata Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Afina Barmanbay	Kars Kafkas Üniversitesi
Dr. Vural Öntürk	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Emin Hüseyinoğlu	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Gonca Sutay	Iğdır Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Meryem Arslan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Milyausha Gaynanova	Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Rusya Federasyonu
Dr. Öğretim Üyesi Şenay Yanar	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Tahir Aşirov	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

TURKUAZ ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türk Dünyası ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce yayımlanmamış olmak ve sunulduğu bilimsel toplantı bilgileri makale üzerinde belirtilmek kaydıyla yayımlanabilir. Bu durumda etik sorumluluk makale sahibine ait olur.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkçe çalışmalarda Türkçe ve İngilizce; İngilizce çalışmalarda ise 300 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce özete ve 3-5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
4. TURKUAZ Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisine gönderilen yazılar önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler

kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.

5. Makaleler derginin Dergipark platformu üzerinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkuaz> adresinde yer alan sayfasına yüklemek suretiyle süreç başlatılmış olur.
6. Dergimiz Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Başlık ve Dipnotlar: Makale başlığı iki yana yaslı, 14 punto, koyu ve Cambria yazı tipinde yazılmalıdır. Başlık en fazla 15 sözcük olmalı, bağlaçlar hariç olmak üzere her sözcüğün ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde makalenin İngilizce başlığı da aynı biçimde yazılmalıdır. Makale ile ilgili belirtilmesi gereken özel hususlar makale kabul edildikten sonra başlığına konulacak (*) ile sayfa altında açıklanacaktır. Çalışmanın kabul edilmesinden sonra yazar(lar)ının adı soyadı ortalı, koyu, 12 punto, Cambria yazı tipinde, soyadı büyük harflerle ve ortalı yazılarak, yazar sayısı birden fazla ise yazarlar tarafından belirlenen sırayla yazılacaktır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke bilgisi, e-posta adresi ve ORCID numarasına dipnot olarak makalenin ilk sayfasında yer verilmelidir. Dipnotlardaki tüm bilgiler Palatino Linotype yazı tipinde, girintisiz ve 10 punto olmalıdır.

Türkçe ve İngilizce Kısa Özet: Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanmak üzere kabul edilmektedir. Türkçe hazırlanan çalışmalarda Cambria yazı tipinde, 10 punto ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde Türkçe özet ve 300 sözcüğü aşmayacak şekilde hazırlanan İngilizce kısa özet (Abstract) yer almalıdır. Aynı şekilde İngilizce hazırlanan çalışmalarda Türkçe kısaca özet yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizce kısa özetlerin altında 3-5 anahtar sözcüğe yer verilmelidir.

Bölümler ve Alt Bölümler: Çalışmalarda ana bölüm başlıkları (birinci düzey başlıklar) Arabik rakamlarla numaralandırılarak Cambria yazı tipinde, 12 punto, koyu, sola yaslı ve tümü büyük harf biçiminde yazılmalıdır. Alt bölüm başlıkları (ikinci düzey başlıklar) Cambria yazı tipinde, 11 punto, koyu, sola yaslı, her sözcüğün ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. Üçüncü düzey başlıklar ise Cambria, 11 punto, koyu, italik, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır. Çalışmalarda ana metin Cambria 11 punto ile yazılmalıdır.

Metin içindeki paragraflar en az üç cümleden oluşmalı ve paragraflar arasında bir satır boşluğu bırakılmalıdır. Aynı şekilde başlıkların öncesinde ve sonrasında da bir satır boşluk verilmelidir. Makalenin tamamında girintiye yer verilmemeli, paragraflar arasında önce ve sonra aralık değerleri 0 olmalıdır. Metin içi atıfların yazımında, tablolarda, şekillerde ve kaynakça yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Çalışmalarda araştırmacının özelliğine göre GİRİŞ, YÖNTEM (Evren ve örneklem/çalışma grubu vb.) Veri toplama yöntemleri/teknikleri/araçları ve verilerin analizi), BULGULAR, TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER ve KAYNAKLAR bölümlerine yer verilmelidir. Ancak araştırmacının özelliğine göre yazarlar gerek duymaları halinde farklı bölümler de oluşturabilirler. Bölümlere yeni sayfadan başlanmamalı, bir bölüm bittikten sonra, aynı sayfada diğeri onu izlemelidir. Makale metninin tamamının yazımında APA 6 yazım stili kullanılmalıdır.

Şekiller ve Tablolar: Şekiller yazım alanından taşmayacak şekilde makale içinde uygun görülen yerlere ortalı olacak şekilde yerleştirilebilir. Ana metinden şekle atıfta bulunulmalı ve mümkünse şekil açıklmalıdır. Her bir şeklin altında Arabik rakamlarla numaralandırılmış bir şekil başlığı yerleştirilmeli, makale boyunca aynı numaralandırma devam etmeli ve APA 6 yazım stiline uygun olarak yazılmalıdır. Şekil başlıkları biçim olarak Cambria yazı tipinde, 10 punto, sola yaslı, yalnızca ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Şekil başlığında kaynak kullanılmış ise parantez içinde kaynak bilgisi eklenmelidir. Eğer şekil içinde yazılar varsa, 9 veya 10 punto olacak şekilde Cambria yazı tipiyle yazılmalıdır.

Tablolar sola dayalı olacak şekilde ve tamamında Cambria yazı tipi kullanılarak hazırlanmalıdır. Tablo başlığı, 10 punto ile yazılmalı, başlığın her kelimesinin sadece ilk harfi büyük olmalı ve başlık, tablo sayısının altında verilmelidir. Tablolarda APA 6 yazım stili kullanılmalıdır. Tablolara metin içinde tablo sayısı belirtilerek atıfta bulunulmalı ve tablo bittikten sonra yorumlanmalıdır. Tablolar, metin içinde kullanıldıkları yerde veya izleyen sayfada yer almalıdır. İlgili not ve kaynaklar, tablonun altında, "Not:" veya "Kaynak:" ifadelerinden sonra belirtilebilir.

Kaynakça: Makalede yararlanılan kaynaklar "KAYNAKÇA" başlığı altında ve varsa ek(ler)den önce APA 6 yazım stiline uygun olarak verilmelidir. Kaynakların tamamı, 11 punto ile ve her bir kaynağın arasında 1 satır boşluk verilerek, Cambria yazı tipinde ve iki yana yaslı, tek satır aralığında, önce ve sonra paragraf değerleri 0 olacak şekilde, girintiye yer vermeden yazılmalıdır. Kaynakçada yer alan her kaynağa metin içinden atıfta bulunulduğundan, yine aynı şekilde metin içinde kullanılan her bir kaynağa da kaynakçada yer verildiğinden emin olunmalıdır.

Ekler: İhtiyaç duyulması halinde kaynakçadan sonra ve geniş özetten önce, Ekler bölümü oluşturulabilir. Burada makale içinde atıfta bulunulan ekler yer verilmelidir. Birden fazla ek kullanılması halinde numaralandırılması gerekir. Makale içinde tablo veya şekil olarak verilebilecek unsurlara "Ekler" bölümünde yer verilmemelidir.

Geniş Özet: Yazar makalesinde isteğe bağlı olarak varsa Ekler, yoksa Kaynakça kısmından sonra gelecek şekilde 750-1000 sözcükten oluşan geniş İngilizce özet yer verebilir. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve makalenin temel fikirlerini yansıtmalıdır. Geniş özetten aynen alıntıya yer verilmemeli, tablo ve şekil kullanılmamalı, Cambria yazı stilinde 11 punto olarak hazırlanmalıdır.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI**Yayın Etiği**

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde bilimsel bilginin objektif bir şekilde üretilmesini ve yaygınlaşmasını destekleyici bir yayın süreci izlenmektedir. Bu sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi ancak bütün paydaşların (yayıncı, editör(ler), yazar(lar), hakem(ler) ve okuyucu(lar) vb.) etik ilkelere yönelik standartlara uymaları ile mümkün olabilir. Bu nedenle dergi yayın sürecinin tüm paydaşlarının aşağıda belirtilen etik ilkelere uygun davranmaları beklenmektedir:

Yazarların Etik Sorumlulukları

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmak üzere makale sunumu gerçekleştiren yazar(lar)ın etik sorumlulukları:

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi Türkçe ve İngilizce dillerinde özgün bilimsel çalışmaların yayımlanmak üzere kabul edildiği bilimsel-akademik bir e-dergidir. Bu nedenle yazar(lar)ın yayımlanmak üzere özgün çalışmalar sunmaları, başka dergilerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş makaleleri göndermemeleri gerekmektedir.
- Yazar(lar) çalışmalarında yararlandıkları kaynaklara etik ilkeler doğrultusunda ve bilimsel kural ve kaidelere uygun olarak gönderme (atıf) yapmalıdırlar.
- Makaleye katkı sağlamayan şahısların adı yazar olarak bildirilmemeli, makalenin yayımlanmak üzere sisteme yüklenmesinden sonra yazar ekleme, çıkarma veya yazar sırasını değiştirme talebinde bulunulmamalıdır.
- Değerlendirme sürecinde yazar(lar)dan makalelerine ilişkin bilgi ya da ham veri istenmesi durumunda bu bilgi ve belgeler editöre sunulmalıdır.
- Yayımlanma başvurusu yapılan makaleyle ilgili çıkar çatışması-çıkarcı birliği olan kişileri editörlere bildirmelidir.
- Yazar(lar), makalelerinde kullandıkları verilerin kullanım haklarına, araştırma-çözümlemelerle ilgili izinlerin ya da üzerinde araştırma yaptıkları katılımcıların onayının alındığını belgelemelidirler.
- Yazar(lar), değerlendirme ve erken görünüm aşamasındaki ya da elektronik ortamda yayımlanmış makalesiyle ilgili hatayı fark ettiklerinde bilgi vermek, düzeltmek ya da geri çekmek için editörle iletişime geçmesi gerekir.
- Yazar(lar), etik kurul kararı gerektiren deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem, odak grup çalışması gibi nicel ya da nitel yöntemlerle veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı aldığını; etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı aday makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtmeli, etik kurul kararını gösteren belgeyi makalenin başvurusuyla birlikte sisteme yüklemelidir. Ayrıca olgu sunumlarında aydınlatılmış olur/onam formunun alındığına ilişkin bilgiye makalede yer vermelidir.
- Yazar(lar), veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterdiklerinin kanıtlarını (başkalarının ölçek, anket, fotoğraf gibi belgelerinin kullanılmasında izin alınması gibi) makale içinde sunmalıdır. Makalelerde araştırma ve yayın etiği ile fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğu belirtilmelidir. Araştırma insan ve hayvan denekler üzerinde gerçekleştirilmiş ise araştırmanın uluslararası bildiriler, kılavuzlar vb uygun gerçekleştirildiği bildirilmelidir.
- Yazar(lar)dan derleme makaleler için etik kurul onayı istenmez. Bununla birlikte etik kurul kararı gerektirmeyen makalelerde de, etik kurul kararının gerekmediği, makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmelidir.

Editör, Editör Yardımcıları ve Alan Editörlerinin Etik Sorumlulukları

- Editörler, hakemlerin, yazar(lar)ın, araştırmacı, uygulayıcı ve okuyucuların bilgi gereksinimlerini karşılamaya gerektiğinde dönüt vermeye, yayın sürecinde düzeltme, açıklama gerektiren konularda açıklık ilkelerine göre davranmaya çaba gösterirler.
- Editörler, makalelerle ilgili olumlu ya da olumsuz karar verirken, makalelerin özgün değeri, alana katkısı, araştırma yönteminin geçerli ve güvenilirliği, anlatımın açıklığı ile derginin amaç ve kapsamını göz önünde tutarlar.
- Editörler, başvurusu yapılan makalelerin önemli sorunu olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına alır, olumlu hakem önerilerini göz önünde bulundurur, ciddi sorun olmadıkça önceki editör(ler)ce verilen kararları değiştirmezler.
- Editörler, derginin yayın politikaları arasında bulunan kör hakemlik ve değerlendirme süreci politikalarını uygular, hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutar, her makalenin yansız ve süresi içinde değerlendirilmesini sağlarlar.
- Editörler, makaleleri alan editörleri ve hakemlerin uzmanlık alanlarını dikkate alarak gönderir, değerlendirmelerin yansız ve bağımsız yapılmasını desteklerler.
- Editörler, makalenin yansız değerlendirilmesi için editörler, hakemler ve yazar(lar) arasındaki çıkar çatışması-çıkarcı birliği olup olmadığını göz önüne alırlar.
- Editörler, hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması ve sürekli güncellenmesi için arayış içinde olurlar.
- Editörler, akademik görgü kurallarına uymayan ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellerler.
- Editörler, dergi yayın süreçlerini yayın politikaları ve kılavuzlara uygun işletilmesini sağlar, süreçte görev alanları yayın politikaları konusundaki gelişmelerden bilgilendirir, gerektiğinde eğitim programı hazırlarlar.
- Editörler, yayın sürecinde görev alanlar herkesle etkili bir iletişim içinde olur, belirli aralıklarla toplantılar düzenlerler.

- Editörler, değerlendirilen makalelerdeki kişisel verilerin korunmasını sağlarlar; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korurlar.
- Editörler; makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasına özen gösterirler, makalenin katılımcılarının açık onayının belgelendirilmesini önemserler, makalenin katılımcılarına ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalarda izinleri olmadığında makaleyi reddederler.
- Editörler; görevi kötüye kullanmaya karşı önlem alırlar. Görevi kötüye kullanmaya yönelik yakınmalar olduğunda, nesnel bir soruşturma yaparak, konuyla ilgili bulguları paylaşır.
- Editörler, makalelerdeki hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirmelerin düzeltilmesini sağlarlar.
- Editörler, yayınlanan makalelerin fikri mülkiyet hakkını korur, ihlal olması durumunda derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunurlar. Ayrıca yayımlanan makalelerin içeriğinin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi konusunda gerekli önlemleri alırlar; özgünlük-benzerlik denetimini yaparlar.
- Editörler, Dergide yayımlanan makalelere yönelik tutarlı eleştirileri dikkate alırlar, eleştirilen makalelerin yazar(lar)ına yanıt hakkı tanırırlar.
- Editörler olumsuz sonuçları içeren çalışmalarını da göz önünde bulundururlar.
- Editörler, Dergiye iletilen yakınmaları inceler ve gerekli açıklamaları yapıp, haklı yakınmalarla ilgili sorunların giderilmesi için gerekli önlemleri alırlar.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

- Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi makale değerlendirme sürecinde yazar(lar)ın hakemleri, hakemlerin yazarları tanımadıkları çift yönlü kör hakemlik ilkesi uygulanır, hakemler yazarlar ile doğrudan iletişim kuramaz; makale değerlendirme formları ve metin üzerinde belirtilen notlar ile düzeltme istemleri dergi yönetim sistemi üzerinden editörlerce yazar(lar)a iletilir. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'ne başvurusu yapılan makaleleri değerlendirecek hakemlerin aşağıda belirtilen etik ilkelere riayet etmeleri beklenmektedir:
- Hakemler yalnız uzmanlık alanı ile ilgili makaleleri değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi yansızlık ve gizlilik içinde yapmalıdır. Bu ilke gereğince inceledikleri makaleleri değerlendirme sürecinden sonra yok etmeli, ancak yayımlandıktan sonra kullanılmalıdır. Uyruk, cinsiyet, dinsel inanç, siyasal inanç ve ticari kaygılar, değerlendirmenin yansızlığını bozmamalıdır.
- Hakemler, çıkar çatışması-çıkar birliği olduğunu anladıklarında, makaleyi değerlendirmeyi reddederek, editörlere bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmeyi akademik görgü kurallarına uygun biçimde, yapıcı bir dille yapmalı; hakaret ve düşmanlık içeren kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
- Hakemler değerlendirmesini kabul ettikleri makaleyi süresi içinde değerlendirmelidirler.

Etik İlkelere Uygun Olmayan Durumların Bildirilmesi

Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi'nde editörler, hakemler, yazarlar ile ilgili etik ilkelere uymayan bir davranış ya da değerlendirme sürecindeki, erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale ilgili etik olmayan bir durumun tespiti halinde la karşılaşılmaması durumunda edt.turkuaz@gmail.com adresine bildirilmesi gerekmektedir.

EDİTÖRDEN

Merhabalar,

2020 yılını geride bırakmaya hazırlandığımız bu günlerde, dergimizin 2. sayısıyla huzurlarınızda bulunmanın mutluluğu içerisindeyiz.

Haziran ayında yayınlanan ilk sayını ardından aldığımız olumlu tepkiler, bizleri ziyadesiyle mutlu etti ve henüz emekleme dönemindeki dergimizi geliştirerek Türk Dünyasına akademik açıdan hizmet edecek önemli bir platform haline getirme yönündeki azim ve gayretimizi daha da artırdı. Teşekkür ederiz.

İlk sayımızın ardından e-issn numarasını almaya hak kazanan dergimiz, aynı zamanda ilk indekslere de girmeye başladı. Dergimizi taramaya başlayan ilk indeks olan ASOS İndeks'e teşekkür ediyoruz.

Bu arada koronavirüs salgını tün dünyayı olduğu gibi ülkemizi de olumsuz etkilemeye, insanımızı sevdiklerinden ayırmaya devam etmektedir. Ne yazık ki geçtiğimiz Eylül ayında dergimizin Danışma ve Bilim Kurulu üyelerinden, değerli bilim insanı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hasan Onat'ı da koronavirüs nedeniyle kaybettik. Merhuma Allah'tan rahmet, yakınlarına ve akademik camiaya başsağlığı diliyoruz.

Dergimizin bu sayısında Türk Dünyasının farklı konularıyla ilgili sekiz makale yer almaktadır. Ağırlıklı olarak genç araştırmacılar tarafından kaleme alınan bu çalışmaların beğenilerek okunmasını ve alana katkı sunmasını dileriz.

Gelecek sayıda görüşebilmek dileğiyle, esen kalın...

Doç. Dr. Refik TURAN
Editör

Turkuaz Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Aralık 2020, 2

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

*Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Teşekkülü ve Fıridun Bey Köçerli***Faik ELEKBERLİ**115-131*Türk Kaçar Hanedanlığı Döneminde Ermeni Asıllı bir Reformist; Mirza Malkum Han***Oğuzhan İMAMOĞLU**132-149*Moğol Sömürüsüne Karşı Bir Başkaldırı: Konya Muhafızı Ahi Ahmedşâh***Mazlum Şahin DEMİR**150-160*Köycülüğün İdeoloğu Nusret Kemal Köymen'in Köycülüğü Üzerine***Rıdvan KIZILKAYA**161-176*1982 Anayasası'nın Hazırlanma Süreci***Eyüp TOPRAK**177-185*Yakın ve Orta Doğu'da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar'ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu***Osman KİMYA, Cavid QASIMOV, Uğur GÖK**.....186-198*Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği***Ramazan KESERCİ**.....199-208*Ahmet Ağaoğlu'nun "Cumhuriyet" Gazetesi Bibliyografyası***Ali ASKER, Şeyma SOĞANCIOĞLU**209-220

Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Teşekkülü ve Firidun Bey Köçerli

Faik ELEKBERLİ*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 21.5.2020	<p>Makalede Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülü ve bu alanda Türk mütefekkeri Feridun Köçerli'nin hizmetleri araştırılmıştır. Araştırmada Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülünün bir çok akademik araştırmalarda iddia edildiği gibi, Heyder Hüseyinov'un 1940'lı yıllarda kaleme aldığı "Azerbaycan'da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden" isimli kitabıyla değil, F.Köçerli'nin 1900'lü yılların başlarında yazdığı "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kapsamlı eseriyle başladığı ortaya konulmuştur. Çünkü Köçerli bu eseri ile Azerbaycan Türk edebiyatının yanı sıra Azerbaycan Türk felsefe tarihinin de oluşmasını sağlamıştır. Onun "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli eserinde en eski dönemlerden XX. asrın başlarına kadar yaşamış olan Azerbaycan Türk mütefekkerlerinin sadece edebî değil, felsefi mirası da yer almaktadır. Her koşulda Azerbaycan Türk mütefekkerlerinin edebî-bedii ve içtimaî-felsefi eserlerini ilk defa bu şekilde mufassal ve ilmî şekilde bir kitapta toplayan Köçerli olmuştur. Makalede Köçerli'ye kadarki dönemde felsefe tarihçiliğine dair unsurlara tezkireler, çüngler ve müntehabatlara rastlanıldığı, ancak bu amillerin millî edebiyat tarihi, özellikle de içtimaî-felsefi fikri tarihi bakımından kendini kanıtlayamadığı ortaya konulmaktadır. Ancak, Köçerli'nin "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kitabı bir çok özelliği bakımından sadece millî edebiyat tarihi değil, millî felsefi fikir tarihi bakımından da akademik üsluba çok yakın tarzda yazılmıştır. Bir başka ifadeyle, Köçerli bu eserinde Azerbaycan Türk felsefe tarihini, diğer anlamı ile Türk dünya görüşünü de ifade etmiştir. Her koşulda Köçerli'nin bu gibi eserlerinin Azerbaycan Türk felsefesinin doğuşu ve inkişafının temel taşı olduğunu söylemek mümkündür.</p> <p>Anahtar Kelimeler: Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Türk Felsefe Tarihi, Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı, Tarih ve Felsefe, Edebiyat ve Felsefe</p>
Makalenin Kabul tarihi: 26.10.2020	

Formation of the History of Azerbaijani Turkish Philosophy and Firidun Bey Kocharli

ABSTRACT

In the article, were examined the formation of the history of Azerbaijan Turkish philosophy and the role and role of Turkish entrepreneur Firidun Bey Kocharli concerning this issue. In the research, as the formation of Azerbaijan Turkish philosophy history claimed by many scholars in academic style, Heyder Huseynov wrote in the 1940s, "XIX in Azerbaijan from the History of Century Social and Philosophical Ideas" it was revealed that it started not with his book titled, but with his comprehensive work titled "Literature of Azerbaijan Turks" written by F.b. Kocharli in the early 1900s. Because in this work, Kocharli provided the creation of Azerbaijan Turkish philosophy of history as well as the Azerbaijan Turkish literature. In his work titled "The Literature of Azerbaijan Turks", were reflected not only the literar, but also the philosophical heritage of the Azerbaijani Turkish enthusiasts who lived from the earliest ages to the beginning of the XX century. In any case, Kocharli was the person who first collected the literary-scientific and spiritual-philosophical works of Azerbaijani Turkish entrepreneurs in such book. In the article, it is revealed that until

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan. E-posta: faielekperov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8865-568X

the time Kocharli, there are contradictions, chunks and exclusions similar to philosophical historians, but these agents could not prove themselves in terms of the history of national literature, and the history of the idea of philosophy. However, Kocharli's book "Literature of Azerbaijan Turks" in terms of many features was written in a very close manner to the academic style, not only the history of national literature, but also the history of national philosophical ideas. In other words, in this work, Kocharli expressed the history of Azerbaijan Turkish philosophy, in other words, the Turkish worldview. In any case, it is possible to say that these and other works of Kocharli constitute the cornerstone of the birth and development of Azerbaijani Turkish philosophy.

Keywords: Feridun Kocharli, History of Azerbaijani Turkish, Literature of Azerbaijani Turks, History and Philosophy, Literature and Philosophy

GİRİŞ

Azerbaycan Türk mütefekkiri Feridun bey Köçerli (1863-1920) Şuşa'da doğmuş, 1872-1876 yıllarında Mirza Kerim Münşi'nin medresesinde tahsil almıştır. 1876 yılında Şuşa'daki Rus-Tatar mektebine giren Köçerli 1878'de Gori Muallimler Seminariyasına başlamıştır (1878-1885). Semineryadaki eğitimini tamamladıktan sonra İrevan Gimnazyasına tayin edilen Köçerli, 1885-1895 yılları arasında burada ana dili ve hüsnühat derslerini vermiştir. 1895 yılında İrevan'dan ayrılan Köçerli, Gori Müellimler Seminariyası'nın "Tatar şubesi"nde Türk dili ve Şeriat dersleri muallimi tayin edilmiş, 1918 yılına kadar bu vazifesini sürdürmüştür. 1910 yılında Gori Muallimler Seminariyasının Azerbaycan Türk şubesinin geçici görevlisi daha sonra ise seminariyanın Azerbaycan Türk şubesinin müdür yardımcılığı görevine atanmıştır. Köçerli, 1916-1917 yıllarında siyasi faaliyetlere de başlayarak "Müsavat"a üye olmuştur.

1918 yılında Gori Muallimler Seminariyasının Azerbaycan Türk şubesi Kazah şehrine taşınarak Kazah Muallimler Seminariyası kurulmuş, Köçerli de bu seminariyanın müdürlüğüne atanmıştır. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Türk Millî Şurasının üyesi seçilen Köçerli'nin İstiklâl Beyannamesi'nde de imzası vardır. 1 Şubat 1919'da Müsavat Partisi Merkezi Komitesinin teşebbüsü ile teşkil edilmiş Kazah şubesine başkan seçilen Köçerli, Sovyet Rusyasının 27 Nisan işgaline kadar Kazah Muallimler Seminariyasına müdürlük etmiştir. 27 Nisan 1920 işgalinin hemen ardından Kuzey Azerbaycan'da söz sahibi olan Rus ve Ermeni çeteleri onu devrim karşıtı olmakla suçlayarak kurşuna dizmişlerdir (Yagublu, 2018: 25).

Onun başlıca eserleri "Talim-i Sokrat", "Talim-i Lisan-i Türkî", "Tatar Komedyaları", "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" ve diğerleridir. Köçerli, daha 1895 yılında Rusça olarak kaleme aldığı "Tatar Komedyaları" başlıklı seri makalelerinde Azerbaycan Türk mütefekkirlere eserlerine başvurmuştur. Bunun ardından 1903 yılında Azerbaycan Türk tarihinin ilk eseri olma özelliğini taşıyan Rusça "Literatura Azerbaydjanskih Tatar", 1907'de ise Türkçe "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kitapları neşr edilmiştir. Belirtilmesi gereken bir husus da şu ki, Köçerli, Rusça veya Türkçe yazdığı eserine "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" ismini verdiği hâlde, Sovet Rusyasının işgalinden sonra Türklüğe karşı sürdürülen repressiyadan sonra, kitabın ismi değiştirilerek "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materialları" ya da "Azerbaycan Edebiyatı" şekline dönüştürülmüştür.

Ne yazık ki bu "müstemlekeçilik ananesi" Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını elde ettikten (1991) sonra da devam ettirilmektedir. Şöyle ki, bağımsızlık döneminde de bu kitap asıl adı ("Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı") ile değil, Sovyet Rusyası'nın Türklüğe karşı uygulamaya başladığı repressiyadan sonra verilmiş sahte adı ile ("Azerbaycan Edebiyatı") neşr olunmuştur. Sovyet döneminde sahteleştirilen uygulamaları bağımsızlık döneminde de devam ettirenler Köçerli'nin bağımsızlık döneminde yayınlanmış aynı eserinin "Feridun bey Köçerli ve onun "Azerbaycan Edebiyatı" eseri" adlı "Giriş" kısmında "Türk" sözünün "Azerbaycan" sözü ile değiştirildiğini açıkça ifade etmektedirler: "Bu mukaddime Köçerli'den verilen örneklerde ve kitabın her iki cildinin metninde "Türk" sözü "Azerbaycan" (mes., "Türk edebiyatı" – "Azerbaycan Edebiyatı") ve "Azerbaycanlı" anlamında kullanılmıştır" (Köçerli, 2005/a: 4). Kısaca, bağımsızlık

döneminde de sadece Köçerli'nin söz konusu kitabının gerçek isminin değil, aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin dilinin (Türk dili) ve halkının adının da (Azerbaycan Türkleri) değiştirilmesi görmezden gelinmekte ve üstelik hiç bir esas olmadan, bütün bunlara hak kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Kaynakları ve Teşekkülü

Köçerli'nin Azerbaycan Türklerinin tarihinde asıl hizmeti, ilk olarak Azerbaycan Türk edebiyatı ile birlikte, Azerbaycan Türk felsefe tarihinin de oluşturulmasına yaptığı büyük katkıdır. Onun "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli eserinde en eski devirlerden XX. asrın başlarına kadar yaşamış olan Azerbaycan Türk mütefekkirlerinin yalnız edebî değil, felsefi mirası da ele alınmıştır. Bu bakımdan bizce, Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülü bir çok akademik araştırmalarda iddia edildiği gibi, Heyder Hüseyinov'un 1940'lı yıllarda kaleme aldığı "Azerbaycan'da XX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden" (Hüseyinov, 2007: 6-8) isimli eseriyle değil, F. Köçerli'nin 1900'lü yıllarda yazdığı "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" eseri ile başlamıştır. Köçerli ilk defa olarak daha kapsamlı ve ilmî bir şekilde Azerbaycan Türk mütefekkirlerinin edebî, sanatsal ve sosyo-felsefi eserlerini tek bir kitapta sunmayı başarmıştır. Aynı zamanda, Köçerli'ye kadar yazılmış bazı tezkireler, çünkler (şiir parçaları), müntehabatlar ve Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem" eserinin de az çok millî felsefi fikir tarihimizi yansıttığı unutulmamalıdır. Örneğin, tezkireçilerden Farsça yazan Ehmed Razi, Lütfeli Bey Azer Beydili, Mirze Tahir Nesrabadi ve başkaları olduğu gibi, Türkçe yazanlardan ise S. E. Şirvani, M. M. Nevvab, Mehmed Ağa Müctehidzade, Hesenlihan Karadaği ve başkaları olmuşlar. Ancak tezkireler ne edebiyat tarihi ne de felsefe tarihi kitabına uygun değildi: "Tezkirelerde müellifler hakkındaki çok kısa malumatlar belgelere dayalı olarak yazılıp biyografik ve bibliyografik karakter taşımaktaydı. Çoğunlukla tezkireçiler bu veya başka yazarın adını, mahlasını, doğum ve ölüm yeri ve tarihleri ile bazı eserlerinin adını belirtmekle yetinmişlerdir. Bundan sonra şairin eserlerinden bir-iki örnek vermekle tezkire müellifi görevini yapmış sayardı" (Köçerli, 2005/a: 6).

Fikrimizce, tezkireler gibi müntehabatlar da (Mirze Yusuf Karabaği'nin "Mecmueyi-Vakif ve Müasirini-diger", Adolf Berjen'in "Kafkaz ve Azerbaycan'da Meşhur Olan Şüearanın Eşarına Mecmuedir", "Hüseyin Efendi Kaibov'un "Azerbaycan'da Meşhur Olan Eşarına Mecmuedir" ve b.) millî edebiyat tarihi, özellikle de sosyal-felsefi fikir tarihi bakımından kendilerini kanıtlayamamışlardır. Çünkü bu müntehabatlarda da esasen son dönem şairlerinin eserlerinden örnekler verilmiştir ki, bu da sadece felsefi fikir tarihi bakımından değil, genel Azerbaycan Türk edebiyat tarihinin ortaya konulması bakımından da yetersiz kalmaktaydı (Köçerli, 2005/a: 6-7).

Bu türlü tezkireler ve nazım müntehabatların yanında A. A. Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem" adlı tarihî eseri de dikkat çekmektedir. Bakıhanov bu eserinin sonunda az da olsa, Azerbaycan Türk edebiyat tarihinin, aynı zamanda içtimai-felsefi fikir tarihinin özetini vermeye çalışmıştır. Örneğin, o, bu eserinde Baba Kuhi Bakuyi, Mehseti Genceli, Nizami Genceli, Ebülüla Genceli, Hakani Şirvani, Feleki Şirvani, İzeddin Şirvani, Mücireddin Beylekani, Seyid Zülfükar Şirvani, Seyid Yehya Bakuyi, Yusuf Müskürü, Bedr Şirvani, Ebdürreşid Bakuyi, Müsahib Gencevi, Hacı Zeynelabdin Şirvani ve başkalarının eserleri (o cümleden, kendisinin de) hakkında içtimai-felsefi fikir tarihi bakımından az-çok kıymetli malumatlar vermiştir (Bakıhanov, 2001: 232-260).

Bütün bunların yanı sıra, Köçerli'nin "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" eseri bir çok yönden onlardan ayrılmış, aynı zamanda sadece millî edebiyat tarihine değil, millî felsefi fikir tarihine de yer vermiştir. Köçerli de söz konusu eserinin giriş kısmında bu eserin kendinden evvelki tezkireler (özellikle de Lütfeli Bey Azer'in "Ateşkede"sinden) ve poetik müntehabatlardan bir çok bakımdan farklı olduğunu kaydetmiştir. O, bu konuda şöyle yazmaktadır: "Şöyle ki, merhum Azeri "Ateşkede"sinde her bir şairin tercüme-yi hâline dair kısa bir ahval yazıp, eserlerinden çok az ve bir-biriyle ilişkisi olmayan örnekler veriyor. Ama biz mümkün olduğu kadar meşhur şair ve ediplerimizin hem tercüme-yi-hâllerine hem de asar-i kalemiyelerine dair etraflı malumat vermiş, mezkur eserler hakkında görüş ve izlenimlerimizi yazıp, açıklama veya tenkide layık olan mekam ve noktaları şerh ve beyan etmişiz. Her bir şairin mesleğini, üslubi-kemalini ve kendi asır ve

zamanesinin ruhunu ve hangi tür çalışmalar getirdiğini ve onların cemaatımıza hüsni-tesirini, hayır ve zararını yapabildiğimiz kadarıyla açık göstermişiz” (Köçerli, 2005/a: 43-44).

“Bunda millî ve sevgili şairlerimiz, aziz ve muhterem ediplerimizin tercüme-yi hâlleri ve seçilmiş eserleri zikredilmiştir” (Köçerli, 2005/a: 44) diyen Köçerli’nin bu fikirleri, “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı”nı sadece bir edebiyat tarihi eseri olarak görmenin doğru olmadığını göstermektedir. Aslında onun şair ve edip olarak bir çok yazarların eserleri (N. Genceli, Füzuli, Nesimi, M. F.Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.), bazen doğrudan bazen de dolaylı da olsa içtimai-felsefi fikir tarihimize aitler. Bu anlamda eserinin girişinde “millî edebiyatın” öneminden bahsettiği zaman Köçerli’nin tanınmış şahsiyetleri “şair-i kabil” ile birlikte “edib-i fazıl” adlandırması da bir tesadüf değildir. Bizce, onun “edib-i fazıl” adlandırdığı şahsiyetler öncelikle millî felsefi fikir tarihimizle ilgilidir. O, şöyle yazmıştır: “Erbabi-danış ve kamala malumdur ki, her bir milletin şan ve azametine, terakki ve saadetine sebep olan olan unsurlardan birisi de onun edebiyatıdır. Edebiyat, milletin aynesi-hakikatnümasıdır ki, onun maddi ve manevi terakkisini ve istikbâlini, kurtuluş ve saadet yollarını olduğu gibi gösterir. Edibi-fazil ve şairi-kabil milletin maarif hadimleridir. Milleti hak ve sevaba irşad eden, şöhret ve hürmete ulaştıran onlardır. Eser ve şiirleri ile onlar milletin bedenine şifa, ruhuna sefa, fikrine cila, aklına ve bütün manevi ve ruhani güçlerini kanatlandırarak yüksek makama ulaştırılır”(Köçerli, 2005/a: 44).

Batı halklarının (İngiliz, Fransız, Alman, Rus vb.) millî edebiyat sayesinde inkişaf ettiklerine inanan Köçerli, sadece yaşadığı dönemin etkisi altında şair ve edip olarak adlandırılan mütefekkirlerin bütün eserlerini “edebiyat” olarak kaleme almış, onları “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” adlı eserinde bir araya getirmiştir. Ancak onun kendisi de çok iyi biliyordu ki, “edebiyat” tek bir manaya gelmemekte, yani o, ancak nağme, masal, bilmece, yanıltmac, bayatı gibi açıklanmamalıdır. Köçerli şöyle diyor: “Edebiyat iki kısımdır: Bir kısmı; ağızda söylenen nağil, hikayetlerden, çeşit çeşit millî nağmelerden, aşık sözlerinden, masallardan, bilmeceleden, yanıltmaclardan, ağıtlardan, bayatılardan ibarettir. Bu kısım edebiyata “Edebiyat-i lisani” veya “efvahi” ve yahud “el edebiyatı” denilir. İkinci kısım edebiyat edip ve şairlerin, âlim ve hakimlerin çalışmalarından vücuda gelen yazı ve düzenlemelerden ibarettir ki, bunlar ister nesir isterse de nazım ile yazılmış olsun, ister ilim ve fenne dair olsun isterse ahlak ve davranıştan, şiir ve gazeliyattan bahsetsin. Her iki kısım edebiyatın da esası ve dayanağı sözdür ki, kudret-i ilahi ile insanın ağızında zikir olunmuştur ve onun vasıtasıyla insanın iç dünyası bilinir ve görünür oluyor, dakik niyeti onunla birbirinden temiz kılınır ve bundan başka yeryüzünde insanın diğer canlılar ile arasında meydana gelen ilişki ve davranışı ve madarisi açıklayan ve dile getiren sözdür. Söz olmasaydı, elbette, edebiyat da olmazdı. Bu suretde insan ile hayvan arasında da bir fark kalmazdı ve halihazırda görülen ilerleme ve gelişmeden de bir eser görülemezdi” (Köçerli, 2005/a: 45).

Köçerli’ye göre, her iki edebiyatın da varlığı öncelikle dilin gelişmesi ile mümkündür ki, bu da her kavim ya da millete kısmet olmamıştır. Çünkü bir çok kavim yaratılıştan mayalarında istidat ve kabiliyet olmadığı için dilini zenginleştirememiş, Taş Devri’nden çok da uzaklaşmamışlardır. Ancak bir çok kavim ve millet de vardır ki, dillerini geliştirme konusunda belirli seviyede başarılar kazanmışlardır. Köçerli’ye göre, dilini inkişaf ettiren kavim ve milletler ikiye ayrılırlar: 1) Ancak el edebiyatına (sözlü edebiyata) sahip olanlar, 2) Sözlü edebiyatın yanı sıra yazılı edebiyata sahip olanlar. Sanatkâra göre, el edebiyatı halka mahsus olup, ağızdan ağıza miras bırakıldığı hâlde, yazı-kalem edebiyatı bir ferdin zekasının, aklının mahsulü olup, burada milliyet tesiri ve kokusu daha güçlüdür. O, şöyle yazmaktadır: “Bunda (yazılı edebiyatta - F. E.) her bir nağil ve hikayenin hususi yazar ve edibi ve her bir tasnifin kendi müsannıfı ve her bir şiir ve gazelin belli bir şairi vardır. Elbette, bu tarz eserlerde milliyet nişanesi ve milliyet kokusu çok da görülmez. Veli bir müsannıf ve şair kendi milletine ne kadar yakın olursa, onun adet ve özellikleri üzere örneklere tapınırsa, milliyet kanı onun damarlarında ne kadar fazla akarsa, onun eserlerinde milliyet kokusu ve milliyet nişanesi de bir o kadar fazla görünecektir. Şair-i kâmil ve edib-i fazıl hakikatte o edip ve şairdir ki, kendi milletiinin dili ile konuşa, yüreği ile his ve akli ile fikir ede” (Köçerli, 2005/a: 51).

Bu sebeple de Köçerli'ye göre, Güney Kafkasya'nın doğu ve güneyinde (Derbend, Borçalı, Nahçıvan, Gence, Bakı, İrevan, Şeki, Şirvan, Karabağ, Kazah, Lenkaran vb.), Kacarlar devletinin ise kuzeyinde yaşayan (Tebriz, Hemedan, Zencan, Hoy, Maku, Erdebil, Urmiya, Miyane, Selmas vb.) Azerbaycan Türklerinin de kendine mahsus edebiyatı ve dili (bir ölçüde farklı şivelerde konuşular da) vardır. Başka bir ifadeyle, onun fikrinde, Azerbaycan Türklerinin bugünkü dili kadim Türkçeden belli ölçüde uzaklaşıp Fars ve Arap kelimeleri, yabancı terkip ve kaideye düşse de, ancak bütünüyle bu dilde söylenen ve yazılan edebiyat Azerbaycan Türk Edebiyatıdır (Köçerli, 2005/a: 52-56).

Köçerli'ye göre, millî edebiyat tarihi diğer halklardaki gibi Azerbaycan Türklerinin de kendi millî ediplerini, mütefekkirlerini tanıyıp, onlarla iftihar etmeleri için gereklidir: "Aya, biz Azerbaycan Türklerinin Seretellileri ve Çavçavadzeleri olmamış mıdır? Bizim millî şairlerimiz yetişmemiş mi? Aya, bizler böylesine muhterem şahısların vücudundan mahrum mu kalmışız? Bu suallere cevap verip söyleyebiliriz ki, bizim de çok büyük, muktedir ve maharetli millî şairlerimiz olmuştur ve lakin ne yazık ki onların kadir ve kıymeti ne kendi zamanlarında ve ne de günümüzde bilinmemiştir" (Köçerli, 2007/a: 92). Köçerli'yi millî edebiyat tarihini, aynı zamanda millî felsefi fikir tarihini yazmaya sevk eden şeyin tam da bu sorulara cevap bulma isteği olduğu söylenebilir.

Köçerli, bir milletin edebiyatının onun hayat tarzının bir aynası olduğunu; yani milletin hayatı, inkişafı, terakkisi ve gelişiminin onun edebiyatı ile ölçüldüğünü kabul ediyordu (Köçerli, 2007/b: 70). Köçerli'ye göre, millî şairler, millî mütefekkirler edebiyatta vatana sevgi, millete hizmet, dostluğa sadakat gibi mukaddes hislere yer verse daha iyi olur (Köçerli, 2007/b: 73). Köçerli, milletin büyük bir cisim olduğunu, bu cismi teşkil ve tesis eden her bir kesin milletin üyesi olduğunu yazar. Bu durumda milletin selameti, şan ve şerafeti, devlet ve serveti, onu teşkil ve tesis eden üye ve unsurların ahengine bağlı olup, sulh ve ittifak içinde yaşamaları her birinin üzerine düşen vazifeleri yerine getirmelerine bağlıdır. Köçerli'ye göre, Müslümanların diğer halklardan geri kalmalarının sebebi işte bu tür emellerden, millî ruhtan, yani edebiyattan, millî tefekkürden uzak kalmalarındadır.

Köçerli'ye göre, insanlıkla, beşeriyetle ilgili problemleri, aynı zamanda millî meseleleri, millî ihtiyaçlarımızı yalnız şairler değil, bütün mütefekkirler düşünmeli, milletin dirilişi, aydınlanması, ilim ve marifet elde etmesi için çalışmalıdır. Bu bakımdan o, "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" kitabında bir çok tanınmış Türk mütefekkirlerinin (N. Genceli, M. Füzuli, E. Nevai, Y. Nabi, M. F. Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.) ancak tercüme-yi hâllerini yazıp, eserlerinden alıntılar yapmakla yetinmemiş, aynı zamanda onların ortaya koydukları eserlerin edebî-felsefi yönden tahlilini de yapmıştır. Burada bizi daha çok ilgilendiren; içtimai-felsefi fikir tarihi bakımdan önemli olan tahliller, yeri geldikçe, ileri sürülen farklı mülâhazalardır.

Felsefi ve Ahlâki Görüşleri

Köçerli'nin felsefi ve ahlâki görüşleri daha çok Türk mütefekkirlerinin (N. Genceli, M. Füzuli, E. Nevai, Y. Nabi, M. F. Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.) eserlerini tahlil ederken ileri sürdüğü mülâhazalarla alakalıdır. Köçerli, Türk mütefekkirlerinin felsefî yönden yazdığı eserlerini tahlil ederken de esasen dünyanın yaratılışına ve insan problemine; aynı şekilde insanın Yaratan'a duyduğu sevgisine, insanın ahlâkına, irade hürlüğüne, insan hayatının manasına ve diğer meselelere dikkat çekmiştir. Onun felsefi görüşlerinde esas yeri insan hayatının manası ve vahdet problemi tutur. Burada insanın bu dünyada ne için var olması, hayat ve ölüm meseleleri dikketi çekir. Aynı zamanda insanın varlık ve yokluk arasındaki mücadelesi de anlatılır. Köçerli ziyadesile pessimizme karşı olup, optimist etkisi ile ortaya çıkar.

İnsan Hayatının Manası ve Vahdet Problemi.

Köçerli, Füzulî'nin eserlerini, özellikle de "Leyli ve Mecnun" destanını tahlil ederken, eserlerindeki esas felsefi fikirlerin insanın yaratana duyduğu sevgi ve bu yolda çektiği ıstıraplar olduğunu dile getirmiştir. Köçerli, bu fikirlerini şöyle ifade eder: "Ol dürri-yeganenin (Füzulî'nin – F.E.) çocukların eline eğitim için verilen "Leyli ve Mecnun" destanında o kadar hikmetimiz sözler, derin fikirler, nazik imalar ve ince işaretler, şairane nazımlar ve felsefi şiirler vardır ki, cümlesini burada zikir etmeye ve açıklamaya ne kalemde güç ve lisanda bir o kadar akıcılık ve berraklık vardır. Avrupa'nın meşhur filozoflarından Artur Schopenhauer "Muhabbet neden ibarettir?" başlığıyla yazdığı bir eserinde bahsettiği yorum ve açıklamaların çoğunu Füzulî'nin manalı şiirlerinde buluyoruz. O fikirleri ki, Alman filozofunun bundan elli sene evvel beyan ettiği halde, onları Molla Mehmed Bağdadi üç-dörd yüz sene bundan evvel hayli edibane ve iyi bir şekilde rişteyi-nazıma çekmiştir" (Köçerli, 2005/a: 65-66).

Köçerli'ye göre, Füzulî'nin dünyanın faniliği ve insan problemi ile ilgili felsefi fikirleri sakınamelere de yansımıştır: "Bu sakınamelerde o kadar uzmanlık, letafet ve ahengdarlık vardır ki, onları yazmakla tükenmez. Onları dikkatle okuyanlar bir taraftan dünyayı-dunun kaydından ve kötü nefsin hırs ve tamahından, alçak ve rezil emellerden, kötü işlerden, bozuk ve batıl fikirlerden kurtulup, hürmete layık bir duruma geliyorsa da, diğer taraftan onların kalbi bir nevi mahzun ve gönlü tutkun olur. Bu hale sebep odur ki, Füzuliyi-şikesthalın kıymetli kaleminin döktüğü dürri-safın ekseri gözden dökülen eşki-müseffaya benziyor, neinki sevinç çemeninde yağın barana. Füzulî'nin; mihnet yükünün gam yükü çeken olup, alem-i insaniyette tamamen dertlilerin ve mihnetkeşlerin yüklerini taşımak ve mazlumların hâline yanmak için yaratıldığı söylenebilir. Füzulî'nin iniltileri okuyuculara dahi sirayet edip, onları da kendisiyle birlikte hüzün ateşi ve elem ile yakmaktadır. Ama bu anlayışta bir feyz ve saadet ve ulviyet vardır ki, o ateşe yanan ister ki, bir daha yansın. Bu cansızlık pervanenin ateşin etrafında dönüp yanmasına benzemektedir" (Köçerli, 2005/a: 70).

Köçerli, insanın ölümden korkup fena (yokluk) alemine, öteki dünyaya göçmekten meyus olmaması gerektiğini düşünmektedir. İnsanın ölümünü hak sayan mütefekkiye göre, bu dünyadaki hayatın manasını anlamayıp, dünyada her bir şeyi hiç, manasız, anlamsız (nihilizm) sayıp kendine kast etmek doğru değildir. Başka bir ifadeyle, bu dünyada her bir şeyin boş, fani olup, asıl âlemin fena (yokluk) âlemi olması hakikat olduğu hâlde, yaratanın bu iradesine karşı çıkıp fani dünyanın, yani bu dünyanın gamını çekip şüphe içerisinde olmanın, ya da sadece fena âlem için yaşamının da bir faydası yoktur. Köçerli'ye göre, bu bakımdan insanoğlunun gerçek dünyayı sadece gam çekme yeri olarak görüp, fena âleminde hür yaşamayı düşünmesi de abestir. Köçerli, şöyle yazar: "Bu durumda ölümden korkmak ve fena âlemine göç etmekten meyus ve gamlı olmak büyük bir hata değil mi? Gerçek durumdan bir nevi bihaber ve gafil olmak değil mi? İnsan için ölüm haktır ve aye-yi vafi hidayet (doğru yol gösteren, ahde vefalı ayenin – F.E.) mezmununca "külli şeyin halikun ille vechehu" – baki ve ebedi kalan ancak bir celal sahibi olan Yaratandır. Bu bakımdan dünyanın gamını çekmekten ve zamanenin durumundan incinmenin ve isyankar olmanın bir faydası yoktur. İnsanın yaşadığı sürece hayatın kadrini bilmesi ve Hakk-taalâ'nın ona merhamet kıldığı kudret ve becerisini hayır işlerine ve hak yoluna harcaması gerekir. Sadece "fena âlemi" arzulanın bir faydası yoktur ve Hakk-teala'nın bize emri çalışıp çabalamak ve telaştır. Münzevilik ve bekarçılıktan (işsizlikten) bir şey çıkmaz. Bizim bu uğursuz asırda, hatta medeni milletler arasında da yaşamı, hayatı manasız bilip dünyadan ve onun karmaşasından bıkip canlarına kast edenler az değildir. Son zamanlarda büyük şehirlerde intihar edenlerin haddi ve hesabı endazedenden çıkıyor ve devlet ricalini, polis memurlarını, hükema ve felsefe fırkalarını düşünce ve endişeye sevk etmektedir. Bu hadsiz intiharların sebepleri çoktur. Esası dünyadan usanıp, beş günlük hayatı boş ve manasız bulma inancıdır" (Köçerli, 2005/a: 475).

Köçerli, İslam âleminde de bu türden nihilist (hiçlik) düşünce ve inancında olanların her zaman var olduğu, bunlardan birisinin de Füzulî olduğu düşüncesindedir. Köçerli şöyle yazar: "Sadece Füzulî'nin: Elkıssa, vücud damı-gamdır, azadelerin yeri-edimdir (özgürlerin yeri hiç bir şeye sahip olmamaktır – F.E.), – şiiri bile çoğu insanı gaflet uykusundan uyandırarak onları beş günlük dünya hayatının manasız ve boş olmağı konusunda

büyük endişeye sevketmeye yetiyor. Başka bir Acem şairi bu hususta şöyle demiştir: Biz hiçiz, cihan hiç, gam ve şadlık hiçtir. Hiçlikten rahatsız olmak hoş değildir” (Köçerli, 2005/a: 475).

Burada denilebilir ki, Batı mütefekkirlerinin çoğundan farklı olarak İslam-Türk mütefekkirleri, ayrıca Fuzuli, Nigari, Mehveşi ve başkaları bu dünyayı hiçlik, fani olarak adlandırıp daha çok fena âlemine sığınarak her bir şeyi Yaratan’ın iradesi, tevhidi ve kudretine bağlamışlardır. Fikrimizce, Köçerli de Füzuli, Mehveşi, Nigari ve başkaları gibi bir taraftan İslam dinine samimi kalpten inanan bir aydın gibi bu dünyayı fani, boş görüp asıl Yaratan’ın birliğini ve ebediliğini kabul etmişse de; diğer taraftan o aydınlarla kıyasladığımızda bu dünyayı bütünüyle “beş günlük”, boş ve fani görmemiş, millet, vatan, insanlık için çalışkan olmamayı doğru bulmamıştır. Bu bakımdan Köçerli: Fuzuli ve Mehveşi gibi, Nigari’nin de dünyagörüşünün temelini oluşturan, daha çok fena âlemine bağlı olan ilahi aşkı, Tanrı sevgisini beğense de, bize göre haddinden fazla gerçek dünyadan uzaklaşmasını çok da takdir etmemiştir: “Hacı Mir Hamza Efendi’nin yazdığı türlü şiirlerinin cümlesi aşk-ı hakikiyye, muhabbet-i ilahiyye, hüsni-tabiiyye, medhi-mevlaya, marifeti-hüdaya, aşk yolunda sadakat ve diyanete ve sair övsafi-hamidelerin medhine şamil kelimelerdir” (Köçerli, 2005/b: 152).

“Dünyada hiç bir şey ve hiç bir emel ilahi iradenin dışında değil, bu durumda meye meyl etmek veya onu terk etmek şairin suçu olmamalı ve şair kendisi de bilmiyor ki, suç ehli midir yoksa ehl-i savap mıdır” (Köçerli, 2005/b: 119), - diyen Köçerli’nin sözlerinden öyle anlaşılıyor ki, o, insanın da eninde sonunda Yaratan’a yüz tutacağından şüphe etmemiştir. O, daha sonra şöyle yazmıştır: “Çünkü her şeyi cümbüş ü harekete geçiren ve her şeye ruh-i can veren, her şeyi güzel, latif, beğenilen, taze kılan aşktır, ona binaen bütün canlılara sahipü hükmferman olan, bütün yaratılmışlara ağalık eden, hususen ben-i növ-i beşeri (insanı) kendi taht-ı idaresinde yaşatan piri cavana, cavanı pire, Hıristiyanı Müslümana, Müslümanı Hıristiyana bağlayan dini ve mezhebi, mal ve canı, gayret ve himmeti, ırz ve namusu, nam ve şöhreti kendi elinde esir eden gerekli gördüğü zaman cümlesini bad-i fenaya veren aşktır” (Köçerli, 2005/b: 329).

Firidun Bey Köçerli’nin genel düşüncelerine göre, dünyada ne kadar keşif ve icatlar olsa da, asıl sırlar insanlar tarafından bilinmemektedir. O, şöyle yazar: “Eğerki bizim bu terakki asrında çok şeylerin ve alametlerin türlü ilimler sayesinde asil mahiyeti açılıp bilinmektedir ve her geçen günü ardına icatlar ve keşifler olmaktadır ve lakin dünyada çok sırlar ve hikmetler vardır ki, insan akli onları anlamakta aciz ve zayıftır” (Köçerli, 2005/a: 251). Köçerli, fikrine şöyle devam eder: “Doğrudur, ilim sayesinde çok gizli sırların ve bilinmeyen şeylerin yaratılış sebebi ve mahiyeti açıklanmıştır ve açıklanmaktadır, ama daha da çok şeyler var ki, araştırılıp incelenmemiştir ve bu yolda hikmetli filozoflar hayli zahmetlere ve meşakketlere giriftar olmuş ve ömürlerini harcamışlarsa da yine de bir sonuç elde edememişler ve bir çok alim ve hakim son nefesinde hasretle canlarını teslim ettikleri zaman dünyaya cahil gelip, cahil gittiklerini söylemişlerdir. Hasılı-ı kelim bizim dediğimiz şudur ki, hudavend-i âlemin kendi kudreti ile yarattığı âlemin her şeyinde bir hikmet ve sır vardır ve yaratmış olduğu ne varsa, tamamını kendi yerinde hayli güzel yaratmıştır ve bu hususta bir itirazü irad olamaz” (Köçerli, 2005/b: 385).

Köçerli’ye göre, insanı diğer canlılardan ayıran cihetlerden biri de şuur ve akıl vasıtasıyla irade özgürlüğünü derk etmesidir. Bir başka ifadeyle irade özgürlüğünün önemini ileri süren Köçerli’ye göre, insan kendi hareket ve davranışlarında başkalarını taklit etmemelidir: “Akıl ve feraset Hakk-taalanın bendelerine verdiği en yüce ve güzel nimetlerdir ki, insanoğlu onlar vasıtasıyla diğer bütün canlı ve hayvanların en değerlisi ve en şerefli olmuştur. Her şahsın bu güzel nimetin kıymetini bilip onunla şereflenmesi gerekir. Başka akıllar ile, başka tedbir ile yaşayan, kendi aklını unutup, akıl ve şuurunu uyutarak başkalarını taklid eden, müritlikle ömrünü zayi edenler daima felakette ve zilletde olacaklardır. Ama Müslüman ruhaniler ve onlar ile müttefik Müslüman edip ve fazıl makamında olan muhterem ağaların çoğu insanın kendi aciz, zayıf akli ile davranması durumunda sonunda pişmanlık duyacağına inanmaktadırlar. Bunlara göre insanoğlunun kendi istediği gibi değil, başkalarının buyurdukları gibi davranması ve onların emirlerine tâbi olması gerekmektedir” (Köçerli, 2005/b: 281).

Bu tür düşünen Müslümanlar hürriyet ve özgürlüğün fesat ve devrime yol açacağı ve bunlarla rahata kavuşmanın mümkün olmayacağı inancındadırlar. Köçerli, bu şekilde düşünenlerin ağzından şöyle yazar:

“Avama hürriyet verilirse, o kendi bildiğini okuyacaktır ve bu durumda kimse onun hatasından ve belasından uzakta ve güvende kalamayacaktır. Bu hata ve fesatlardan uzak kalmak için herkesin kendi aklını ve fikrini işletmesine gerek yoktur. Akıllılarımız ve iş bilenlerimiz her ne buyursalar, diğerlerinin onların emirlerine tâbi olmaları ve onların gösterdikleri yoldan gitmeleri yeterlidir” (Köçerli, 2005/b: 281). Köçerli’ye göre, bu tavsiye bir yönüyle iyi gibi görünse de diğer taraftan da yanlıştır: “Ama iş budur ki, akıllılarımız ve işbilenlerimiz her zaman avamın hayrını dikkate alıp, onların faydasına çalışmıyor. Belki de onların genel fikir ve hayalları avamın avamlığının devamını sağlamak, onların avamlığı ve idraksizliği sayesinde refahlarını artırıp, mutlu bir şekilde yaşamalarıydı” (Köçerli, 2005/b: 282).

Köçerli’ye göre, bu bakımdan her şeyden evvel bize lazım olan ilim ve bilgidir, çünkü ilim ve irfansız ilerleme mümkün değildir: “İlim ve kamalımız olursa, kendi irademizle davranma gücüne sahip olabiliriz ve ancak böylesi bir durumda bize kayyum gerekmez. O zaman koyun olmaktan kurtulup çobansız da başımızın çaresine bakabilir, o zaman hürriyetin de semeri acı olmaz. Ve bir kimsenin başkalarına hayırdan başka zararı olmaz. Her bir şahsın zahmetinin sadece kendisine faydası olduğu gibi, bütün topluma da hayrı dokunur” (Köçerli, 2005/b: 282).

Köçerli, Yaratan’a içtenlikle umut eden bir insanın arzularına ulaşacağına, her niyetinin hasıl olacağına inanır. Ancak Yaratan’a ümit bağlamanın yanı sıra, Köçerli’ye göre insanın çaba ve emek harcaması da lazımdır: “Elbette, Rezzağē (Yaratan’a-F. E.) ümit bağlamak her cihetten iyidir. Meseldir ki, ümitsiz düşmanın olsun. Ümit olmayan yerde insan hayatı neye yarar? İş ümit ile, ümide bağlıdır. Ümitsiz kim bir işe başlayabilir? Ümit işin ruhudur. Ama mesele şu ki, ümide ulaşmak için onun meyvesini tatmak için gayret ve zahmet lazımdır. Zahmetsiz murat ve maksada ulaşmak mümkün değildir, mümkün olsa da, zahmetsiz muradın meyvesi o kadar da lezzetli ve şirin olmaz. Nasıl ki, zahmetle yetişen meyvenin tadı lezzetli olur. Hak da kendisine ümit bağlayanı dost tutar, beşerdi ki, ümid bağlayan şahıs el ayağını boşaltıp böğrü üstüne yatma ki, “Allah yetirecektir” ki, “Allah’tan buyruk, ağzıma kuyruk”, beşerdi ki, ümid bağlayan şahıs alınının terini sile sile zahmet çeke ve Hak’tan ümitsiz olmaya. Atalar Hak’ın dilinden şöyle demişler: “Senden hareket, benden bereket”. Hareketsiz bereket hergiz gerçek olmaz (Köçerli, 2005/b: 282-183)”. Köçerli, sözlerine şöyle devam eder: “Kazançına emin olan, yani zahmet çeken insan hiç bir zaman mahrum kalmaz. Bu şart ile ki, onun kazancı helal olsun. Çünkü helal kazancın kendisi ibadettendir. “Kazaya rıza vermek” konusuna gelince, bu hususta bizim fikrimiz şudur ki, kazaya razı gelmek lazımdır, yani insanın başına kazayla bir iş geldiğinde, artık ceza-feza etmemek. Çünkü ağlamak ve ahü-zar etmek ile meydana gelecek bela ve felaketlerden kurutulmak mümkün olmaz. Lakin insan kendi yaşayışını düzeltmese ve boş-bekar oturup “her ne mukadderse, o olacaktır” – deyip bir gelir kazanacağı peşinden gitmese, her geçen gün bozgun ve perişan duruma düşecektir ve perişanlığını kaza ve kadere bağlamasının (bu akide aynı batil akidedir) neticesi sonunda fakirlik ve dervişliktir...” (Köçerli, 2005/b: 283).

Böylece, Köçerli insanın yalnız bedenini düşünerek bu dünyada yiyip içerek, yatarak, sakin bir hayat yaşayarak ömür sürdürmesini doğru bulmamış, onu daima mücadeleye çağırıştır. O, bu konuda şöyle yazar: “Hakikatte sadece bedenî rahatlık ve dinlenme ile yaşamak hayvanlıktan bir nebze iyidir. Yalnız yaşamayı ve tasarrufu yağma bilip, beş günlük ömrü gaflet uykusunda, yani ancak yiyip-içmekle geçirmek sadece bedene hizmet edip, onun ihtiyaçlarını hazırlamaya çalışmak ve ruhun varlığından bir kerelik habersiz olmak insanın sırf cehalet ve avamlığına delalet etmektedir” (Köçerli, 2005/a: 77).

Köçerli, adaletsizliğe, haksızlığa karşı tekbaşına bile kalsa, insanoğlunun daima mücadele etmesini, sonuna kadar savaş meydanını terk etmemesi gerektiğini düşünmektedir. Köçerli şöyle yazmaktadır: “Elbette, bütün insanların yüzüne gülüp her zaman bütünüyle kendi şahsi menfaatini gözetken kişilerle kıyaslandığında sadece kendi nefsinin göz önünde bulundurmuyup, toplumun tamamının hayır ve iyiliği yolunda çalışan ve çabalayan şahsın başında bela da çok olur. Elbette, sadece kendi iyiliği için bir köşede tek başına sükunet ihtiyar etmekle kıyaslandığında hakkı söylemekten çekinmeyip doğrulukta, dürüstlükte ve hakiketperestlik etmekte hata ve zarar da çoktur. Ama bununla birlikte, halka gerçeği söylemekten, dürüst davranmaktan ve hak yolunda fedakâr olmaktan vazgeçirme irademiz yoktur. Bilakis, her bir vicdan sahibi ve ilim ve irfan

erbabının başta gelen vazifesi milletin evlatlarını doğruluğa ve dürüstlüğe davet etmektir. Vatan uğrunda ve milletin terakkisi ve tealisi yolunda onları canlarını ve başlarını vermeye, cesur, yürekli ve dosdoğru olmaya propaganda ve teşvik etmektir. Ve illa insan kendi canını ve nefsinin korumakla, kendi şahsi menfaatini gütmekle, her türlü cefa ve eziyete tahammül edip, her bir azarlı yüke ve mezemmete sabırlı olmakla ve bu kadar rezil ve zelil olub, gayrilerin taht-i hükümetinde esirlikle güzaran edip, bu şekilde yaşamının adını “müdara” koyarak hakiki saadete ve hakiki kurtuluşa kavuşamaz. Bu şekilde yaşamının neticesi korkaklık, cesaretsizliğin yanı sıra zillet ve meşakkatten başka bir şey de olmaz. Kendi irade ve fikrimizi açıklamaktan çekinip, yanlış ile doğru arasında fark görmeyip, haklı ve haksıza “beli, beli” (evet, evet - F.E.) diyerek bu kötü duruma düşmüşüz. Bizim inancımıza göre, terakki ve saadetimiz için gerekli olan şeylerden birisi de cüretli, fedakâr ve dürüst olmaktır” (Köçerli, 2005/a: 77).

İnsanın tek başına da olsa mücadele etmesi gerektiğine inanan Köçerli, bu bakımdan insanın bütün her şeyi alın yazısına bağlayarak “Allaha tevekkül” düşüncesinden hareket etmesini de büyük ölçüde doğru görmemiştir. Köçerli’ye göre, Allah’ın insanları bilerek zengin ya da fakir yarattığını, aynı zamanda, birine mutluluk, diğerine ise mutsuzluk kısmet ettiğini düşünmek doğru değildir. Çünkü: “Hakk-taala tüm insanları farklı bir hâlde, bir suretü heyette yaratmıştır ve herkese akıl, zihin ve feraset ita etmiştir. İnsanı yaratırken birisinin alnına ağalık ve birisinininkine raiyyetlik nişanesi vurmamıştır. Birini fakir ve birini münim yaratmamıştır. İnsanlar arasında meydana gelen bu fark, bu adaletsizlik ve gazez insanın emelinden, tamah ve hırsından türeyip zuhura gelmiştir ve insanlar kendi nefislerine ve karınlarına hizmet ettikleri, hırs ve tamahlarına tabi oldukları sürece yeryüzünden zulüm ve cefa eksilmeyecek, insanlar fırka fırka olup, birbirleri ile savaşırlardır. Yeryüzünden kin, düşmanlık ve fitne tohumları eksilmeyecektir. Ve bu kin, düşmalık, nifak ve kötülüğü Allah yaratmamıştır, insanın kendisi yaratmıştır. Daima fakir fakirlikten ve yoksulluktan kurtulmayı, zengin de elindeki serveti ve malı bırakmamayı ve hatta becerdiği kadarıyla zenginliğine zenginlik katmayı istemiştir. Bu yolda her iki sınıfın arasında daima çekişme ve nifak olmuştur ve olacaktır” (Köçerli, 2005/b: 386-387). O, daha sonra şöyle yazmaktadır: “Doğrudur, hakk-taala insana atadan-anadan mihribandır ve o mihribanlığı cihetine insan insana abes yere zulüm etmez, onu dert ve belalara uğratmaz. Ona binaen bize bir musibet ve bela verdiği zaman haktan şikâyet etmemiz doğru olmaz. Çünkü gerçekte o bela ve musibetlerin ortaya çıkmasına ekseriyetle kendimiz sebep oluruz. Allah’ın buna bir müdahalesi yoktur. Ama acizliğimiz ve avamlığımız yüzünden kendi kusurumuzu ve gafletimizi haktan bilip, şaki ve asi oluyoruz. Bilmeliyiz ki bütün Müslümanlar ve eğitimsiz kesimler bu batıl inançla yaşamaktadırlar” (Köçerli, 2005/b: 387).

Köçerli, bir taraftan “Allaha tevekkül” düşüncesine karşı çıkıp, Allah’ın tüm insanları eşit yarattığını, ancak eşitsizliklerin insanların kendileri tarafından yaradıldığını iddia ederken, bir taraftan da insanın istikbâlinin, bahtının kapalı veya açık olması üzerinde bazı hâllerde onun çabasının, işsever ve çalışkan olup olmamasının ehemmiyetinin olmadığına da inanmaktadır. O, şöyle yazmıştır: “Bu hakir bende daima umumiyetle şahsın hoşbaht ve rahat olmasının kendi ihtimam ve çabasına bağlı olduğuna inanmıştır. Her bir iş insanın ilim ve kemaline, bilgi ve tecrübesine bağlıdır. “Zahmet çekmeyen bal yemez”, “cefa çekmeyen sefa görmez”. Bu anlayışta olsa da hakir şu doğruyu da inkar edemez ki, insanın ikbali açıldığı zaman ve bahtı getirdiğinde zahmetsiz ve meşakketsiz de her taraftan onun üzerine servet ve nimet akıp dökülür, her yerde ona hürmet ve izzet gösterilir. Ve bu baht getirdiğinde onun mal ve servetini, cah ve celalını korumaya “bir kuvvet” yeterli olmaktadır. Ama vay o güne ki, baht insandan yüz çevire, ikbal getirmeye. Bu halde insan ne kadar çalışıp didinse ve ne kadar canını zahmet ve cefa ateşinde yaksa, yine de sonunda fakir ve eliboş kalacaktır... İnsandan servet ve hürmet yüz çevirip gittiği zaman, değil zincir ile, belki de hiç bir kuvvet ile onu korumak mümkün olmaz” (Köçerli, 2005/a: 481-482).

Köçerli mütefekkirlerin dünyagörüşlerini tedkik ederken ahlak meselesine de dikkat çekmiş, genç yaşta bir insanla yaşlı bir insanın hayata bakışını mukayese etmeye çalışmıştır. O, şöyle yazmıştır: “Gençlik çağında hayatın kıymetini bilip, onu boşa harcamayan ve şairin aciz ve perişan halini üstadlık mevsiminde kendi vücudunda hissetmeyen çok az insan bulunur. Hırs, tamah, hübbi-cahi, mertebe, hübbi-malü miknet, löhvü leeb, büğzü edavet, meniyyet, serkeçlik, bühlü hesed ve zülmü siteme adet ve sair övsafi-zemime ve ehlaki-

rezile ki, cümlesi avamlık ve cehalet neticeleridir, cismü ruhumuzu bir növ zebtû tasarruf etmiştir ki, hekkü-hakkaniyetten, insafı mürvvetten ve gerçek beşeriyet ve insaniyetin ne olduğundan tamamiyle habersiziz. Ancak son nefesimizde gafletten gözümüzü açıp, ölümü önümüzde görüp hövfü endişeye düşüyoruz ve şairin dili ile bu güne tövbe ve istiğfar ediyoruz. Son pişmanlık fayda etmediğine göre, tövbe ve inabeden başka bir çaremiz yoktur” (Köçerli, 2005/a: 321).

Köçerliye göre, asıl insana yakışan odur ki, zahiri zehetden kendini göstermekle değil, manevi ve emeli bakımdan yiğit olsun: “Çul ve çuhayla bezenip zahirlerine ziynet ve sığal verenlere kişi demek şayeste değil. Hakikatte merd yiğit odur ki kendisini dağa-taşa vurup hak yolunda merdane dava eylesin” (Köçerli, 2005/a: 342). Köçerli’ye göre, “...insanın başına kısım kısım belalar gelmezse ve o, türlü türlü belalara ve musibetlere düşkün olmazsa, enva-i tecrübe ve imtihanlarla sınanmazsa, ruzigarın küresinde (ateşinde) eriyip desti-keza ile vurulan çekiçler altında dövülmezse, kellü keşden hergiz pak olamaz ve derece-yi kemale erişemez” (Köçerli, 2005/a: 347).

İnsanın kamilleşmesinde gençlikte başına gelenler, aynı zamanda hayatta kazandığı bir çok tecrübeler mühim rol oynamaktadır. Burada en vacib olan meselelerden birisi de insanın kendi yanlış-doğru hareket ve davranışlarını bilmesidir. O, şöyle yazmıştır: “Gerçekten de kendi ayıp ve kabahatini görmeyip, başkalarını ayıplayan ve töhmet altında bırakan kimseden hürmet ve edep beklemek olur mu? Kendi perişanlıklarını görmeyen, çirkin ve edepsiz emellerinden utanıp haya etmeyen adam, tartışmasız başkalarından da utanmaz ve sevmediyi kişi hakkında her türlü iftirayı söyler. Bu kısım insanlardan uzak durmak aynı meslehtir” (Köçerli, 2005/a: 482).

“Her hangi vücut galib-i terbiye ve talim olamaz. Dünyada bir çok cevhersiz, mayası bozuk şahıslar var ki, ne kadar onları talim terbiye edip, talim öğretilmeye çalışılsa da, avamlıkta ve hayvaniyette kalıb, ruhaniyet ve maneviyat bakımından gelişmesi mümkün olmayacak. Girdekana ceviz yapışmadığı gibi, terbiyet de mayası bozuk şahıslara tesir edemez”(Köçerli, 2005/b: 65) düşüncesi Köçerli’ye göre, bir yere kadar doğru gibi görünse de, insan ilim ve terbiye sayesinde edep ve ahlakını geliştirebilir. Öyle ki insanoğlunun saadet mayasının esası terbiyedir ve terbiyesiz ilmin bir faydası olmaz (Köçerli, 2005/b: 66).

Köçerli şu kanaate varmıştır ki, dünyanın yaratılışından bugüne kadar insanoğlu geçtiği hayat yolunda daha çok pozitif değil, negatif amillere meyil göstermiştir: “Dünya var olduğundan beri bu anacan Adem babanın evladları kendi şahsi menfaatlerini göz önünde bulundurup devlet ve servet sahiplerinden kısım kısım menfaat temin etme gayesiyle doğrunun önüne yalanın kara perdesini çekmeyi alışkanlık hâline getirmişlerdir. Müflis ve miskinlerin doğruyu kemal-i cüret ile söyleyip yalancı ve hilekar müneccimlerin yalanlarını ortadan kaldırıp hakkı hakim kılmaya hünerleri olmamıştır. Böylesi toplumlarda her taraftan onların üzerine bencil ve nefisperest, alçak ve mayası pozuk şahıslar hücum edip ağzını kapatmış, kendilerini de halk içinde saygısız ve rüsva etmişlerdir. O sebeptendir ki, Müslüman kardeşlerin arasında yalan söylemek ve hakkı gizlemek sıradan bir hâle gelmiştir ve hatta bazı toplumlarda hüner bile sayılır. Bu şekilde doğruluğa güç ve zor edip, iftira ve yalanı cazip kılmanın adını “düruğ-i meslehetimiz” (yalancı tavsiyeler - F.E.) koymuşlardır” (Köçerli, 2005/a: 482).

Köçerli, şairlerin cemiyet içerisindeki rolünü de ifade etmeye çalışmıştır. Onun fikrine göre, şairin esas görevi doğruyu doğru, eğriyi de eğri yazması, yalancı ve meddah olmamasıdır. O, şöyle yazmıştır: “Hakiki şairin ve hakiki edibin yazmaktan ve şiir okumaktan başka bir iş ve mesleğinin olmaması gerekir. Eğer şair iş ve meslek erbabı olursa, o iş ve meslek; şairin yazmasına, şiirler vasıtasıyla yoku var etmesine, yazma hevesinin uyanmasına, üretken olmasına mani olurdu. Şairin sermayesi Hakk-taalanın ona bahşettiği teb-i selimdir (doğuşdan yetenek- F.E.) ki, ondan meydana gelen cevahirlerin her birisinin erbab-ı nazarında kadir ve kıymeti ziyadedir” (Köçerli, 2005/b: 74). Köçerli, şöyle devam eder: “Hakiki hüsne ve merifetüllaha vasıl olmak isteyen insan ezel-i şemsini (aşk güneşini) arayıp bulması gerek, çünkü mecazi canan ve ay yüzlülerin hüsnu letafeti daimi değil, geçici ve boş bir şeydir. Ona müptela olmak layık ve münasip değil ve insanoğlu için eksik kalan bir şenliktir. Asıl hakikate ve maneviyata talib olan kimsenin Kabe evi ile diğer ibadet evleri arasında bir fark görmemesi ve bu mukaddes makamlara da aynı nazar ile bakması gerekir. Şair asıl

hürriyetperest olup, fikir, din ve inanç hürriyeti onun baş arzularından birisidir. Şaire göre mescit, manastır, kilise, sinagog ve deyr arasında asla fark yoktur. Bunların cümlesi Allah'ın evi olup, mukaddes ve pak makamlardır ki, ibadet ve merifetullah için bina olunmuştur" (Köçerli, 2005/b: 114).

Ona göre, hakiki şairin baş vazifesi manayı vermektir: "Çünkü her bir hikayetin ruhu onun içindeki mana ve mezmundur. Şairin başında doğan yeni fikirler ne kadar duru, açık ve canlı olursa, onları beyan etmek de bir o kadar kolay olur. Zor olanı ancak düşüncenin beyinde doğuşu ve büyümesidir. Karmaşık ve karışık fikirlerin zuhura gelmesi de karmaşık olur ve bazı şairlerin yazılarının manası o kadar karışık ve bulaşık, o kadar ağır ve galiz ibarelerle dopdolu oluyor ki, öyle ölçüsüz ve biçkisiz yakışmayan bir şekle büründürülür ki, onları okuyanlar bir şey anlayamıyor ve şairin bu kelamı yazmaktaki asıl meramının ne olduğunu anlayıp idrak edemiyorlar. Zannediyorum ki, eğer şairin veya edibin kendisine bile 'cenab filan, sizin bu kelamı yazmaktaki asıl meramınız nedir ve bunun ruhu, canı nedendir, hangi arzunuzu, maksadınızı ifade etmek istiyorsunuz? diye sorulsa, ol cenab bu suallere cevap vermekte aciz kalır..." (Köçerli, 2005/b: 382).

Köçerli'ye göre, şairin-mütefekkirin asıl silahı ise "Söz"dür. Çünkü dünyadan önce de, dünyanın kendisinin de, dünyada ne varsa hepsinin de, o cümleden bütün mahlukatın da vücuda gelmesinin sebebi "Söz" olmuştur. Bu yüzden "Söz"ün meydanı o kadar geniştir ki, onun sınırları ve şekli tasavvur edilemez. "Sözsüz bütün meseleler ve sırlar alemde ilelebet örtülü kalırdı ve insanın hayvan ve bitkilerden pek de bir farkı olmazdı ve âlemde tüm gördüğümüz ne varsa dinmez hazine olub zühur etmezdi. Dünyanın yaratıldığı zamandan beri ortaya çıkan alametlerin hepsinde sözden bir eser var. Nutuk kutusunda söz mutlu bir mücevherdir ve her şeyin iç dünyası ona bağlı olup, keşf-i beyanı da ona bağlıdır. İnsanın fikrinde yeni doğup teşekkül bulan kisseleri ilk önce bilen ve onlara elvan libas geydirib âleme gösteren sözdür ve ne kadar ki, dünyada söz hem eskidir, hem de yengi doğdukda yine tazedir ve Şeyh Nizami'nin dediği doğrudur ki, bizim hayat ve ölümümüz sözün varlığına ve yokluğuna bağlıdır" (Köçerli, 2005/b: 314).

Sosyal ve Siyasi Görüşleri

Köçerli'nin eserlerinde sosyal ve siyasi meseleler, aynı zamanda devlet, hakimiyet, yönetim, despotizm, gerilik, yenilikçilik vb. mühim yer tutmuştur. Örneğin, Köçerli, Kaçarlar ve Çarlık Rusya'sındaki hakimiyetlerin despotizmini açıp göstermeğe çalışmıştır. Bu anlamda Köçerli, A.A.Bakıhanov'dan bahsederken onun Tebriz'de yaşadığı sırada şehir ahalisini tenkid eden şiirine dikkat çekmiştir. Köçerli şöyle yazmıştır: "Eğer şimdi "İbrahim Bey'in Seyahatname"sine önem verilirse, görülür ki, bu akıp giden zaman zarfında Tebriz ahalisinin ahval-i içtimaiyesi, günlük yaşantısı ve ahlaki eskiden olduğu gibi devam etmektedir. Bu uzun süre zarfında bütün milletler uyanıp ilerlediği hâlde Müslümanlar yatmaktan usanmadılar; yattılar ve böyle fena hale düştüler, mağlub ve meyus oldular" (Köçerli, 2005/a: 273).

Köçerli, Kaçarlarda ve diğer Müslüman devletlerde görünüşte bir gelişme varmış gibi görünse de, mahiyet itibarıyla hiç bir şeyin değişmediği neticesine varmıştır: "Zahirde güya bir az gelişme eseri görünüyor, ama hakikat-i hâlde dikkat edildiğinde Müslümanların mânevi ve hakiki terakkiden yine de çok uzak oldukları açıkça görülmektedir. Hatta alçalmada, hiyanetkarlıkta, hasetlikte ve birbirlerinin canına ve malına düşman olmakta öncekilerden daha da ileri gitmişlerdir" (Köçerli, 2005/a: 351).

Kasım Bey Zakir'in bir çok şiirlerinde Çarlık memurlarının halka yaptığı zulüm ve eziyeti geniş şekilde tahlil eden Köçerli, şairin divan memurlarının kusurlarını şairane zikrettiğini, onların avam halka yaptığı zulüm ve eziyeti doğru bir şekilde gösterdiğini kabul etmektedir: "Burada teessüf ve hayret edilen budur ki, altmış-yetmiş sene bundan önce divan görevlileri halkla ne şekilde davranmışlarsa, şimdi de o şekilde davranmaktalar. Bu süre zarfında ki, bir asır geçmesine az kalmıştır, - onların ahlak ve adabında bir değişiklik, bir ilerleme eseri görülmemektedir. Görünüşte adalet ve sadakat memurları ve kanun taraftarları olarak adlandırılırsalar da hakikatte zulmet ehli dirler. İş ve maharetleri kötülük ve fesat türetmek, kanuna aykırı ve adaletsiz işler yapmaktır. Her türlü hile ve dolapları halkın malını yemek ve onların avamlıkta kalmalarını sağlayacak şekilde çevirirler. Deryalar kadar rüşvet vermezsen, bir içim su alman imkânsız; altın

ve gümüş ile ceplerini doldurmazsan, işin yürümez ve muradına eremezsin. Onların tamahı Hazret-i Ali Zülfükar'ın kılıcından daha keskindir. Onlar, ağlarına düşen bedbahtın tüm şiresini emmedikçe bırakmazlar” (Köçerli, 2005/a: 334-335).

Köçerli'ye göre, Ahundzade de bir kaç komedisini Zakir'in bu türden gerçekçi ruhu ve gerçek hikâyeleri esasında yazmıştır: “...bazılarının rivayetine göre, «Hacı Kara» temsilatının esas konusunu ve Merd-i-Cimri'nin keyfiyet-i hâlini Mirza Feteli'ye merhum Kasım Bey nakletmiş ve aynı zamanda nebatat hekimi Müsyö Jordan'ın macerası ile ilgili bir kısım tafsilatı da merhum Ahundzade, Zakir'in dilinden yazmıştır. Veli, Mirza Feteli bu hikayeleri acı bir biçime büründürerek eşi benzeri olmayan komediler vücuda getirmiştir” (Köçerli, 2005/a: 421-422). F.Köçerli daha sonra şöyle yazmaktadır: “Kasım Bey Zakir hakiki bir millî şairmiş. Asrının aynası olmuştur ve millî hayat tarzını – nice ki var imiş, – olduğu gibi yazarak bizim için büyük bir yadigâr bırakmıştır. Eserinde el atmadığı dikkate değer hiç birşey bırakmamıştır” (Köçerli, 2005/a: 350).

Köçerli, M.F.Ahundzade'nin dünya görüşünü tahlil ederken de, daha çok zulmkâr memurlar ve ruhanileri ele almıştır. Onun fikrine göre, çağının L. Tolstoy'u, Musa Bigiyev'i sayılan M.F.Ahundzade Müslümanların ilk reformcusu olmuştur: “Müslüman hayat tarzının köhne ve çürümüş esaslarını bozan ve İslam terakkisine mani olan üsul-u kevaidin değiştirilmesi için ilk olarak gayret gösteren bu zat-i âli olmuştur” (Köçerli, 2005/a: 404). Köçerli'ye göre, Mirza Feteli'nin komedilerinin yazılmasının üzerinden altmış-yetmiş sene geçmesine rağmen ne memurların yaptıkları zulümler, ne de riyakâr din adamlarının çevirdikleri fırladıklar azalmıştır: “Bu uzun müddet arzında – ki, yarım asırdan fazladır, – hayat tarzımızda, dürüstçe yaklaşmak gerekirse, artık bu ilerlemenin eseri görünmez; ata-babadan kalma köhne adetler ve ayinlerle yaşayıp gitmekteyiz. Hayır ve şer ittifaqlarda harcanan beyhude masraf ve harcamalara dikkat edilirse sözümüz tasdik olunur. Ata-babalarımızın batıl inançlarına, sefalet ve yanlışlarına varis olmuşuz. Bu son dönemlerde şehirlerde az çok gelişme ve ilerleme eserleri görünse de, köylüler önceden olduğu gibi avam olarak yaşamaya devam etmektedirler; onların yardımına koşan yoktur. Ama onları soyan ve zülüm eden çoktur; bir taraftan tamahkâr ruhaniler, bir yandan zulmkâr polis memurları ve üçüncü taraftan da yalancı millet dostları ki, bunlar da yarım ilim tahsil edenlerimizden ve kuru isim ile medeni olan asillerimizden ibarettirler” (Köçerli, 2005/a: 411-412).

Köçerli'ye göre, “Aldanmış Kevakib”i okudukça, İran gibi büyük bir devletin viran olmasına, “devlet-i âliyenin” böyle zayıf ve naif hale düşmesine “ümena-yi dEvet” ve “ulema-yı kiram” ve “vüzera-yi zülehtiram”ın sebep olduğu kesinlik kazanmaktadır. Bu yaklaşım ve usulün hak ve doğru olmağını Şah Abbas'ın en yakınındaki vezirleri ve devlet erkani onun huzurunda açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Onlardan her biri kendi kabahat ve sefaletlerini kemal-i iftihar beyan ediyor. Kadim, şevketli ve azametli İran'ı harab eden ve kötü hale düşüren vezirler, cahilane iş ve uygulamalarını hüsn-i hizmet ve büyük hüner olarak gösterip, devlet-i âliyyeye sadakatle hizmet ettiklerini ispatlamaya çalışıyorlar” (Köçerli, 2005/a: 419).

Köçerli'ye göre, Safevi devletinin bir çok hallerde Osmanlı ile muharebe edip vatani korumak yerine, yolları, körpüleri yıkması, ekin sahalarını, bağları mahvetmesi hiç de siyasi ve manevi mücadeleye uygun düşmemiştir. Üstelik, bunun gerçekleşmesinde mühim rol oynayan komutan ve vezirler Şah'ın karşısında kendi kahramanlıklarından bahsettikleri zaman Şah da bu durumu sıradan bir olay gibi karşılamıştır. O, şöyle yazıyordu: “Aynı bu karar ile ilgili olarak “meclis-i hassın” diğer üyeleri dahi... kendi ahmakça ve akıl, kanun dışı uygulamaları ile koca ve şöhretli İran'ı böyle fena bir duruma düşürdüklerini, ahaliye haddinden ziyade zulüm ettiklerini, din-i pak-i Muhammediyi bozup, başka bir hâle düşürdüklerini iftihar ile açıklayıp budalalık ve uçarılıklarını dile getiriyorlardı. Eğer gerçekten de işin aslına bakılırsa, İran'ın viran olmasının ve bundan sonra onun bir daha ayakta kalmasına ve kurtulmasına ümit kalmamasının başlıca sebebi tamahkâr, şöhretperest, dünyadan bihaber, avam ve cahil vüzera ile ulema olmuştur” (Köçerli, 2005/a: 421).

O, daha sonra şöyle yazıyordu: “Müslüman memleketlerinde, özellikle İran coğrafyasında devleti yöneten vüzera ve vükela ve diğer devlet erkani – ki, Mirza Feteli'nin yaşadığı devirden günümüze kadar gelip geçen,– “Aldanmış Kevakib”de zikr olunan kusurlarından sıyrılıp memleketlerinin memuru ve iyiliği için gayret gösterseydiler, Yusuf Şah'ın geçici saltanat döneminde başlattığı uygulama ve tedbirleri

sürdürseydiler, Müslüman memleketleri katiyen böyle fena ve kötü bir hâle gelmezdi ve ecnebi milletlerin sömürgesi durumuna düşmezdi. Onlar da diğer devletler gibi kuvvet ve kudret sahibi olup emniyet ve asayiş içinde yaşarlardı” (Köçerli, 2005/a: 426).

Böylece, Köçerli, bir taraftan despotik yöneticileri, diğer taraftan da onların destekçileri olan riyakâr din adamlarını eleştirmiştir. Ona göre, “ruhanilerimizin kusur ve noksanı her zaman ilim ve irfan sahiplerinin nefret ve tenkidlerine sebep olmuş, onlar tarafından kınanmış ve doğru yola getirilmeye çalışılmıştır. Hususen, üst görevlerde oturan alicenabların hirsü tamahı, dünyagir ve biemel olmaları daha fazla ilim ve şairler zümresine tesir etmiştir” (Köçerli, 2005/a: 327).

Köçerli’ye göre, sahte din adamlarının Müslüman devletlerine vurduğu darbeler hiç de memurların istismarından az değildir. O, şöyle yazmıştır: “Konu, insana ziyet veren güzel sıfatlar olursa– ki, ibaret olsun sadakat ve istikametten, diyanet ve gayretten, ittihad ve ittifaktan, adl ve mürüvvetten, cüret ve hemiyetten – bu kısım sıfatlardan din kardeşlerimiz daha fazla ayrı kalmışlar ve ne zaman milletimiz kurtuluş ve saadet yolunu arayıp bulacaklar?- Allah bilir. Bu terakki asrında bizim bu şekilde geride kalmamız ve gaflette yaşamamız, kısa sürede yok olacağımızın delilidir” (Köçerli, 2005/a: 351).

“Deryaları yuttuğu sır olmayan ve hiç bir şeyden gözleri doymayan ruhanilerin milleti soymaktan başka bir arzu ve istek olamaz” (Köçerli, 2005/a: 327), diyen, Köçerli daha sonra yazıyordu ki, son asırlarda terakki ve ıslahatlardan uzak kalan Müslüman halkların dış görünüşünde değişiklik olmuşsa da ilim-marifet sahasında hiç bir yenilik olmamıştır: “Kemal-i cüretle söylenebilir ki, milletimizin ahlak ve adetlerinde de bu geçen süre arzında fazla bir terakki ve ıslahat vukua gelmemiştir. İster asillerimiz, isterse ruhani sınıfı ve muteber hacılarımız ve meşhedilerimizin... zahirde giyimleri ve libasları modaya uygun olarak değişmişse de, kemalü marifette, azıcık da olsa terakki etmemişler” (Köçerli, 2005/a: 353-354). O, daha sonra şöyle yazmıştır: “Zamanla bu aynanın yüzünü toz kaplamıştır. Bu tozu silip, aynanın yüzünü parlatıp dikkatli bir şekilde bakarsak, kendi suretimizi görür ve birbirimizi tanırız. İç dünyamıza dikkat ettiğimizde, bu yarım asır müddetince çok da fazla yol almadığımızı kanaat getirir ve mahcup oluruz, sınırlı değişiklik ve etkilenmemiz olmuşsa da o da zahiridir. İç tarafımız manen ve ahlaken eskisi gibi devam etmektedir” (Köçerli, 2005/a: 412).

Köçerli, Müslümanlığı tek bir mezhep ve meslekle sınırlı olarak görmemekte, hakiki Müslümanlığı insan olmakta ve beşeriyet vazifesini anlayıp layıkıyla yerine getirmekte görmekteydi (Köçerli, 2005/b: 28). Köçerli hesap edirdi ki, bir çok ulema ve ruhani görünüşte allame tavırları takınıp tumturaklı laflar edip boş ve mübhem manalı sözler söyleseler de hakikatte irfan ve olgunluktan uzak olduklarını çabuk belli etmektedirler: “Ama ne yaparsın ki, avam onların hile ve riyalarını anlayamıyorlar. Avamın akli gözünde olduğu için görünüşe aldanıp iyi ile kötüyü, doğru ile yalanı ayırmıyor, dostu ile düşmanını ayırtedemeyip bedbaht oluyor. Eğer hakikatte milletin malı ile ilim tahsil eden “nayib-i imam”dan aciz ve saf millete bir fayda hasil olsaydı, o zaman şüphesiz milletimiz böyle kötü ve perişan halde ümitsiz ve yurtsuz yuvasız bir halde kalmazdı.

Gerçekten de fena hâlde kalmışız; akıldan aklımız, ahlaktan ahlakımız yok, asıl dindarlığın ne olduğunu bilmiyoruz, ne ilim-irfandan ilim-irfanımız, ne itibardan itibarımız ve ne de devletTen devletimiz var... Nereye baksak, gurur duyabileceğimiz, gönlümüzü şad kılacak ve yüreğimizi açacak hiçbir şeyimiz yoktur. Vatan nedir bilmeyiz, millet ve millîyetin ne olduğunu hissedip anlayamayız, ittihad ve ittifak bizim için boş ve manasız sözlerdir. Dilde onları teleffuz ediyorsak da o şekilde konuşmak moda olduğu içindir. Onların hakiki anlamlarını düşünmüyoruz, düşünmediğimiz gibi uygulamıyoruz da. Tanınmış ülemalar ve etkili din adamları bizim içimize ancak ayrılık ve particilik sokmuşlar. Bunun da sebebi kendi şahsi menfaatlerini ve dünyevi arzularını düşünmeleridir. Hakka, doğruluğa, adalet ve mürüvete halkı irşad kılmamışlardır. Himmet ve haysiyet, birlik ve kardeşlik, dostluk ve mihribanlık çoktan unutulmuştur, ilimine ve fennine, sanayi ve ticarete, ilerleme ve gelişmeye halkı gayretlendirip teşvik etmeyi ulema sınıfı kendi vazifelerinin dışında bir emir bilip, bu kısım meselelere asla itina etmemişler!” (Köçerli, 2005/b: 41-42). Bu yüzden “maksadsız alimlere ve dünyacı vaizlere açıktan açığa kötü söz söyleyip onlara lanet okuyan herkes alaya

değil, alkış ve aferine layıktır. Doğruyu söyleyen ve hakkı seven herkes, ehl-i insaf ve sahib-i vicdan iyiye iyi, kötüye kötü demekten asla çekinmeyecektir. Kötüye iyi diyenler, eğriyi düz görenler ve yalana doğruluk libası giydirenler, elbette zillette ve hem de açıkça zillettedirler, o kimseler ki iyiye kötü dieyerek hakkı batıl kılmaya çalışırlar” (Köçerli, 2005/b: 46).

Köçerli, gaflet ve cehalet içinde olan Müslüman halkların bu durumdayken Avrupa milletlerinin inkişafını görüp değerlendirmesinin imkansız olduğunu düşünür. Köçerli’ye göre, bu dönemde Avrupa halklarını övmekte maksat hiç de onları yüceltmek değil, sadece Müslümanların da onlara bakarak ilim ve marifet kazanmaları gerektiğini ortaya koymaktır (Köçerli, 2005/b: 86). Bir başka ifadeyle, Köçerli, Azerbaycan Türk aydını M. E.Talibzade gibi, Avrupa halklarının inkişaf ettiği bir devirde Müslüman halkların bin yıl evvel tuttıkları yolu sürdürmelerinin hiç de doğru olmadığını düşünür. O, şöyle yazmaktadır: “Sair milletler ve devletler ilerleyip, ilim ve marifet sayesinde yükseliyorlar, hürriyetlerini elde edip çok iyi yaşam sürdürerek Müslümanların malına, mülküne ve canına sahip oluyorlar. Biz ise vaktimizi uykuda geçiriyoruz, dünyadan haberimiz yoktur. Vatanımızın, din ve dünyamızın, mal ve emlakımızın, hatta ırz ve namusumuzun güvende kalması için gerekli işler görüp, gereken arz ve araçlar toplamamışız” (Köçerli, 2005/b: 362).

Köçerli’ye göre, her şeye rağmen Türk-Müslüman halklarının Avrupa ya da Rus medeniyetinin olunlu yönlerini görmesi, tamamen ona kapılıp Avrupalılaşmak, Ruslaşmak anlamına gelmemelidir. Üstelik, böyle bir tehlike olursa, ona karşı direnç gösterip Türklüğümüzü ve Müslümanlığımızı korumak lazımdır. Bu yüzden Köçerli; Çarlık Rusiya’sında İlminski gibilerin Müslüman halkların geriliğinin sebebini İslam dinine bağlayıp, ana dili vasıtasıyla Türkleri Hristiyanlığa davet etmekteki maksadının, bu halkların iyiliğini düşünmesi değil, onları Ruslaştırmak olduğunu belirtmiştir. Fakat Müslüman Türkler de sade Türk dilinde yazılmış “İncil”de “üçlü”yü, yani baba, oğul ve kutsal ruh meselesini anladıktan sonra ondan uzak durmuşlardır (Köçerli, 2005/b: 314-315).

Köçerli, sosyal-siyasi görüşlerinde kadın meselesine de dokunmuştur. Köçerli’ye göre, son yüzyıllarda Müslüman halklarının medeniyet ve terakki yolunda geri kalmalarının esas sebeplerinden birisi de kadınların çok kötü durumda olmaları, hak ve özgürlüklerden mahrum olmalarıdır: “Böyle zulmet ve cehalette yaşayan anaların ellerinde büyüyen evlat da elbetteki avam, korkak, cüretsiz ve pasif olacaktır. Bu halde belli yerlerde hayat mücadelesi veren Müslüman mekteplerinin hangine bakarsak görürüz ki yeryüzünde onlardan daha acınacak durumda, aciz, beceriksiz ve cüretsiz millet yoktur. Çünkü analar cesur, hünerli, ilmi ve becerikli evlat yetiştirmemişler. Evlatlarını terbiye etmeye muktedir olmaları için kadınların talim ve terbiyeli, söz sahibi ve malumatlı olmasına gayret sarf etmek ve onları aydınlandırmak lazımdır. Ve onların zulmü altında boğulup ve dünyadan habersiz, sırf cehalet içinde yaşamalarından kesinlikle bir netice elde edilemez” (Köçerli, 2005/b: 389). Bu yüzden yeni dönemde kadın meselesinin gündeme getirilmesini ilk olarak M. F. Ahundzade’ye borçluyuz. Köçerli, şöyle yazar: “O vakitlerde Müslüman âleminde kadınların hukuku, hürriyet ve eşitliği konusunda hiçbir şey konuşulmazdı ve konuşulamazdı da. İlk olarak kadınları insan olarak kabul edip, onların hak ve hukuklarını gündeme getiren ve onları sehne-yi temaşaya getiren merhum Mirza Feteli olmuştur. Kadınların hayatları, fikir ve hayallerini, erkekler ile ilişkilerini ve onların ahval-i ruhiyelerini ve diğer muhtelif konularını merhum Mirza maharetli bir şekilde yazmıştır. Demek olur ki, M. Feteli o zamana kadar saklı, siyah perdeler altında ve zulmetlikte yaşayan ana-bacılarımızın üzerine bir ışık kapısı aralamıştır; onlara kurtuluş ve saadetin yollarını göstermiştir. Müslümanlar için yeni bir dünya keşfedilmiştir ki, onsuz varlığımız, terakki ve saadetimiz gayri-mümkündür” (Köçerli, 2005/a: 413).

Gerçekten de, Ahundzade komedilerinde İslam dünyasında kadın meselesini ön plana almış; kadınların Türk-İslam toplumundaki konumuna dikkati çekmiştir. Böyle ki, Şerefiselerin, Şehrebanuların, Perzadların, Perilerin, Tükezlerin ve başkalarının örneğinde Türk-Müslüman kadınlarının vaziyetini aksettirmeye çalışmıştır (Ahundzade, 2005, 58-68).

Köçerli, daha sonra şöyle yazar: “Kadınlarımıza talim ve terbiye verip, hüsn-i muamele etseydik, hak ve hukuklarına saygı gösterip, zulüm etmeseydik, şimdiye kadar avam hâlde kalmazlardı, sihir ve büyücülüğe inanmazlardı; evlatlarına iyi terbiye verirdi, kocalarına ve kardeşlerine çoğu işlerde yardımcı olup,

hayatımıza güzellik ve renk katarlardı; bizleri iyi işlere gayretlendirip, fena işlerden ve kötü emellerden sakındırıp, uzaklaştırırlardı; vatanperverlik ve milletperestlik ve dindarlık gibi yüce ve mukaddes hisleri bizim kalbimizde uyandırıp beslerlerdi” (Köçerli, 2005/a: 426).

Köçerli, kadınların da erkekler gibi insan olduğunu, erkeğin ilim ve edebe, ruhi ve bedenî terbiyeye ihtiyacı olduğu gibi kadınların da bunlara ihtiyaç duyduğunu yazar: “Her bir şeyden önemli olan insanın cisminin, aklının ve ruhunun terbiyesidir. İyi terbiye alan kadında ve erkekte, elbette hayâ da olacaktır, ismet de. Hususen terbiye ve talim kadınlara lazımdır; çünkü yeni neslin olgunlaşması onun göğüslerinin arasında ve dizlerinin üzerinde, gözlerinin önünde ve ellerinin altında gerçekleşir. Yeni ve genç neslin bekası ve saadeti, tamamen anaların elindedir, onun himmet ve marifetine bağlıdır. Mahir, tecrübeli, ilimli ve bilgili bağbanın (bahçıvanın) ekip-becerdigi ağaçların sağlıklı, güzel ve verimli olması gibi, ilim ve irfan sahibi anaların terbiyesi altında büyüyen evlat da güzel, sağlıklı, hümanist ve feraset sahibi olacaktır” (Köçerli, 2005/b: 388).

Millî uyanış hareketi

Köçerli’ye göre, millî uyanışta millete en büyük armağanı veren ilk Azerbaycanlı aydınlar M. F. Ahundzade (1812-1878), S. E. Şirvani (1838-1888) ve H. Zerdabi’dır (1842-1907); onların millete asıl hizmetleri Müslümanların dirilişi için mücadele etmeleridir. Örneğin, S.E.Şirvani’nin insandan ilk olarak talep ettiği, dinî akide değil, insanlık, hakiki insan olmaktır: S. E.Şirvani, “Gerçek Müslümanlığı insaniyette ve gerçek insaniyeti hakiki Müslümanlıkta görerek” şöyle söylemiştir: “Müslüman ol, Müslüman ol!. Ahir sözüm odur ki, insan ol!”. Ve lakin çoğumuz Müslüman isek de, insan değiliz; çoğumuz insan isek de, hakiki Müslümanlığın çok uzağında ve dışındayız. Seyid’in temel gayesi ve baş arzusu insaniyet derecesine ve beşeriyet mertebesine ulaşmaktır. Bu hususta onun teorisi ve irfanı o kadar çok ve geniştir ki, ona sadece Azerbaycan’ın şairi demek doğru olmaz, belki o dürr-i yegane, umum-i insaniyet şairidir” (Köçerli, 2005/b: 48). Köçerli’ye göre, S. E. Şirvani’nin büyük hizmetlerinden biri de, Sünni-Şia meselesinde birleştirici bir tavır takınması olmuştur: “Hacı Seyid Ezim her iki tarafın abes ve beyhude bir şekilde birbirleriyle düşman olduklarını görüp, can-ı dilden kederlenip feryad ve figan ediyordu ki, biz bir millet olduğumuz hâlde, birbirimiz ile kardeş gibi yaşamaya Allah’ın hükmü ile borçlu iken hangi sebeple iki parçaya bölünüp düşmanlığa başlayalım?” (Köçerli, 2005/b: 56). Köçerli de, Şirvani’nin bu şiddetli arzuları sayesinde Sünni-Şia ayrımının ortadan kaldırılacağını ümit etmiştir.

Köçerli’ye göre; Ahundzade, Şirvani ve Zerdabi gibi aydınlarımız İslam dini ile ilgili olarak Muharremlik merasimine yaklaşımlarında da doğru yolu izlemişlerdir. O, şeriatın haram kıldığı uygulamalara hilekar ulemalar tarafından fetva verilmesinin doğru olmadığını yazmıştır: “Eğer din-i mübin-i nebevide hıfz-ı beden emr-i sadir olmasaydı, o zaman baş yarmak, beline ve bedenine nize, ok, kılıç, at nalı, kılıç, gorda ve hatta palanduz sünbesi gibi ağır şeyler takıp, ona haddinden fazla cefalar ve tasavvur edilemeyecek eziyetler yetirmeye bir nev aşkı-âli ebaya ve muhabbeti-şuhedayi-Kerbelaya istinat kılıb sakın olmak olurdu. Ama bir fiil ki, şeren nehyü yasak buyrula ve onun icrasına ne evliya tarafından ve ne de ulema fırkasından ikdam olunmaya, o fiile mürtekip olmak peygamberin buyruğuna uymamak ve onun emrini inkâr etmek gibidir. Eğer imam yolunda bedene cerahet yetirip kan dökmek ve divane hâle düşmek caiz olsaydı ve onun dünya ve ahirete bir hayır ve menfaati olsaydı, bişekkü laşüphe herkesten önce bu işe ulema ve hukema, ürefa vü nüceba fırkaları mayil olurdu. Ama halihazırda biz bunları seyirci ve yalandan aheste aheste sinelerini elleriyle döven ve yaşsız gözlerinin nemini hile ve riya mendili ile silerken görüyoruz. Başlarını yaran, sırtlarına zincir ile vuran ve bedenlerine her çeşit zarar veren yine elsiz-ayaksızlar, biçare ve saf halk tabakası olmaktadır” (Köçerli, 2005/b: 68).

Köçerli’nin fikrinde, Ahundzade, Şirvani ve Zerdabi gibi aydınlar vaktiyle reformcu teolog Jan Hus’un (1369-1415) oynadığı rolü oynayarak kendilerinden sonraki Lutherlerin (Martin Luther (1483-1546) ortaya

çıkmasına zemin hazırlamışlardır. O, inanıyordu ki, Jan Husların Luther'i ortaya çıkarması gibi onların da emekleri boşa gitmeyecek ve Azerbaycan Türklerinin de Lutherleri ortaya çıkacaktır (Köçerli, 2005/a: 428).

Bizce, Köçerli'nin beklediği Lutherlerden birisi Ahmed Bey Ağaoğlu olmuştur. Köçerli, Zerdabi'nin, Ahundzade'nin yolunu devam ettirenlerin başında Ahmed Bey Ağaoğlu'nun geldiğini düşünmektedir. Köçerli'ye göre, Ağaoğlu'nun "Ahund ve İslam" eseri konusuna göre Müslüman din adamlarının karanlık işlerinin ve şahsi menfaat meyillerinin aleyhine yöneltilmiş en kuvvetli itirazdır. İslamı din adamlarının dilinden değil, A. Ağaoğlu gibi ilim ve irfan sahibi şahsiyetlerin eserlerinden okuyup öğrenmenin önemini vurgulayan Köçerli, onun İslamla ilgili şimdiye kadar perde arkasında kalmış pek çok âdet- ananelerimizi ve medeniyetimizi ortaya koymak suretiyle kurtuluş yolumuzu gösterdiğini belirtmiştir (Köçerli, 2007/c: 78).

Köçerli'nin yaşadığı devirde Türk-Müslüman halklarının mevcut problemlerden kurtulması ve inkişafı için aşırı Batılışmayı esas prensip olarak kabul eden M. Şahtahtlı, C. Memmedkuluzade ve onunla aynı fikre sahip olanlar, bu yolda İslam ve ona esaslanan "ittihad-i İslam"ı engel olarak görüyor, bu ideayı müdafaa edenleri, hususen de A. Ağaoğlu, A.Topçubai, A. Hüseyinzade ve başkalarını da eleştiriyorlardı. Özellikle, M. Şahtahtlı; A. Ağaoğlu, A.Topçubaşı başta olmak üzere İslamcı-Türkçü düşünürleri gayri-samimi olmakta itham ediyor, onları İslamcılığın ve Türkçülüğün öncüleri olarak görmediğini yazıyordu. Milletin aydınları arasında fikir ayrılığını kabul etmeyen Köçerli ise bu direnişe karşı çıkıyor ve bunun, milletin birliğine ve inkişafına zarar vereceğini düşünüyordu. Yüzünü onlara dönüp, şimdi dostları perişan edip düşmanları sevindirmenin değil, millet ve vatan namına birleşmenin zamanı olduğunu yazıyordu. Köçerli'ye göre, "genç "Şarki-Rus"a "Kaspi" gazetesinin o zamanki yazarlarının hücumları ve "Tercüman"ın ardı arkası kesilmeyen istinatları temelsiz idi" (Azerbaycan metbuat tarihi antologiyası, 2010: 305).

İlk dönemlerde millî aydınların birçok problemle ilgili tek bir ulusal konseptten, millî ideadan bahsetmekte zorlandıklarını belirtmek gerekir. Bu meselelerden bir tanesi de millî dil problemi idi. Millî dil meselesinde Köçerli de C. Memmedkuluzade, Ö. F. Nemanzade, A. Şaik ve başkaları gibi Türk edebî dilini Osmanlılaştırmak yerine halka yaklaştırmak gerektiği düşüncesindeydi. Köçerli bu konuda şöyle yazmaktadır: "Hayli zamandır ki, dil meselesi mahalli müzakereye açılmış, onun üzerine meclislerde, gazete sütunlarında ve dergilerde bahsedilmektedir. Kimileri İstanbul'da konuşulan edebî dili tarif edip, onu diğer yerlerde konuşulan Türk dillerine tercih ediyor, kimileri Azerbaycan Türklerinin şive-yi lisanını beğenip, onun tarafını tutuyor. Bir kısmı da İbn-Yasef gibi Türkler için umumi bir dil tesis etmek fikrindedirler ki, her yerde o dilde konuşulup yazılsın" (Köçerli, 2007/d: 123-124).

O, bu üç çizgiden Azerbaycan Türkçesini müdafaa ederek, bunu şöyle esaslandırdı ki, dili daha da zorlaştırmak değil sadeleştirmek, yani halk kitlelerinin anlayabileceği bir hâle sokmak gerekir. Edebî dil de halkın kendi dilidir, bu dil herkes içindir; herkes yazıp okumalı, cemiyetin inkişafına yakından iştirak etmelidir. "Edebî dil sade olmalı, onu herkes anlamalıdır" diyen Köçerli, millî bilinç bakımından Türk-Osmanlı şivesinin değil, Azerbaycan Türk lehçesinin edebî dil olarak kabul edilmesini vacip görmüştür: "Her milletin kendine mahsus ana dili vardır ki, onun kendine mahsus malıdır. Ana dili milletin manevi varlığıdır, hayatının özü, mayası durumundadır. Ananın sütü bedeninin mayası olduğu gibi, ananın dili de ruhun gıdasıdır, herkes öz anasını ve vatanını sevdiği gibi ana dilini de sever. Bu Allah-tealanın güzel nimetlerinden birisidir, onu aziz ve muhterem tutmak herkesin borcudur" (Köçerli, 2007/d: 124). Köçerli'ye göre İstanbul edibleri kendi dillerini unutup Fars ve Arap terimleri ile doldurdukları için Azerbaycan Türkleri, Osmanlı şivesini kabul edemez. Doğrudur, Köçerli Azerbaycan Türklerinin de uzun dönem bu dillerin, özellikle de Farsçanın etkisine maruz kaldığını itiraf etmiştir: "Azerbaycan Türklerinin dili dahi zaman içinde değiştirilip, yabancı terkip ve usullere düşmüştür. Şöyle ki, şimdi kullanılan yeni Türkçe önceki eski Türkçeye benzemez. Halihazırda konuşulan dilin başka üslubu olduğu gibi Türk-i kadime nisbetle bu dil hem zengin hem de şirin lehçeli ve güzel şiveli bir dil olarak kabul edilmektedir. İslam dininin Türklere kazandırdığı şerafet-i itikadiyesinden yanında büyük bir hayrı da onun feyz ve bereketinden Türklerin Arap ve Fars dillerinden zamanla çok söz ve ibareler alarak kendi dillerini zenginleştirmeleri olmuştur. İşler ve zamanla kullanılan ve benimsenen kelimelere terimler o kadar fazla kullanılıp tahrif ve tarif olunmuş, Türk dili ile öylesine kaynayıp karışmıştır

ki, onlarsız Türk dili bir manayı ifade etmekten acizdir” (Köçerli, 2005/a: 52). Bütün bunlara rağmen, Köçerli’ye göre, Osmanlı Türkçesi ile makayese edildiğinde Arap ve Fars dilleri Türk dilimizi anlaşılamayacak derecede karmaşık ve zor bir hâle getirmemiştir (Köçerli, 2007/d: 125).

Köçerli, İstanbul şivesini Azerbaycan’da tatbik etmek isteyen Alibey Hüseyinzade ve başkalarının tuttıkları yolun hatalı olduğu kanaatindeydi. Bununla da Köçerli, A. Hüseyinzade, A. Kemal ve başkalarının ortak Türk dili olarak takdim edilen “Osmanlı-İstanbul” şivesi fikrine karşı çıkmıştır (Köçerli, 2007/d: 125). Azerbaycan Türklerinin kendine özgü dilinin olduğunu bildiren sanatkâra göre, dili karmaşık olan şahsın fikri de karmaşık olur. O, şöyle yazmıştır: “Milletini seven, onun manevi dirliğine çalışan, terakkisi yolunda emek sarf eden yazarlarımızdan, ediplerimizden ve şairlerimizden çok-çok rica ediyoruz ki, dillerini kolaylaştırınlar, ana dillerinden ayrılmasınlar” (Köçerli, 2007/d: 126). Köçerli’ye göre, “Her bir milletin ruhani hayat ve saadeti onun ana diline bağlıdır. Ana dili hür olub ve dillerde konuşulduğu sürece o millet baki kalacaktır. Bir millet ne kadar zillet ve esarete düşse de, ne kadar rezil ve zelil olup iradesini yitirse de, ne kadar aciz, zayıf ve mağlub olsa da, yok olmaz, bir tek şartla ki, onun ana dili elinden alınmasın, o dile zor kullanılmasın, hürriyet ve istiklalietine engel olunmasın” (Köçerli, 2005/b: 314).

SONUÇ

Firidun Bey Köçerli eserlerinin ayrıntılı tetkiki sonucunda, sanatkârın eserlerinde içtimai-felsefi meselelerin ön planda olduğu kanaatine varılmıştır. Köçerli’nin “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” eseri her ne kadar ilk bakışta edebiyat, edebiyat tarihi ile ilgili bir eser etkisi yaratsa da, incelendiğinde Köçerli’nin en az filologluğu kadar filozofluk ve felsefe tarihçiliği yönlerini de ortaya koymaktadır. Bu eser, özellikle felsefi tefekküre dair izah ve yorumlara yer vermesi hasebiyle felsefe tarihine edebiyat tarihinden daha yakındır.

Köçerli’nin hem “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” kitabında hem de diğer makalelerinde felsefenin ontoloji ve gnoseolojiye dair meseleleriyle ilgili görüşleri, özellikle de insan hayatının manası ve Vahdet problemine dair fikirleri dikkat çekmektedir. Doğrudur, Köçerli genel olarak dünyaya ve insana bakışında pek fazla İslam dininin prensipleri dışına çıkmamış, düşüncelerini daha çok İslam’a istinaden izah etmeye çalışmıştır; fakat bütünüyle, Köçerli’nin dünya görüşünde felsefi eğilimlerin güçlü olduğu, yeri geldikçe, dinî görüşlerle pek örtüşmeyen mülâhazalar ileri sürdüğü de görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında, Köçerli’nin eserlerinde Azerbaycan Türk felsefesini, başka bir ifadeyle Türk dünya görüşünü yansıttığı söylenebilir. Her koşulda Köçerli’nin eserlerinin mahiyetinde Azerbaycan Türk felsefesinin oluşumu ve gelişimi esas ölçüttür.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan metbuat tarihi antologiyası (2010). 2 cildde 1 cild. Bakı: Elm ve tahsil.
- Ahundzade, M.F. (2005). *Eserleri*. Üç cildde. I cild. Bakı: Şark-Garp.
- Bakıhanov, A. A. (2001). *Gülüstani-irem*. Bakı: Möminin.
- Hüseyinov H. (2007). *Azerbaycanda XIX esr ictimai ve felsefi fikir tarihinden*. Bakı: Şark-Garp.
- Köçerli, F. (2005/a). *Azerbaycan Türklerinin edebiyatı*. 2 cildde, I cild. Bakı: Avrasiya-Press
- Köçerli, F. (2005/b). *Azerbaycan türklerinin Edebiyatı*. 2 cildde, II cild. Bakı: Avrasiya-Press
- Köçerli, F. (2007/a). *Azerbaycan dövrü metbuatının kısa icmal*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.
- Köçerli, F. (2007/b). *Millî bayram*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.
- Köçerli F. (2007/c). *Edebiyatımıza dair mektub*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.
- Köçerli F. (2007/d). *Ana dili*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.
- Yakublu N. (2018). *Azerbaycan Millî Azadlık Herekatı Ensiklopediyası*. Bakı: Kanun.

Türk Kaçar Hanedanlığı Döneminde Ermeni Asıllı bir Reformist; Mirza Malkum Han Oğuzhan İMAMOĞLU¹

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 04.11.2020	<p>Mirza Malkum Han(1833-1908), Avrupa’da uzun yıllar eğitim almış, Avrupa’daki siyasi ve sosyal gelişmeleri yakından takip etmiş ve XIX. yüzyıl İran’ın en önemli fikir adamlarından birisi olmuştur. Ülkesine döndükten sonra mevcut siyasi otoriteye yön vermesi ve rehberlik etmesi için birçok risale kaleme almıştır. Bu risalelerinde İran’da zaten var olan ıslahat fikirlerinin nereden ve ne şekilde cereyan etmesi gerektiği konusunda çözüm önerileri sunmuştur. Ermeni asıllı bir aileden İran’da dünyaya gelen Malkum Han, Avrupa’daki eğitim sürecinin ardından ülkesine dönmüş ve kısa sürede kendisini fark ettirerek, “Mirza, Prens, Nazım’ud-devle” unvanlarıyla Kaçar Hanedanlığı devlet kademelerinde önemli görevlere yükselmiştir. Avrupa’da ve Osmanlı Devletinde edindiği izlenimler sonrasında askerî, iktisadî, hukukî ve toplumsal konularla ilgili birçok risale ve eser kaleme almıştır. İran’a ilk telgraf makinesinin getirilmesini ve işletilmesini sağlayan kişi olmuştur. Ayrıca “feramüşhane/feramason” isimli mason teşkilatını tesis etmiş ve İran’daki “ilk reformist faaliyetleri” başlatmıştır. Osmanlı Devletindeki yenileşme sürecinden etkilenerek “Tanzimat” düşüncesini İran’da kullanan ilk kişi olmuştur. Malkum Han, hayatı boyunca Müslüman gibi yaşamış/görünmüş ve dönemin Şii din adamları ile de fikri çatışmalara girmiştir. Hazırladığımız bu makalede, fikirleri ile 1906 İran Meşrutiyet hareketlerine yön veren en önemli siyasi aktörlerden birisi olan Malkum Han’ın hayatı ve siyasi kişiliğini inceledik. Çalışmamızın İran’daki reform hareketlerinin anlaşılabilmesine katkı sunacağı kanaatindeyiz.</p> <p>Anahtar Kelimeler: Malkum Han, Kaçarlar, İran Meşrutiyeti, Feramüşhane, Risale.</p>
Makalenin Kabul Tarihi: 08.12.2020	

A Reformist of Armenian Origin During the Turkish Qajar Dynasty; Mirza Malkum Khan

ABSTRACT

Mirza Malkum Khan (1833-1908), one of the most eminent intellectual of Iran during 19 th siecle, was educated for many years and witnessed social and political decelopments closely in Europe. He wrote many treatises to guide the government of that time after he had returned to his homeland. In these treatises, he offered solutions about the way and the source of existing reform ideas in Iran. Malkum Khan, born in a Armanian family, returned to homeeland after his education period in Europe and was notified swiftly significant promotions in goverment whit the title of “Mirza, Prens, Nazım’ud-devle” during Qajar dynasty. He published many treatises on military, economic, law an social issues under the effect of his own impressions he got from Ottoman Empire and Europe. He became the first man who brings and operates telegraph in Iran. In addition, He established the Masonic Organisation “feramushhane, feramason” and trigerred the first reformist activities in Iran. He was also the first person claiming “Tanzimat” concept with the inspiration of “the renovation era of Ottoman Empire” in Iran. In all his life, Malkum Khan lived and was seen like a Muslim and had intellectual conflicts with the Shia clergy of his own era. In this article, we have examined the life and political personelity of one of the most important political actors, Malkum Khan who guided the Iranian Institutional Movement in 1906. We believe that our study is beneficial to understand reformist movements in Iran.

Keywords : Malkum Khan, The Qajars, Iranian Constitutionalism, Feramushhane. Resale,

¹Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Türkiye. E-posta: imamoglu38@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8279-3240

GİRİŞ

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İran coğrafyasında hâkimiyet kuran Türk Kaçar Hanedanlığı, kendisinden önce hüküm sürmüş Safeviler, Afşar ve Zend Hanedanlıkları dönemlerine benzer bir idari teşkilatlanma içerisinde olmuştur. XIX. yüzyılda Kaçar Hanedanlığı hâkimiyeti altındaki İran, İngiltere ve Rusya'nın nüfus mücadelelerine sahne olmuştur. Kaçar Hanedanlığı tarafından verilen bu uzun soluklu mücadeleler sonucunda idari ve siyasi yapıda bir takım yenileşme ve ıslahatlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ıslahat hareketlerinde devlete fikri konularda yön vermeye çalışan birçok aydın ortaya çıkmıştır. Bu sayede ülkede görülen her aksaklıkta bir değişim rüzgârları başlamıştır.

Günümüz İran'ın siyasi yapısını anlamak için bu değişimleri incelememiz gerekmektedir. Bunlardan en önemlisi, 1906 İran Meşrutiyeti olmuştur. XIX. yüzyıl başlarında diğer dünya ülkeleri ve özellikle Osmanlı Devletinde başlayan ıslahat hareketleri ve meşruti hareketlerden etkilenilerek baş gösteren bu hareket, temelinde ekonomik ve sosyal olayların fitillenmesiyle başlamış bir ihtilaldir. Avrupa'daki ihtilallere baktığımızda halk temelli bir hareket olan meşrutiyet hareketleri, doğu İslam toplumlarında ise genel anlamda devlet eliyle yapılmaya çalışılan ıslahatlar sonucunda doğmuştur.

Diğer İslam devletlerinden farklı bir dini görüşe sahip olan İran, daha kapalı bir devlet ilkesi benimsemiştir. Şiilik, diğer İslam devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti ile arasında büyük rekabet ve mücadele sebebi olmuştur. Safevi Hanedanlığı ile başlayan dinde siyasallaşma, günümüze kadar devam etmiştir. Seçilen İran Şahları kendilerine dini unvanlar ekleyerek teokratik bir görünüme bürünmüşlerdir. Safevi Hanedanlığında Şiilik devletin bir parçası ve İran şahları ise Şii tarikatla kurulmuş bir ailenin temsilcileri olmuşlardır. Ancak Kaçar Hanedanlığında Şiilik, hanedanlığın temsilinden çıkmış ve din adamlarının kontrolüne geçmiştir. Kaçar Şahları temelde Sünni bir aileye mensup oldukları için idareyi eline aldıklarında kendi çocuklarına Şia eğitimi vermek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple İran'da mollaların önemleri artmış ve toplum, bu din adamlarının etrafında toplanmaya başlamışlardır. Halk zamanla bütün dünyevi işlerinde mollaların fetvasına başvurmuşlardır. Bunun önemini anlayan Kaçar Şahları din adamlarını hoş tutmaya, onlarla iyi geçinip Tahran'da yanlarında ve kontrollerinde bulundurmaya özen göstermişlerdir. Daha sonra bu din adamları halka öncülük ederek "Tanbekü İsyanı" dediğimiz tütün isyanının çıkmasında çok etkili olmuşlardır. Bunun sonucunda da İran Meşrutiyeti gerçekleşmiştir.

İran'da meydana gelen ve meşrutiyet hareketlerine yön veren en önemli siyasi aktörlerden birisi de Mirza Malkum Han olmuştur. Malkum Han, Kaçarlar döneminde Avrupa'da uzun süre eğitim görmüş İran asıllı Ermeni bir aileden gelmektedir. Avrupa'daki eğitimleri sayesinde batıda gördüğü bütün siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıyı iyi bir şekilde analiz ederek Osmanlı Devletinden verdiği benzer örneklerle İran'daki modernleşme hareketlerine öncülük etmiştir. 1906 Meşrutiyetine fiilen katılmamış olsa da, yazdığı eserlerle bu dönemin aydınlarına öncülük etmiştir. Malkum, İran'da din adamlarının etkinliğini bildiği için batı medeniyetinin İran'da uyarlanabilmesi konularını anlatırken İslam dinine ters düşmediğini sürekli olarak örneklerle vurgulamış, fikirlerini din adamları ve kontrollerindeki halka aşılama çalışmıştır.

Malkum Han, dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal yapısını ve batıdaki modern sistemlerin İran'da nasıl tatbik edilmesi gerektiği ile ilgili birçok risale kaleme almıştır. Malkum Han, bu fikirlerini anlatırken sadece risalelerle yetinmemiş, gazete çıkarmış ve devlet kademelerinde görevli önemli kişilerle de mektuplaşmıştır.

1. MİRZA MALKUM HAN'IN HAYATI VE SİYASİ KİŞİLİĞİ

Prens Mirza Malkum Han Nâzım'ud-Devle², 1249 (1833) Hicri yılında Nahcivan İran sınır hattında bulunan ve Aras Nehri kıyısında yer alan Culfa Kasabasında dünyaya gelmiştir (Algar, 1973: 1; Kanberî, h.1393: 131-133).

²"Prens" unvanını Avrupa'ya yaptığı seyahatler sonucunda almıştır. "Mirza" ise prene karşılık gelen bir unvan olup asil bir soyu temsilen kullanılan bir lakap olmuştur. Öncesinde "Nâzım'ul-mülk" olan ve sonrasında revizyon ile "Nazım'ud-devle" lakabı ise devlet nizamını sağlayan anlamında bir lakap olmuştur. Malkum bu lakabı kullanan ilk kişi değildir (Algar, 1973: 103-104). Malkum'a

Babası Mirza Yakup bu ailenin ilk tanınmış kişisiydi, gençliğinde ülke içinde ve ülke dışında birçok seyahat gerçekleştirmiş ve bu seyahatleri sonucunda Fransızca ve Rusça öğrenmişti. İran'a döndüğünde Rusya büyükelçiliğinde tercüman olarak çalışmaya başlamıştı. Gittiği seyahatler sayesinde yeni dünyadaki gelişmelerle ilgili önemli bilgiler edinmişti. Rusya'da ki ikametinde Asya'nın merkezine ve Türkistan'a da seyahatlerde bulunmuştu. O, bu seyahatlerinde Asya ülkeleriyle ilgili çok önemli bilgiler topladı. Birkaç önemli kaynakta Mirza Yakup'un İngilizlerin casusu olduğu ve İngilizler tarafından sarık ve aba ile kuşandırılarak Harezm'e, Nezdihan Hive'ye gönderildiği, onu Merv şehrini işgal etmesi için teşvik ettiği ve ona yardım vaatlerinde bulunduğu yönünde bilgiler verilmektedir (Rain, h.1353: 39).

Mirza Yakup'un İngiliz casusu olduğuna dair birkaç kısa hikâye daha mevcuttur. Bir diğer hikâye ise Mirza Taki Han'ın (Emir Kebir)³ katledilmesinde sorumlu olduğu iddiasıdır (Sasanî, h.1338: 38-39). Mirza Yakup ile ilgili iddialar bunlarla sınırlı kalmayıp O'nun Fransız bir büyükanneden Rousseau ile akrabalık ilişkisi olduğu iddiası vardır. Ancak bu kanıtlanmasa da 1707 yılında Jean-Jacques Rousseau'nun kuzeni Jacop, hayatının geri kalanını İsfahan'da kuyumcu ve saatçi olarak geçirmesi ilginç bir tesadüf oluşturmuş ve bu kişinin de Mirza Yakup ile akraba olduğu değerlendirilmiştir (Algar, 1973: 5).

Yakup, yenilikçi ve aydın bir fikri yapıya sahipti. Bu sebeple oğlu Malkum'un eğitiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Malkum'u on yaşında eğitim amacıyla Fransa'ya göndermiştir (Rain, h.1353: 8). Bazı kaynaklarda ise Malkum'un eğitim bursu ile Fransa'ya gittiğinden bahsedilmiştir (Algar, 1973: 5-15). Fransa'da ki Ermeni okulunda ilk ve orta öğretimini bitirmiştir. Daha sonra yüksek tahsilini Paris Politeknik Okulunda (École Polytechnique) tamamlamıştır (Tabatabaî, h.1327: 1 (elif)). Malkum, kendi hayatının bu evresinde beşerî, siyasi ve mühendislik ile ilgili eğitimleri almıştır. Mirza Muhammed Ali Han Şirazi'nin Fransız Sefiri olarak başladığı h.1263(1846) senesinde, Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından Malkum'a tahsil başarısından dolayı yıllık 120 tümen burs verilmiştir. İyi derecede Fransızca eğitimi almış ve mühendislik öğrenimini burada tamamlamıştır. Malkum bu eğitimi esnasında Avrupa'nın ilim ve tekniğiyle ilgili birçok bilgiye vâkıf olmuştur. Avrupa'nın kültürel yapısı, sosyal ve idari yönleriyle ilgili birçok konuda bilgi sahibi olmuştur (Kirmanî, h.1371: 117) .

Malkum Han ve babası ile ilgili yapılan çalışmalarda her ikisinin de inançlarına şüphe ile bakıldığı görülmüştür. Baba-oğul Ermeni bir kökene sahip olmaları, daha sonra Müslüman oldukları iddiaları şu ana kadar ispatlanmış değildir. Ancak temel görüş Mirza Yakup ve oğlu Malkum'un da İslamiyet'i çıkarları doğrultusunda kullanmayı amaçlamış oldukları yönünde birleşmektedir (Algar, 1973: 6).

Malkum, Avrupa medeniyetlerinin mutlak üstünlüğünü kabullenmiş ve Avrupa'daki mevcut siyasi ve ekonomik sistemlerin İran'da uygulanması gerektiği düşüncesinde olmuştur. Fransa'daki eğitimi esnasında Avrupa'daki siyasi ve iktisadi yapıdan çok etkilendiği ve İran'a döndüğünde gördüğü eksiklikleri burada giderme telaşına düşmesi bundandır. Batıdaki olumlu gelişmeler sonucunda İran'da da Batı fikirlerinin uygulanabilirliği üzerinde durmuş ve bu bağlamda eserlerini yazmıştır. Malkum'a göre Avrupa'daki medeniyet evrenseldir ve buradaki siyasi ve sosyal sistemler her toplum tarafından kendi sistemlerine uyarlanması gerekmektedir (Algar, 1973: 18).

1.1. İran'a Dönüşü ve Siyasi faaliyetleri

Makum, h.1267(1850) yılının sonlarına doğru tahsilini tamamlayarak İran'a döndüğünde Devlet dairelerinde mütercim olarak işe başlamıştır (Rain, h.1353: 8). Sadece on sekiz yaşında olmasına rağmen İran'ı Batının görüntüsünde yeniden canlandırma hayali kurmaya başlamıştır. Kariyerinin ilk aşaması Emir Kebir tarafından kurulan Dar'ul-fünûn'da ki tercümanlık görevidir. Kısa görev süresi boyunca askeri ve idari alanda

bu lakapları diplomatik başarılarından dolayı verilmiştir. Örneğin Nâzım'ud-Devle unvanını Osmanlı Devleti ile sınır hattı diplomatik görüşmeleri sonucu Kutur bölgesini İran'ın elde etmesini sağladığı gerekçesiyle h.1299 yılında almıştır (Bkz: Hakdar, h.1396: 5-6).

³ 1848-1851 yılları arasında Nasireddin Şah döneminin en önemli reformcu sadrazamıdır (Bkz: Bolat, 2013: 151-183; Sasanî, h.1338: 127).

birçok reformlar yapmış olan Emir Kebir tarafından yaptırılan ve Tahran'da yeni kurulan bu üniversite, O'nun en önemli reformlardan birisi olmuştur.

Bu yeni üniversite için Avusturya'dan öğretim görevlileri getirilmesini sağlayan Sadrazam Emir Kebir (Mirza Taki Han), beşerî ilimler, coğrafya, tarih gibi konularda ders veren bu Avusturyalı öğretmenlere tercümanlık yapması için Ermeni asıllı tercümanlar görevlendirmiştir ki bunlardan biri de Malkum Han olmuştur (Tabatabaî, h.1327: ب (Be)). Zaman ilerledikçe derslere de katılma imkânı bulan Malkum, küçük çaplı fizik ve kimya deneyleri ile de uğraşmıştır (Algar, 1973: 21). Malkum, üniversitedeki tercümanlığı ile başlayan süreçte kısa bir sürede başarılarıyla kendinden söz ettirmeye başlamıştır (Rain, h.1353: 9). Sadece tercümanlıkla yetinmemiş Fransa'da gördüğü Telgraf makinesine de merak salmış, üzerinde çalışmalar yaparak ilk telgraf denemesini üniversite ve Saray arasında gerçekleştirmiştir. Bu sayede telgrafı İran'a getiren ilk kişi olarak tanınmıştır (Tabatabaî, h.1327: ب (Be); Algar, 1973: 25).

Genç yaştaki Malkum'un bu başarısı, İran Şahı Nasıreddin Şah'ın da dikkatini çekmiş, bu sayede Avrupalı öğretmenlere tercümanlıkla sınırlı kalmayarak sarayda da belli başlı görevler almaya başlamıştır. Zamanla Dışişleri Bakanlığında ve Şah huzurunda da tercüman olarak görev almıştır. Kısa sürede sarayda etkinliği fark edilen Malkum, siyasi işlerin sevk ve idaresinde de görev almış, kendisine "İtimad'üd-devle" unvanını verilmiştir.

Mirza Malkum Han, 1847 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Hudut Antlaşması'nda tercüman olarak görev almıştır. Rusya ve İngiltere tarafından görevlendirilen memurların gözetiminde Erzurum'da düzenlenen bir konferansta iki devlet arasındaki sınır anlaşmazlıkları hususları karara bağlanmış ve sınırların oluşturulacak bir komisyon tarafından tespit edilmesini ihtiva eden bir anlaşma imzalanmıştır (Aykun, 1995: 12).

Bunun dışında Şehzade Ferhan Han'ın Avrupa seyahatinde hem tercüman ve hem de danışman olarak görev almıştır (Sasanî, h.1338: 127). Bu son görevinde Avrupa'da önemli başarılar elde etmiş ve İngiltere ile sorun olan ve uzun yıllar İngiltere ile mücadeleye sebep olan Herat meselesinin çözülmesinde üstün bir başarı göstermiştir. İran'a döndüğünde Mirza Malkum Han, hizmetlerinden dolayı terfi ettirilmiştir (Necmi, h.1386: 13-23).

Malkum Han, bu başarıları sonucunda sarayda önemli görevler elde etmeye başlamış ve birçok konuda danışmanlık yaparak Şah dâhil devletin ileri gelenlerinin itimadını kazanmıştır. Asker ve bürokrat büyük bir kitlede saygınlık kazanan Malkum Han, 1274(1858) yılında İran'da mason teşkilatı olan "Feramuşhane"yi tesis ederek ilk reformist faaliyetleri başlamıştır. Diğer adı "Feramason" olarak da bilinen Feramuşhane, insanlarda özgürlük ve kardeşlik duygularını canlandırmayı amaçlayan mason locasıdır (Tabatabaî, h.1327: ج(cim)). Feramuşhane anlam olarak "Unutma Evi" anlamına gelmektedir. Üyelerin faaliyetleri hakkında herhangi bir soruyu "Feramuş" ("unuttum") ile cevaplamaları öğretilmiştir. Yirmi beş yaşında iken böyle bir teşkilatı tek başına kurması ve kısa zamanda birçok üye toplayabilmesi mümkün gözükmemektedir. İlerleyen bölümlerde de değinileceği üzere babası da teşkilatın yönetiminde görev almıştır. Özellikle Fransa'daki mason localarından "Farmason" kelimesine benzerliği sebebiyle bu ismin seçilmiş olabileceği değerlendirilmektedir (Algar, 1973: 6).

Malkum Han bu teşkilatın üyelerinden üye aidatı toplamıştır. Kısa zamanda ülke genelinde birçok üyeye sahip olmuş ve bu üyeler arasında İran sarayından da birçok kişi bulunmuştur. Ayrıca meşrutiyet düşüncesinin hâkim olduğu gizli bir teşkilattan bahsedilmektedir ki bunların üyelerinin en ünlülerinden birisi Feth Ali Şah'ın oğlu Celalettin Mirza olmuştur.

Feramasonların toplantı dönemleri yedi yıl sürmüştür. Başlangıçta gizli olan bu toplantılar yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başlamış, hatta aleni bir hal almıştır. 1278 (1862) yılında şehzadelerden ve reformistlerden birçok üyesi bulunan bu teşkilat, Nasıreddin Şah tarafından çok endişe verici bir hal almaya başlamış ve kendi saltanatına karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Şahın ani bir kararıyla feramuşhaneler dağıtılarak üyeleri hakkında tutuklama ve sürgün kararları verilmiştir. Bu teşkilatın kapatılmasında ulemanın

feramuşhane toplantılarında üyelerinin İslam dinine aykırı işler yaptıkları iddiaları ile Rusların Nasıreddin Şah'a olan baskılarının etkili olduğu iddia edilmiştir (Hâirî, h.1368: 49).

Feramuşhanelerin kapatılmasından sonra babası Mirza Yakup Han, Orta Asya'ya kaçarken oğlu Mirza Malkum Han ise önce Irak (Bağdat)'a, daha sonra Diyarbakır üzerinden İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da İran Sefiri Mirza Hüseyin Han Kazvinî'nin (Müşir'ül-Devle) yanına gitmiş ve başına gelenleri şöyle açıklamıştır: *"Ben Feramuşhane Meclisini Nasıreddin Şah'ın izniyle açtım ve her gün onun huzuruna çıkararak rapor verdim, bir müddet sonra feramuşhane meclisinin lağvedilmesine karar verdi ve benimde İran'dan hareketim (sürgün) için emir verdi"*. Mirza Hüseyin Han Malkum'un anlattıklarını Tahran'dan tahkik ettirmiş ve Dışişleri Bakanlığı'ndan Nasıreddin Şah'ın Malkum ile ilgili hiçbir üzüntüsünün bulunmadığını öğrenmiştir. Mirza Hüseyin Han da onun İstanbul'da işsiz kalmasını istemediği için Mısır Konsolosluğuna memur edilmesini sağlamıştır. 1280 (1864) yılında Mısır'a giden Malkum, birkaç ay sonra İstanbul'a dönmüştür.

Mirza Hüseyin Han'ın Malkum ile ilgili olarak İran Sadaretine verdiği malumatta Malkum'un İstanbul'un önde gelen Ermenilerinden Arakel'in kızı "Henriette" ile evlendiği haberini vermiştir. Malkum, 1281 yılının 29 Cemad'ül-evvel Pazar günü (30 Ekim 1864), Aya Stefanos Kilisesinde tamamıyla Hristiyan gelenek ve adetlerine göre evlenmiştir (Algar, 1973: 64; Sasanî, h.1338: 128). Malkum'un bu evliliğinden "Victoria, Lila ve Sultane" isimlerinde üç kızı olmuştur. Eşi Hanriette ömrünün sonuna kadar Hristiyan olarak yaşamını sürdürmüştür (Algar, 1973: 65). Mirza Hüseyin Han, uzun yıllar boyunca Müslüman gibi yaşayan ve Müslümanlar gibi ibadet ederek dua okuyan, Irak'ta cami ziyaretinde bulunan Malkum'un İslamiyet'i terk ettiğini, bu durumun kendisi için büyük bir sorun haline geleceğinden bahsederek eleştirilerde bulunmuştur (Sasanî, h.1338: 129).

Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-Devle'nin İstanbul Büyükelçiliği esnasında Nasıreddin Şah, Osmanlı Devleti kontrolündeki Kerbela ve Necef'teki kutsal toprakları ziyaret etmek istemiştir. Hüseyin Han Müşirü'd-Devle'nin girişimleriyle Nasıreddin Şah 1870 yılında kutsal toprakları ziyaret etmiş, Şah sefer dönüşünde Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-devle'ye bu başarısından dolayı "Sipahsalar" ünvanı vererek Harbiye Bakanı görevine atamış ve bir yıl sonra da sadrazam olarak tayin etmiştir. Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, İran'a döndükten sonra Mirza Malkum Han'ın da İran'a dönmesini ve müşavirlik görevi yapmasını sağlamıştır. Kısa bir süre sonra da Londra Sefaretine Büyükelçi olarak atanmasında etkili olmuştur (Algar, 1973: 65; Sasanî, h.1338: 129). Böylece Malkum Han Londra büyükelçiliği görevine başlamıştır. Sipahsalar döneminde İngiliz Paul Julius Reuter'e Hazar Denizinden Fars Körfezine uzanan bir demiryolu ihalesi ile ülkedeki madenlerin işletmelerini de kapsayan geniş kapsamlı imtiyazlar verilmiştir. Sonraki dönemlerde Reuters Haber Ajansının da kuracak olan Yahudi asıllı iş adamı Reuter'e İran'ın bütün madenlerinin (altın ve gümüş hariç) yetmiş yıllığına ve gümrük işletmelerinin de yirmi beş yıllığına imtiyaz olarak verilmesi, başta ulema olmak üzere İran'daki muhalif gruplar ve tüccarlar tarafından büyük bir ihanet olarak görülmüştür (Nevrayî, h.1352: 25; Acudânî, h.1382: 305-307).

1872 yılında Londra Büyükelçiliği görevine atanan Malkum Han, on altı yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür. Nasıreddin Şah, 1872, 1878 ve 1889 yıllarında üç kez Avrupa'ya seyahatlerde bulunmuştur. 1889 yılında ki Avrupa gezisinde İngiltere'yi ziyaret etmiş ve dönemin İran Sefiri olan Mirza Malkum Han'ın da teşvikiyle yukarıda belirttiğimiz ticari imtiyazlar verilmiştir. Mirza Malkum Han, bu imtiyazlara ilave olarak İran'da ki şans oyunları ile ilgili bir imtiyazın da verilmesinde Mirza Hüseyin Han Sipahsalar ile birlikte İran Şah'ını ikna etmeyi başarmışlardır. İngiliz Baron Julius de Reuter ile yapılan piyango ve şans oyunları imtiyazları anlaşması karşılığında ise elli bin tümen rüşvet aldıkları iddia edilmiştir. Bu imtiyazlar, İran'da özellikle ulemanın çok büyük tepkisine sebep olmuş, İran'da toplumsal ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu olumsuz tepkiler sonucunda Nasıreddin Şah, imtiyazları iptal etmek zorunda kalmış ve bu imtiyazlarda büyük rolü bulunan Malkum Hanı büyükelçilik görevinden azletmiştir (Algar, 1973: 114; Rain, h.1353: 109-110). Malkum, görevinden alınmadan önce söz konusu imtiyazları satmayı başarmıştır. Daha sonra imtiyazların iptal edilmesinin duyulması olayıyla ilgili İngiltere'de yargılanmak istemiş ancak İngiltere'nin de Baron Julius de Reuter'e herhangi bir yakınlık duymaması sebebiyle hukuki cezadan kurtulmuştur.

Malkum Han, Londra'daki büyükelçilik görevinden azledildikten sonra Londra'da kalmaya devam etmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Malkum, kısa süre içerisinde Londra'da "Kanun" isminde gazete çıkarmaya başlamıştır. Çıkarmaya başladığı "Kanun" gazetesinde (1890-1898) İran hükümetini, özellikle de dönemin sadrazamı Emünü's-Sultan'ı eleştirmeye başlamıştır. Kalem aldığı yazılarla dönemin muhalif kesiminin sesi olmuştur (Algar, 2005: 164-166).

Malkum, Londra'da bu faaliyetlerine devam ederken Nasıreddin Şah, 1896 yılında bir suikast sonucu öldürülmüştür. Nasıreddin Şah'dan sonra yerine geçen Muzaffereddin Şah (1896-1907) ve Sadrazam Mirza Ali Han ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde Nasıreddin Şah'ın öldürülmesi, içteki muhaliflerce reform taleplerinin artması, devletin ekonomik buhrana girmesi gibi birçok sorun ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu gelişmelere yönelik herhangi bir muhalif cephede yer almayan Malkum Han, hem Muzaffereddin Şah hem de Sadrazam Mirza Ali Han ile iyi ilişkilerine devam etmiş ve bu iyi ilişkiler neticesinde Roma büyükelçiliğine atanmıştır. 1898-1908 yılları arasında ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır. Roma Büyükelçiliği görevine atandıktan sonra Kanun Gazetesinin basımını bırakarak İran'daki meşrutiyet hareketleri ile ilgili hiçbir düşünce ve siyasi oluşum içerisine girmemiştir. 1908 yılında Lozan şehrinde ölmüş ve vasiyeti gereğince cenazesi yakılmıştır (Rain, h.1353: 113).

"Meşrutiyet" kelimesini İran'da ilk gündeme getiren Malkum Han, her ne kadar 1906 yılında gerçekleşen İran Meşrutiyetine fiili olarak katılmasa da onun siyasi görüşleri ve İran'ın modernleşmesi için yazdığı risaleler dönemin meşrutiyetçilerinin başvuru kaynağı olmuştur.

Malkum Han, İran'da anayasal bir devrimci olarak tanınmıştır. Kariyeri masonik aktiviteler içermektedir. Gazetecilik, diplomasi ve yabancı sermayecilere imtiyaz verilmesindeki rolünün yanı sıra siyasi ajitasyon ve buna bağlı bir reform talepleri olan çok yönlü bir kişiliğe sahip olmuştur(Algar, 1973: 9-10).

1.2. Mirza Malkum Han'ın Eserleri

Mirza Malkum Han, hayatının değişik dönemlerinde iki yüzün üzerinde eser yazdığı değerlendirilmektedir. Bunlardan günümüze kadar gelenlerinin birçoğu kitap haline getirilmiştir. Eserlerin orijinal halleri Tahran'daki Milli Kütüphane ile Fransa ve İngiltere'de bulunmaktadır. Bu eserlerden önemli olanları aşağıda sıralanmıştır.

1.2.1. Risaleleri:

1.2.1.1. Defter-i Tanzimat (Kitapçe-i Gaybi): Bir diğer ismi "Kitapçe-i Gaybi" olan Defter-i Tanzimat risalesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında askeri sahadaki yenilgilerin siyasi, iktisadi ve içtimai alandaki travmalarını telafi ve tamir etmek maksadıyla girişilen ıslahat hareketlerinin sonuçsuz kalması üzerine kaleme alınmıştır. Bu risalesini yazmaktaki amacını Nasıreddin Şah'ın ıslahatlara devam etmesi ve O'na yol göstermesi olarak belirtmiştir (Tabatabaî, 1327: هـ (He)).

Malkum, devlet kademelerinin ıslah usulleri ve kaideleri ile ilgili önerileri içeren bu risalesini 1275-1277 (1859-1861) yılları arasında 26-27 yaşlarında dönemin savaş bakanlığını yapmış Mirza Ağa Han Nuri'nin himayesindeyken yazmış, Mirza Cafer Han Müşirüddeve aracılığıyla Şah hazretlerinin huzuruna gönderilmiştir (Tabatabaî, h.1327: و (Vav)). İran'da gerçekleşmesini istediği Batı temelli ıslahatların açıklamasını ihtiva eden risalesinde, Avrupa medeniyeti ve bin yıllık İran medeniyetinin karşılaştırmasını yapmış, kayıtsız ve şartsız Avrupa medeniyetinin kabul edilmesi gerekliliğini vurgulamıştır (Kanberî, h.1393: 138). Malkum, Batı nizamını savunmuş ve Fransız inkılâbından esinlenerek, risalesini anayasa maddeleri şeklinde hazırlamıştır (Âdemiyet, h.1356: 31).

1.2.1.2. Refik ve Vezir: bu risalesini Defter-i Tanzimat risalesinden kısa bir süre sonra yazmıştır ve Defter-i Tanzimat risalesinin devamı niteliğindedir. Malkum Han, risalesinde bir vezir ile olan sohbeti yer vermiş ve iki hayali kişiliği canlandırarak İran'da mevcut bürokratik sistemi anlatmaya çalışmıştır. Refik ve vezir adında ki iki hayali kahraman arasında geçen konuşmalarda İran Şahının uygulama niyetinde olduğu kanunnamelerin Vezir tarafından nasıl engellenmeye çalışıldığı anlatılmıştır. Malkum, bir önceki risalesinde

bahsettiği reform konularını bu iki hayali kahraman üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Karşılıklı konuşmalarda gelenekçi ve mevcut düzeninin bozulmasını istemeyen Vezir ile yenilik taraftarı bir Şah'ın mücadelesine yer verilerek aslında İran Şahlarının yenilikçi bir nizam arayışında olduklarını ancak vezirlerin ise liyakatsizlikleri sebebiyle bu süreci yürütemediklerini, 4000 yıllık İran geleneklerinin sürdürülebilirliğini savunduklarını, rüşvet ve kanunsuz işler yaptıklarını vurgulamaya çalışmıştır (Asil, h.1396: 60).

1.2.1.3. Meclis-i Tanzimat: Bu risale “Tanzimat Meclisinin” izahını amaçlayarak yazdığı risalesidir. Malkum, bu risalesini h. 1276-1277 yılları arasında yazmıştır. Tanzimat fikrini ilk defa bu risalesinde gündeme getirmiştir. Devlet organlarının Batı tarzında şekillenmesi gerektiği konusunda bilgiler vermiştir. Risalesinde güçlü bir ordunun gerekliliğinden ve bunun da ancak güçlü bir maliye sistemi ile sağlanabileceğini örneklerle açıklamaya çalışmıştır (Asil, h.1396: 72).

1.2.1.4. Destgâh-ı Divan: 1278-1279 yılları arasında yazdığı tahmin edilmekte olan bu risalesini Nasıreddin Şah döneminde mevcut olan “Divan Sistemini” eleştirdiği, islahatların yürürlüğe konmasını ve tamamlanmasını Şah'tan istediği risalesidir. Malkum Han risalesinde bütün yönetim sorumluluğunun tek bir kişide olmasını; “*padîşah hem kanunu düzenleyendir, hem kanun yapıcıdır hem de o kanunları uygulayandır, madem bu işlerin hepsini padîşah yapıyor o zaman meclise ne gerek var?*” diyerek kurulan meclisin işlevsizliğini eleştirmiştir. Malkum, kuvvetler ayrılığının gerekliliğini savunarak Nasıreddin Şah döneminde yasama ve yürütme erkelerinin ayrıldığını ancak işleyişte vezirlerin bunu kabullenmeyerek eski gelenekçi uygulamalarda ısrarcı olduklarına değinmiştir (Asil, h.1396: 87).

Malkum, Avrupa seyahatleri sonucu İran'da sonuçları hiç düşünülmeden ve alt yapısı tesis edilmeden yapılan batı kaynaklı islahatları da eleştirmiştir: “*Bizim devlet büyüklerimiz batının sistemlerini getiriyorlar, ama batının icra sebeplerini sormuyorlar. Neden uygulamaya koyduklarını sormuyorlar. Bizde icra sistemi yok, alınacak kanunlardan önce kanunun uygulanacağı yeri tayin etmelisiniz...*” demiştir (Asil, h.1396: 123).

Hamid Algar, Malkum'un bu risalesini İstanbul'da yaşadığı dönemlerde (1278-1279/1861-1862) yazdığını beyan etmektedir. Algar, Malkum'un tanzimat ve kanun konularında Osmanlı Devletinden etkilendiğini, bu risalesinde ise bahsettiklerinin mevcut İran hükümetinde uygulandığını, Malkum'un ise bu uygulamada belirlediği yanlışlıkları yazdığını ifade etmiştir (Algar, 1973: 67-68).

1.2.1.5. Defter-i Kanun: 1276 yılında Nasıreddin Şah tarafından Maslahat Meclisinin tesisinden bir yıl sonra (h. 1277) bu meclisin çalışmaları ile ilgili eleştirilerde bulunduğu risalesidir. Fransız anayasası örnek alınarak çıkarılmak istenen kanunların bu meclis tarafından bir türlü çıkarılmamasını eleştiren Malkum Han, meclis üyelerinin basiretsizliklerinden ve liyakatsizliklerinden dem vurmıştır.

Malkum Han “Defter-i Kanun” risalesinde İran'daki mevcut divan sistemini eleştirerek çok eski ve gelenekçiliğinden dolayı işleyemez ve halktan çok uzak bir yapı olarak bahsetmiştir. Bütün İran için divan sisteminin istikrarının hiçbir anlam ifade etmediğini, ne reyanın ne de divanın birbirlerine olan görev ve sorumluluklarını bilmediklerini, bu sebeple de devlet ilkesinin oluşmadığını vurgulamıştır (Asil, h.1396: 123).

1.2.1.6. Nedây-ı Adalet: Malkum bu risalesini h. 1323 yılında Nasıreddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatinde kendisine takdim etmiştir. Destgâh-ı divan ve Meclis-i Tanzimat risalelerinde olduğu gibi parlamenter sistem ile ilgili konularla alakalı risalesini yazmıştır. Malkum diğer risalelerine nazaran bu risalesinde Batı'nın bütün kültürel yapısı ile benimsenme fikrinden vaz geçerek bu fikri eleştirmiştir. Önceki risalelerinde Batıdaki bütün kurumsal nizamın alınması taraftarı iken bu risalesinde “gerekli ve sürdürülebilir” olanların alınması gerektiği konuları üzerinde durmuştur. Malkum, risalesinin devamında insan hakları ile can ve mal güvenliğinin sağlanmasının devlet tarafından belirlenmiş yazılı kanunlar vasıtasıyla yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır (Asil, 1396: 151).

1.2.1.7. İştiharnâme-i Evliyay-ı Âdemiyyet: Malkum bu risalesini h. 1313 yılında Nasıreddin Şah'ın öldürülmesinden sonra Âdemiyyet toplantılarındaki hitap konuşmasında söylediklerini kaleme aldığı risalesidir. Nasıreddin Şah'a ve dönemin sadrazamı Eminü'l-Sultan'a eleştirilerde bulunmuştur.

1.2.1.8. Medeniyet-i İrani: İran'da medeniyetin nasıl revaç seviyeye çıkarılması ile ilgili 1891 yılında Contemporary Review gazetesine verdiği demeç metnidir.

1.2.1.9. Usûl-ü Terakki: Malkum Han, bu risalesini 1301 yılında Londra'da iken yazmıştır. Devletin iktisadi yapısının nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler verdiği risalesini Mirza Ali Han aracılığı ile Tahran'a göndermiştir.

1.2.1.10. İmtiyaz-ı Fevâid-i Amme: Telif tarihi belli olmayan bu risalesini Malkum'un yazma amacı ülkede kurulacak yabancı şirketlerin hangi kanunlara tabi olması gerektiği ile ilgilidir. Malkum, yabancılara imtiyaz verilmesini desteklemiştir. Ona göre yabancılara verilen imtiyazlar sayesinde İran'ın kalkınma süreci hızlanacaktır (Asil, 1396: 12-14).

Bunların haricinde Malkum ademiyyet meclisleri ve kurucusu olduğu mason teşkilatı benzeri feramuşhaneler ile ilgili değerlendirmelerde bulunduğu risaleleri vardır. Bu risalelerinde kardeşlik, kişi hak ve özgürlükleri gibi konulara değinmiştir.

1.2.2. Mektupları:

Malkum Han, dönemin önemli olayları ile ilgili resmi ve özel olmak üzere hayatının bütün evrelerinde devlet kademelerindeki önemli kişilerle ve önemli fikir adamlarıyla karşılıklı olarak mektuplaşmıştır. Nasıreddin Şah'ın en büyük oğlu Zilu'l-Sultan ile de yazışmalarda bulunarak İran'daki ekonomik ve sosyal durum hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Bu mektupların yanı sıra birde yeni alfabe yahut alfabenin yeniden düzenlenmesi fikirlerini içeren konularla ilgili yazışmalarda bulunmuştur. Bu yazışmalar Azerbaycan'ın Gogol'ü olarak anılan Azeri edebiyatının temellerini atan ilk tiyatro müellifi ve hikâyeci, batılılaşmayı yaşadığı Kafkasya topraklarında ilk kez savunan, Arap alfabesini değiştirme yolundaki fikir ve girişimlerini yapan Mirza Feth Ali Ahundzade (1812-1878) ile alfabenin ıslahı ile ilgili karşılıklı mektuplar yazmışlardır (Hakdar, h.1396: 10).

1.2.3. Kanun Gazetesi ve Malkum'un Gazeteciliği:

Malkum Han, Londra Büyükelçiliği görevi esnasında yukarıda da bahsettiğimiz gibi İran'ın aleyhine olan büyük bir imtiyaz anlaşmasının Nasıreddin Şah'ı ikna ederek yürürlüğe girmesini sağlamıştı. Ancak özellikle din adamlarının muhalefeti sonucunda bu imtiyazlar kaldırılmış ve Malkum da görevinden azletirilmiştir. Malkum görevi sonrasında Londra'da kalmaya devam etmiş ve burada "Kanun" gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Kanun gazetesinin ilk sayısı, 1307 yılında yayımlanmıştır. Kanun Gazetesi sekiz yıl süreyle 41. sayıya kadar basılmış ve yayımlanmıştır. Malkum Han bu gazetede Kaçar hükümetine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Hükümet sistemini "istibdat yönetimi" olarak vurgulamış ve hükümet sisteminin değişmesi gerektiği yönünde tenkitlerde bulunmuştur. Kanun gazetesinde Malkum Han tek başına yazarlık yapmamıştır. Dönemin önemli birkaç aydınıyla birlikte modern hükümet şeklinin nasıl olması gerektiği ve kişisel hak ve özgürlüklerle ilgili konularda yazılar yazmışlar, İran'daki mevcut durumu eleştirmişlerdir (Ustadî, h.1391: 15).

TARTIŞMA

Malkum Han ile ilgili yapılan çalışmalarda onun bir hain mi yoksa vatanperver mi olduğu konusu sürekli olarak tartışılmıştır. Londra Büyükelçiliği görevinde Nasıreddin Şah'ı da etkileyerek birçok imtiyazın ülke dışına satılmasını sağlaması ve rüşvet aldığı iddiaları hala devam eden bir tartışma konusu olmuştur. Verilen bu imtiyazlar sebebiyle İran'da gösteriler düzenlenmiş ve sonuç olarak bu imtiyaz anlaşmaları iptal edilmiştir. Halk nezdinde de infiale yol açan bu denli bir olayın müsebbibi olmasına rağmen Nasıreddin Şah'ın ölümünden sonra yeniden ve bu sefer de Roma Büyükelçisi olarak atanmıştır. Bu hamle belki de Muzaffereddin Şah tarafından Malkum'a özellikle İngiltere'de çıkardığı muhalif gazetenin yayınının durdurulması karşılığında verilmiş olabilir. Zira Muzaffereddin, İran Şah'ı olduğu zaman ülkede karışıklıklar

mevcuttu ve dış muhalif seslerin ve belki de en önemlisi olan Kanun Gazetesinin olumsuz yayınlarından kurtulmak istemiş olabilir. Aynı şekilde Malkum'da ilerlemiş yaşı gereği bu düşüncelerden uzaklaşmak istemiş ve taht değişikliğini fırsata dönüştürmüş olabilir.

Diğer bir tartışma konusu ise onun Batılılaşma fikirleri ile ilgili olmuştur. İran'da başlangıçta modernleşme adı altında iki ana yol belirlenmeye çalışılmıştır. Birinci yol Avrupa'ya iktisadi ve askeri üstünlüğü sağlayan teknolojiyi ve onun getirdiği teşkilatı kabullenerek, siyasi, kültürel ve sosyal değişimlere ikinci önceliği vermek hatta gereksizliği ile ilgili olmuştur. Bundaki amaç sadece teknolojik geri kalmışlığın kabulü olmasıdır ve Kaçar Hanedanlığı döneminde özellikle yönetim kadrosunun savunduğu en temel yol olmuştur. İkinci yol ise Avrupa'nın siyasi teşkilatına, fikri düşüncelerine ve yaşayışlarında etkili olan hukuk kurallarına öncelik vererek bu zemin üzerinde teknolojik gelişmelerin inşa edilmesi fikridir. Malkum Han gibi birçok İranlı düşünür bu tezi savunsa da özellikle İran uleması ve etkisine aldığı saray yönetimi birinci yolu tercih etmiştir. Bu tartışma İran'da günümüzde bile halen devam etmektedir.

Malkum Han, yazdığı eserlerinde kendi savunduğu fikirler arasında da çelişkiye düştüğü zamanlar olmuştur. Başlangıçta Batı medeniyetini kayıtsız ve şartsız olarak tamamıyla alma eğiliminde iken, sonralarında bu fikirlerinde daha milli çizgiler belirlemeye başlamıştır. Zamanla gerekli islahatların millileştirilerek İran'da tatbikini savunmaya başlamıştır. Bu fikirlerini de şu şekilde ifade etmiştir: *“Avrupa'da bulunduğum zamanlarda Batı'nın siyasi, içtimai ve mezhebi sistemlerini mütalaa ettim. Dünyanın çeşitli mezhepleri ile sırrî teşkilatı ve Feramasonari Teşkilatı ile aşına oldum. Garp'ın siyasi fikirlerini Doğu'nun diyanetiyle karıştırdım ve harmanladım. Çünkü İran'ın Avrupa tarzında değişim çabaları faydasızdır. Bu yüzden maddi fikirleri din konusunda açıkladım ki vatandaşlarımız anlamını daha iyi kavrasınlar diye...”* (Âdemiyet, h.1356: 145)

Malkum Han'ın düşünceleriyle ilgili bir diğer tartışma konusu da İran'da uygulanmasını istediği iktisadî modelleriyle ilgili olmuştur. Malkum Han, İran'ın çağdaş teknolojiden yoksunluğu sebebiyle yabancılara verilecek kamu imtiyazlarının gerekli olduğundan bahsetmiştir. Bu konuda yazılan eserlerde Malkum Han'ı eleştirenler yanında onun düşüncelerini haklı bulan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu dönemdeki İran'ın ekonomik durumu düşünüldüğünde ekonominin %80-85'ini tarımsal üretim teşkil etmekteydi. Nasıreddin Şah ve Muzaffereddin Şah dönemlerinde askeri yatırımlar, Avrupa seyahatleri ile yapılan müsriflikler ve gelirlerin azalması sebeplerinden dolayı İngiltere ve Rusya başta olmak üzere birçok ülkeden borç alınmış ve devlet mali bir krize sürüklenmiştir. Bunun sonucu olarak halktan toplanan vergiler arttırılmış ve hükümet yatırım yapamaz ve idame edemez duruma gelmiştir. Bu gelişmeler sebebiyle Malkum Han, dış borçların ödenmesi ve ticaret yollarının tesisi, yeraltı madenlerinin çıkartılmasının ve işletilmesinin sağlanması amacıyla yabancılara imtiyazların verilmesi gerekliliğini savunmuştur.

SONUÇ

Mirza Malkum Han, XIX. yüzyıl İran'ın en önemli reformistlerinden birisi olarak görülmüştür. O, Batının kendince olması gerektiğini düşündüğü modern fikirlerin İran'da yayılması için çaba göstermiştir. Malkum Han, modernleşmeyi “devletin vebalı kısımlarına müdahale” olarak isimlendirmiştir. “Kanunların çiğnenmesi”, “tebaaya zillet (zulüm)”, “Divan sistemindeki kargaşa ve düzensizlik”, “Devlet velilerinin (vezirler ve yöneticileri kast etmiştir) kifayetsizliği ve gafletleri” ile alakalı bütün İran'da gördüğü sorunlarla ilgili tespitlerde bulunmuş ve çözüm önerileri geliştirmiştir. Özellikle Batı toplumlarından esinlenerek Avrupa'da “modern” olarak gördüğü kurum ve kanunların İran'da nasıl tatbik edileceği konusunda çareler geliştirmiş, İran'ın en önemli aydınlarından biri olmuştur (Ahmedî, Tahmasbî, h.1397: 129). Malkum, bu yönüyle çağdaşı olduğu diğer İranlı aydınlardan ayrılmaktadır. Çünkü sadece eleştirilerde bulunmamış aynı zamanda çözüm önerilerinde de bulunmuştur (Sasanî, h.1338: 38-39).

Malkum Han, risalelerini yazarken Osmanlı Devletinde yaşanan Tanzimat Döneminden de örnekler vermiş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki islahat fikirlerinden etkilenerek “Tanzimat” kelimesini İran'da kullanan ilk

kişilerden olmuştur (Hairî, h.1364: 40). Malkum'un, asıl hedefi Avrupa medeniyetinin bütünüyle kabul edilmesi yönündedir. Batılı devletlerin siyasi, iktisadi ve eğitim ile ilgili yapılarından bahsederken bunları İran'ın mensup olduğu doğu medeniyetine yakın olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki benzer ıslahat örnekleri ile vurgulayarak Müslüman bir ülkede nasıl tatbik edildiğini örnekler ile göstermiştir. Böylece bu fikirleri halkın daha çabuk benimseyebileceği düşüncesinde olmuştur.

Dönemin ekonomik şartlarını çok iyi bir şekilde analiz eden Malkum Han, İran'daki ekonomik kalkınmanın da yolunu göstermeye çalışmıştır. Ülke kalkınmasını direk olarak çıkarılan emtia oranı ile eş tutmuştur. Malkum Han'a göre bir ülkenin emtia rezervinin değil, bu rezervin ne kadarının çıkartılıp işlendiği konusu önemlidir. İran'daki tütün üretimine de değinerek tütünün değerinin çok altında satıldığını ve tütün ticaretindeki değiş tokuş usulünün olumsuz yanlarından bahsederek, ticaret yapanların devlet tarafından kanunlarla korunması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sebeple ticarete yazılı bir hukuk gereksinimini savunmuştur. Bu fikirleri kendinden sonraki dönemlerde etkili olmuş ve yazılı kanunlarda ticaret ile ilgili düzenlemelerin de oluşmasına fikirleriyle öncülük etmiştir.

Malkum Han, Avrupa'daki gelişmeleri uzun yıllar takip etmiş ve özellikle meşrutiyet ile ilgili çok detaylı incelemelerde bulunmuştur. Malkum Han, tabii ilimlere ilave olarak toplumsal ve fen ile ilgili ilimleri de incelemiştir. O, İran'daki diğer aydınlar nazaran batı ile teması daha fazla olmuş ve batıyı diğer çağdaş aydınlar göre daha fazla analiz etme imkânı bulmuştur. Batıdaki siyasi ve içtimai ilimlere de dikkat çekmiş, sanayi ve fende ilerlemeleri yakinen takip etmiştir. Avrupa'daki gelişmeleri incelerken sadece sanayi ve teknoloji ile ilgili ilerlemelerden bahsetmemiş, bu gelişmelerin nasıl bir siyasi zemin ve otoritenin etkisi ile gelişeceğinin örneklerini vermiştir (Nasrî, h.1386: 147-148).

Bir aydının görevi, kendi ülkesindeki geri kalmışlığın sebeplerini tespit etmek ve onun ıslahı için çareler aramaktır. Malkum Han da bunun en iyi şekilde örneği olmuştur. O, bu amaçla Batı kültürünün unsurlarını kendi ülkesi için yorumlamış ve yayılmasını sağlamıştır. Bu sebeple Malkum, meşrutiyet fikrinden söz etmiştir. Ama hiçbir zaman düzenli olarak meşrutiyet hükümetini işaret etmemiştir. O, risalelerinde en çok kanunun hâkimiyeti, meclisin kanunları çıkarması ve kanun teklifleri ile idari bir sistemin işleyişi fikirleri üzerinde durmuştur (Nasrî, h.1386: 136).

KAYNAKÇA

- Acudânî, M. (1382). *Meşrute-i İranî*. 1. Tahran: Akhteran.
- Âdemiyet, F. (1356). *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun Asr-ı Sipahsalar*. 2. Tahran: Harezmi.
- Ahmedî, H., Tahmasbî, N. H. (1397). Kanunhahi (Şekilgiri Mefhum Nazm) der Endişe-i Ruşenfikrân-ı İran Sidde-i Nuzdehum. *Mecelle-i Siyaset-i Pejuhî*, 9, 120-129.
- Algar, H. (1973). *Mirza Malkum Khan, Study in the History of Iranian Modernism*. London: University Of California Press.
- Asil, H. (1396). *Resaleha-yı Mirza Melkum Han Nazım'ud-devle*. Tehran: Neşrî Ney.
- Aykun, İ. (1995). Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı –İran Hudut Antlaşması, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bolat, G. (2013). Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Reformları. *Belleten*, 127(278), 151-183.
- Hâirî, A. (1368). *Tarih-i Conbeşha ve Tekapuy-i Feramasonari der Kişverha-yı İslamî*. Meşhed: Astane-i Kuds Rizevi.
- Hakdar, A. (1396). Namehay-ı Mirza Malkum Han Nazım'ud-Devle, *Başgâh-ı Edebiyat, Esnadı ez Meşrute-ı Pejuheşi der İran*, 13, Tahran.

- Kanberî, F.A. (1393). Teceddütgeray-ı der İran-ı Muasır; Endişe-i Mirza Malkum Han Nazım'ud-devle. *Costarhay-ı Siyasi-yi Muasır, Pejuheşgâh-ı Ulûm-u İnsanî ve Mutalaat-ı Ferhengî*, 3, 131-150.
- Kirmanî, M. N. (1371). *Bidâr-ı İran*. 1, Tahran: Emirkebir, 1371.
- Nasrî, A. (1386). *Ruyaruyi ba Teceddüd*. Tahran: İlim.
- Necmi, N. (1368). *Fatih-i Harat: Sulţan Murad Mirza Husâm'us-Salţan*. Tahran: Gülşayî.
- Nevrayî, F. (1352). *Tahkik der Efkâr-ı Mirza Malkum Han Nazımuddevle*. 1. Tahran: Franklin.
- Rain, İ. (1353). *Mirza Malkum Han, Zindegi ve Kuşeşha-yı Siyasi O*. 2. Tahran: Franklin Press.
- Sasani H. M.(1338). *Seyasetgeran-ı Devre-i Kaçar*, Tahran: Babek.
- Tabatabai, M. M. (1327). *Mecmua-ı Asar-ı Mirza Melkum Han*. Tahran: Heyderi.
- Ustadî, K. (1391). *Malkum Han ve Hutut-u Âdemiyet*. Peyam-ı Baharistan, 15, 592-612.

EKLER

MIRZA MALKAM KHAN

(https://www.wikipedia.org/Mirza_Malkam_Khan)

Osmanlı Devlet Arşivlerinde Malkum han ile ilgili Belgeler:

بدر زکریا خان
باش کتابت دارسی

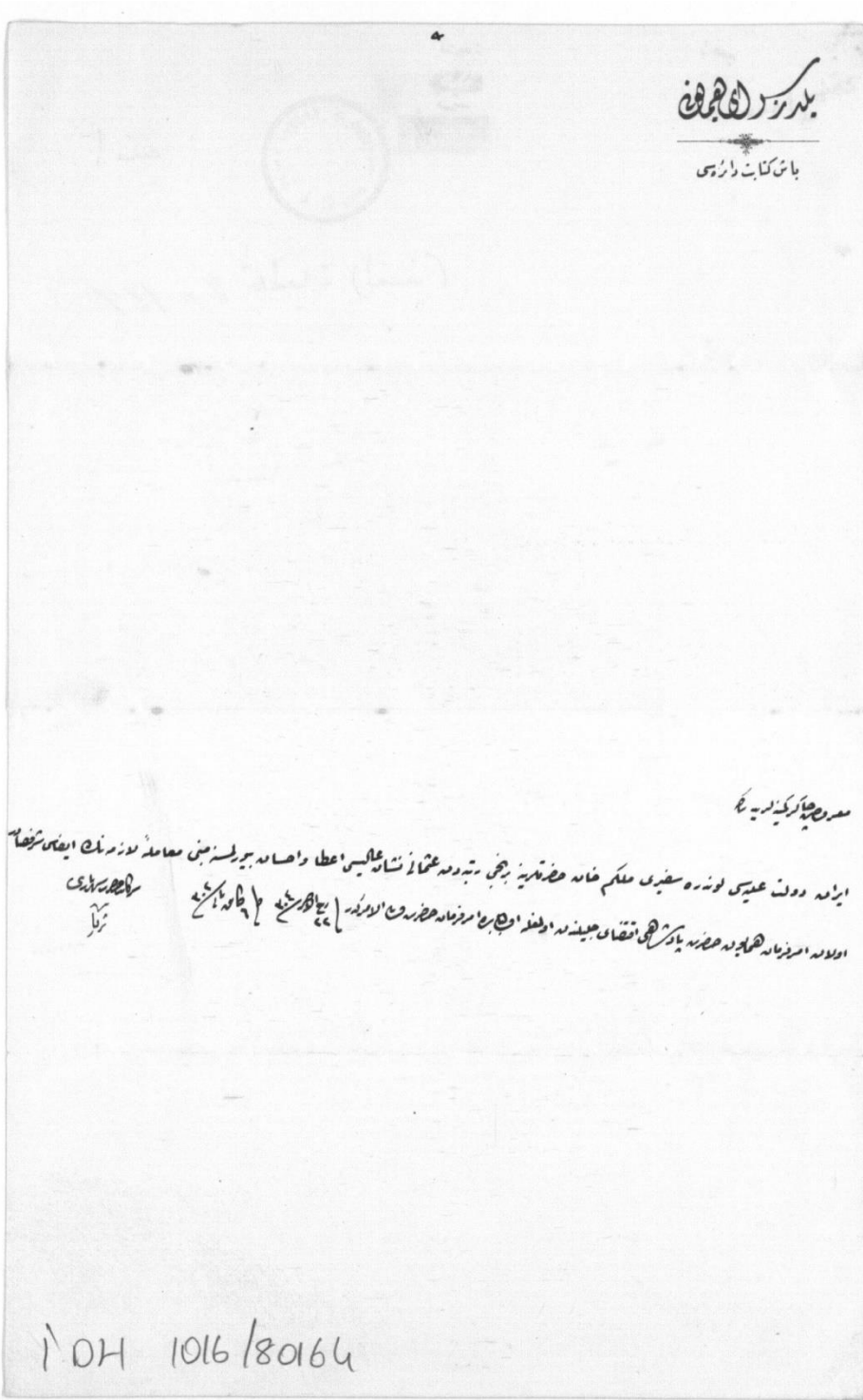
در سعادت طرفیله ما مورتنه کتبتک اوزره اسنا نوبله کلمه اولاده ابراهه دولتک لوندره سفیری ملکیم
خانک حال اولدیجی نامه شاهی عهده و تقدیم ایلمک اوزره قسقی کونده و عهده مابینه هما یونجه اعراضی استبدادنه
ذکر ایچ ادریش تا بجای تذکره رسمیه صد زینما هیجری ماضی فانیله نظر علی بیور بلرجه بونوم قبوله بعده نصیبه
بیور بلر اوزره متا ایله دیوانده قانچ کونده دهها فالر جفته بانخصیره عهده عقبه علیا فامس مقضای اوردونله
حضرت پادشاهیده اولغاه اوجا بجه امروز یانه حضرتک اوردونله ایچ اولغونله ایچ اولغونله

کامه حضرت پادشاه
کر

İ.DH. 1014 / 80065

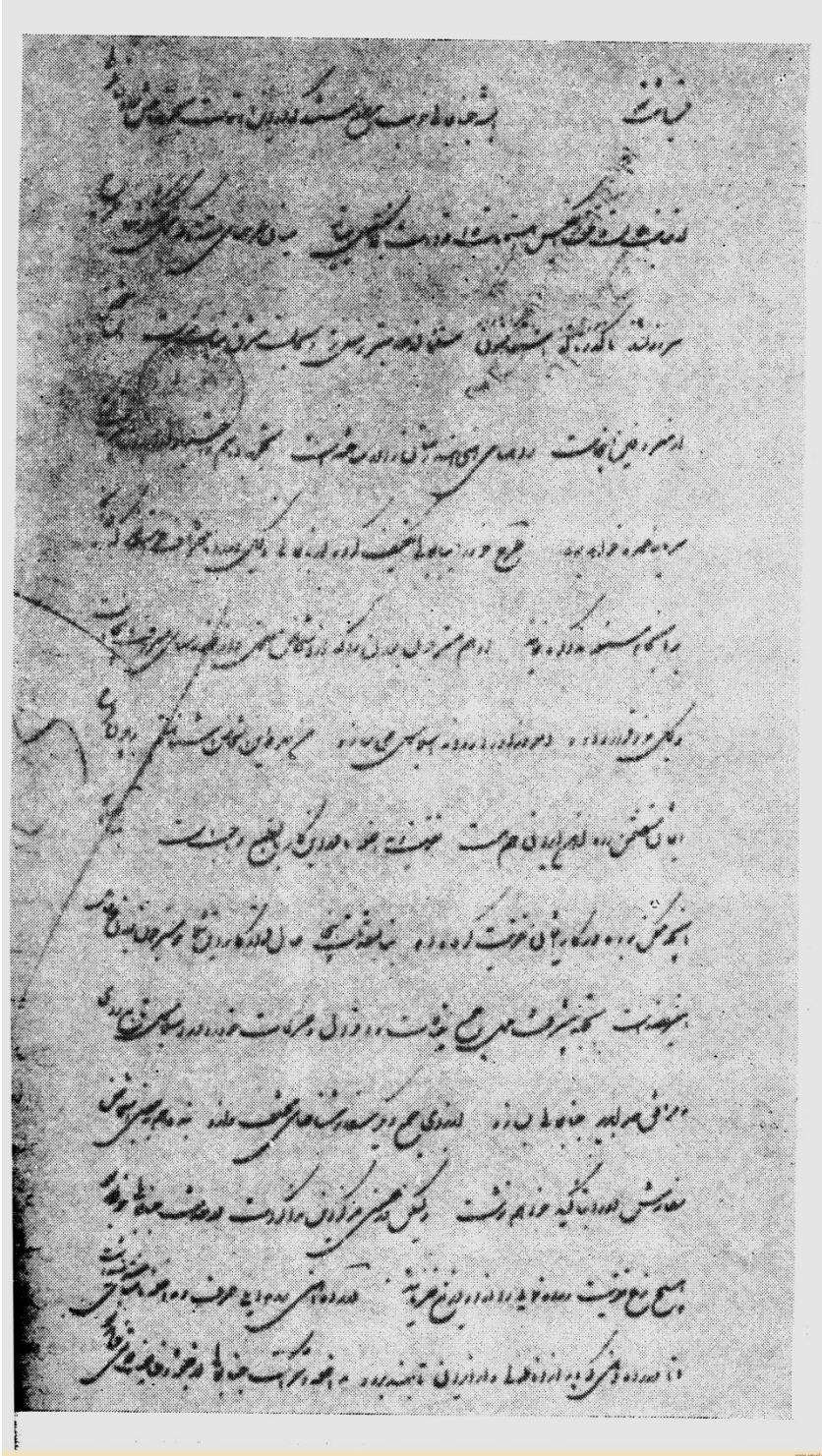
İ.DH.01014

Dersaadet tarikiyle memuriyetine gitmek üzere İstanbul'a gelmiş olan İran Devleti'nin Londra Sefiri Malkum Han'ın elindeki nameyi padişaha arz etmek üzere Mabeyn'e gönderilmesi ile ilgili belge.(BOA., İ..DH.. / 1014 – 80065)

İ.DH.01016

İran Devleti'nin Londra Sefiri Malkum Han'a birinci dereceden Osmanlı nişan verilmesi ile ilgili vesika. (BOA., İ..DH.. / 1016 – 80164)

Malkum Han'ın Londra'da İran Sefiri iken 16 Zi'l-ka'de 1295 / 11 Kasım 1878 tarihinde İstanbul'daki İran Sefiri Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'a Avrupa'dan Hindistan'a yapılması planlanan demiryolu rotası ile ilgili müzakereler hakkında bilgi vermek amacıyla yazdığı mektuptur:

(<http://www.asnad.org/en/document/182/>)

Zill'ul-Sultan'ın Mirza Malkum Han'a İran'daki son gelişmeler ile ilgili bilgiler içeren 25 Recep 1325 (1907) tarihli mektubu. (<http://www.asnad.org/en/document/341/>)

قانون

اتفاق . عدالت . ترقی .

نمبره اول شهره رجب ۱۳۰۷	محلہ صدور این جریدہ در دفترخانہ کمپانی انطباعات شرقی در کوچہ لومبارد نمبره ۳۸ در لندن .	قیمت اشتراک سالیانہ یکت لیره انگلیس
----------------------------	--	--

که از اطراف ایران بقدری که بتوانند روزنامه جات
و کتابچه‌های مفید انتشار بدهند که از ان جمله
یکی همین جریده قانون است .

ایران مملو است از نعمات خداداد .
چیزی که همه این نعمات را باطل گذاشته نبودن
قانون است .
هیچکس در ایران مالک هیچ چیز نیست زیرا که
قانون نیست .

حاکم تعیین میکنیم بدون قانون . سرتیپ معزول
میکنیم بدون قانون . حقوق دولت را میفروشیم
بدون قانون . بندگان خدا را حبس میکنیم بدون
قانون . خزانه میبخشیم بدون قانون . شکم پاره
میکنیم بدون قانون .

در هند در پاریس در تفلیس در مصر در
اسلامبول حتی در میان ترکمن هرکس میداند که
حقوق و وظایف او چیست .
در ایران احدی نیست که بداند تقصیر چیست
و خدمت کدام .

فلان مسجد را بچه قانون اخراج کردند .
موجب فلان سرتیپ را بچه قانون قطع نمودند .
فلان وزیر بکدام قانون مقصوب شد .
فلان سفیه بچه قانون خلعت پوشید .
هیچ امیر و هیچ شاهزاده نیست که از شرط
زندگی خود بقدر غلامان سفرای خارجه اطمینان
داشته باشد .

بسم الله الرحمن الرحيم

—۰۰۰۰۰—

اللهم بدأنا باسمك العظيم . بعد الانكال على عونك
الكريم . بنشر صحيفة "القانون" قانوناً لعبادك
المؤمنين . ودستوراً يبتدي باموله خير المهتدين .
فارشدها وياهم الى صراط الرشاد المستقيم . وانز
عقولنا بنيراس العلم السليم . لنسلك في منهاج العدل
والاستقامة . ونحظى بخاتمة الصالحين يوم التمامه .

جمع کثیر از خلق ایران به چندین سبب خود را
از وطن مملوک بیرون کشیده در ممالک خارجه
متفرق شده اند . در میان این مهاجرین متفرقه
ان اشخاص با شعور که ترقی خارجه را با اوضاع
ایران تطبیق میکنند سالیها در این فکر بودند که آیا
بچه تدبیر می توان بان بیچارگان که در ایران گرفتار
مانده اند جزئی امدادی برسانند . پس از تفکص و
تفکر زیاد براین عقیده متفق شدند که بجهت اجات
وترقی خلق ایران بهتر از یکت روزنامه ازاد هیچ
اسباب نمی توان تصور کرد .

ان چند نفر اشخاص وطن پرست که معنی و
تدرت روزنامه جات را درست فهمیده اند در این
چهار پنج سال بیکت عزم مردانه افتادند باطراف دنیا
و بهر وسیله چه باصرار چه بالتماس و چه بگدائی
از دولتخواهان ایران وارباب کرم و طالبان ترقی
اعانتیهای وافر جمع نمودند و بدون الی این روزها
یکت کمیانی معتبری تربیب دادند باین عزم مبارک

Moğol Sömürüsüne Karşı Bir Başkaldırı: Konya Muhafızı

Ahi Ahmedşâh*

Mazlum Şahin DEMİR**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 08.11.2020	3 Temmuz 1243 tarihinde gerçekleşen Köseadağ Savaşı sonrası Diyar-ı Rum toprakları Moğol sömürüsü-ne açık hale geldi. Selçuklu hanedanı kendi iç çekişmesiyle hemhal olurken Moğollar Anadolu'yu istilâ etmekten geri durmadılar. Büyük yıkımlar gerçekleştirerek Türk ahalinin tepkilerini çektiler. Bu duru-ma şikâyetler gecikmedi. Cimri isyanıyla Türkmenler en ciddi tepkiyi ortaya koyarak Konya'yı ele ge-çirdiler. Fakat Konya kadısı Sîraceddin Urmevî ve Ahi Ahmedşâh'ın çabalarıyla Konya geri alındı. Böy-lece müverrihler ilk defa Ahi Ahmedşâh'ın ismini anmışlardı. Ahi Ahmedşâh Konya'daki Ahilik teşkilatı-nın lideri idi. Onun şöhreti Geyhatu'nun Konya önlerine gelmesiyle pekişecekti. Nitekim onun sayesinde Konya, Moğollar tarafından işgal edilmekten kurtuldu. Bu sebeple Ahi Ahmedşâh, Konya muhafızı olarak anıldı. Moğolların Selçuklu devletine tamamen el koymasıyla zulüm, tahakküm ve soygun devri başladı. Bu sırada yine ortaya Konya muhafızı çıktı. Moğolların Anadolu valisi Fahreddin Kazvinî'ye tepki koyarak onun öldürülmesinde dolaylı da olsa pay sahibi oldu. Ahi Ahmedşâh, Gazan Han'ın elçisi-nin zulmü sonrası onu Konya'dan çıkarması ile üstünlük vazifesini daha da kuvvetlendirdi. Fakat bu du-rum onun ölümüne sebep olacaktı. Nitekim Moğollara yaranmak isteyen Şarapsâlâr tarafından usulsüz-ce katledildi. Bu durum Konya'nın tamamen sahipsiz kalmasına sebebiyet verdi.
Makalenin Kabul Tarihi: 22.12.2020	Anahtar Kelimeler: Moğollar, Selçuklular, Ahi Ahmedşâh, Konya, Fahreddin Kazvinî

A Challenge Against the Occupation of the Mongols: Connection of Konya Akhi Ahmadshah

ABSTRACT

After the Köseadağ War, which took place on July 3, 1243, the Anatolian lands became open to the Mongol exploitation. While the Seljuk dynasty was in favor of its internal conflict, the Mongols did not retreat from invading Anatolia. The Mongols caused great destruction and drew the reactions of the Turkish people. There have been complaints. With the Siyavush rebellion, Turkmens showed the most serious reaction and seized Konya. But Konya was taken back by the efforts of Sîraceddin Urmevî of Konya and Ahi Ahmadshah. Thus, the first time, the authorities called Akhi Ahmadshah's name. Akhi Ahmadshah was the leader of the Akhi organization in Konya. His reputation was to be strengthened by the arrival of Geyhatu in front of Konya. As a matter of fact, Konya survived from being invaded by the Mongols. For this reason, Akhi Ahmadshah was called as the guardian of Konya. When the Mongols took over the Seljuk state completely, the period of oppression, domination and robbery began. Meanwhile, the guard of Konya came out again. He reacted to the Anatolian governor Fahrettin Qazvini, who had indirectly participated in the killing. Akhi Ahmadshah further strengthened his mission as Gazan Han's ambassador removed him from Konya after the persecution. But that would have killed him. Indeed, he was massacred by the Sarapsalar who wanted to use the Mongols. This situation left Konya completely unattended.

* Bu makale 18-19. 04. 2019 tarihlerinde Van'da düzenlenen Bilhikem 2. Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumunda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Van/Türkiye. E-posta yazantarih@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3970-6310

Keywords: The Mongols, Seljuks, Akhi Ahmedshah, Konya, Fahreddin Qazvini

GİRİŞ

Selçuklular, tarihe temayüz edildiği andan itibaren yaklaşık olarak üç asır hüküm süren Kınık boyundan bir hanedandır (Fazlullah, 2013: 70). Onlar çok kalabalık, sayısız mal ve mülk sahibi, haşmetli, şevketli ve tam donanımlı muntazam bir ordu teşkilatına sahiplerdi (Nîşâbü'rî, 2018: 76). Bataklık ve kamışlıktan meydana gelen Buhârâ, hanedanın ilk yerleşim alanlarından idi (Duman, 2013: 78). Selçuklular, Hazar çevresinde ve Mâverâünnehir dolaylarında çadırlara sahiplerdi. Burası Nerşahî (2013: 17), Câhız (2017: 50-51) ve Beyhakî'nin (2019: 185) kaydıyla Horasan; İbn Havkal (2017: 369-370), Ebü'l-Fidâ (2017: 373) ve İbn Fazlan'ın (2016: 26) kaydıyla Mâverâünnehir şehirlerinden biridir. Mukaddesi (2015: 265-266) ise "*Burası Türklerin serhaddi, Oğuzların kalkanı, Rum'un korkulu rüyası, Müslümanların medâr-ı iftâharı, istikrarın beşiği; Mekke ve Medine'nin garantisidir*", dedikten sonra Maşrik bölgesi adı altında bu bölgeyi sınıflandırmıştır.

Malazgirt zaferi sonrası Selçukluların çadırları bu coğrafyanın dışına taştı. Dillere Turan'ın (2018: 161) ifadesiyle "*Türkistan halkı kadar servetini hayır, din ve cihad yolunda harcayan başka bir millet yoktur*" söylemlerinin yansıması Türklerin İslâm ülküsüne ne derece bağlı olduklarını göstermektedir. Ayrıca Horasan'ın aslan yavruları olduğu sürece bunun gerçekleşmeme imkânı da yoktu (Urfalı Mateos, 2000: 142). Nitekim Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferi (26 Ağustos 1071) sonrası tarihin akışı içerisinde birçok millete, ırka, dine ev sahipliği yapan Anadolu'nun geleceği Türklere miras bırakılmış idi (İbnü'l-Cevzî, 2011: 186; Psellos, 2014: 265-266). Keza cihangirlik davası üzerine Diyar-ı Rum kapılarının Türklere açılması sonucu Türkiye Selçuklu Devleti, Kutalmışoğlu Süleymanşah önderliğinde kuruldu (1075). Bu durum Fırat'ın batısına geçen ilk özgür Türk olan el-Âdil, Âdilü'Nûrî, Ebu Şucâ Sultan Alparslan'ın yüce gayesiyle ortaya çıktı (Azîmî, 2006: 22; İbnü'l-Adîm, 2011: 10; El-Hüseynî, 1999: 20; Piyadeoğlu, 2018: 240). Nitekim O, "Ben nefsimi Allah'a adadım. Benim için şehitlik de muzaffer olmak da bir mutluluktur", diyerek bunu elde etmişti (İbnü'l-Adîm, 2014: 27). Zafer haberi Bağdad'a ulaşınca davullar çalınıp borular öttürülerek sevinç gösterileri yaşanıyor (A. İbnü'l-Cevzî, 2014: 105). Onun ardılları aynı gayeye hizmet ederek 1176 Myrokephalon Savaşı'nı kazanarak Anadolu'ya Türk diyarı anlamına gelen Türkiya denilmeye başlanmasına hizmet ettiler (Kinnamos, 2001: 150). Bu ifadeyi ilk olarak 1245-1248 yıllarında Anadolu'ya gönderilen bir keşişin eserinde görüyoruz. Moğolların zalimliğinden bahseden keşiş daha sonra bu ifadeye yer verir: "*Öte yandan, en gençleri kendilerine tabi kentler boyunca, yani Gürcistan, Türkiye, İran, Büyük ve Küçük Ermenistan'da, bizzat topluluk bağlarının sakındıkları dışında, kadınları alır kaçırmalar*" (Quentin, 2006: 18). Türklerin Anadolu'nun tek egemeni haline gelmeleri elbette gerçekleşecekti. Kaderin tarihe hükmetmesi tam da bu noktada belirginleşir. Bizanslı vakanüvisin diline yansıyan şu ifade bu durumu açık bir şekilde ifade eder: "*Ve Türkler de yeniden sükun ettiler; daha çok askerleri vardı ve daha güçlü idiler*" (Bryennios, 2008: 52).

Yaklaşık 233 yıl Anadolu'da egemenlik süren Türkiye Selçuklularına en ağır darbeyi Moğollar vurdu. Bundan başka Türkler Bizans ile de mücadele halinde idi. Bu devlet Anadolu'dan gelen vergi gelirleriyle zenginleşen ve Benjamin'e (Benjamin ve Petachia, 2013: 34) göre bu gelirlerle muazzam bir yapı olan Ayasofya Kilisesi'ne sahipti. Onun ifadesiyle; "*dünyada bu servetin benzerine (Ayasofya'nın zenginliğine) başka kiliselerde rastlamak mümkün müdür bilemiyorum*", bu denli şaşırان seyyah zenginliğin boyutunu ve Anadolu'nun önemine değinmektedir. 3 Temmuz 1243 tarihinde gerçekleşen Köseadağ Savaşı sonrası Selçuklu Türkiye'si, Moğolların sömürüsüne maruz kaldı (Demir, 2017: 243-244; 2018; 10-11). Özellikle Anadolu'nun doğu sahalarında etkin olan Moğollar XIII. asrın son demlerinde Baycu Noyan'ın -Mîrhând'a (2015: 272) göre Emir Taycu- fetihleriyle Anadolu'nun diğer kesimlerinde de etkin olmaya başladı (Müverrih Vardan, 2017: 100). Moğolların bu tahakkümü karşısında II. Gıyaseddin Keyhüsrev savaş alanından kaçmasına rağmen Türkmenlerin önderliğinde isyanlar baş gösterdi (Abu'l-Farac, 2011: 19-20). Fakat kalıcı olmayan isyan hareketleri Selçuklu-Moğol orduları tarafından bastırıldı. Köseadağ hezimetini ifade eden

Mustafa Alican şu görüşte bulunur: “1243’te Köseadağ’da Türkiye Selçuklularını tarihin gördüğü en kolay bozgunlardan biri ile kendilerine boyun eğdirerek Anadolu coğrafyasını askerî, siyasî ve ekonomik manada tahakküm altına aldılar” (Alican, 2016: 17-18).

İslâm dünyasında Moğol zulmüne maruz kalan sadece Anadolu değildi. Çünkü Moğollar şimdi de İbn Cübeyr’in deyimiyle *Esenlik Kenti Bağdat’a* göz dikmişlerdi. Bu şehrin öneminden bahseden seyyah şu ifadeden bulunmaktan da kaçınmaz: “Allah korusun, buranın güzelliklerinden başkalarının ilgisini çekmesinden korkulur” (İbni Cübeyr, 2017: 159). Öngörüler, söylemler elbette yerine gelecektir. Keza onun ziyaretinden yarım asır sonra esenlik kenti Bağdat Moğollar tarafından yerle bir edildi ve güzelliğinden hiçbir eser kalmadı.

Anadolu’nun Türkleşmesinde en önemli paylardan biri XIII. asırda Ahiyan-ı Rum denilen kesime aittir. Nitekim Anadolu Erenleri olarak anılan zümrelerden olan Ahiler bu görevlerini layığıyla yerine getirmişlerdir. Bağdat’ın harabe haline gelmesinden evvel Sadreddin Konevî’nin babası Mecdüddin İshak Bağdat’a elçi olarak gönderildi. Onun, yanında Evhadiddün Kirmanî, Ahi Evran, İbnü’l-Arabî gibi dönemin önde gelen âlim ve tasavvuf ehlini Anadolu’ya getirmesiyle fütüvvet teşkilatının yapılanması bu topraklarda ortaya çıktı. İlme büyük önem veren Selçuklular Anadolu’daki şeyhlere maaş vermekten de geri durmamışlardır (Turan, 2014: 57). Bizzat siyasetnâme yazarının söylemiyle; “memleket kadılarının iş durumlarını tek tek bilmeleri, onlardan her kim âlim, dindar ve kanaatkar ise, gönlü hıyanete kaymaması için onlardan her birine liyakatleri ölçüsünde aylık vermeleri gerekir” (Nizâmü’l-Mülk, 2016: 35). Buna bir diğer örnek ise ünlü seyyah Nâsır-ı Hüsrev’in Çağrı Bey’in kâtiplerinden olmasıdır (Nâsır-ı Hüsrev, 1967: 3). Esenlik kentinden (Bağdat) gelen âlimlerden olan Evhadiddün Kirmanî şahsında fütüvvet teşkilatı damadı tarafından Ahiyan-ı Rum’a dönüşecek idi. Ayrıca Kirmanî’nin kızı olan Fatma Bacı ise Bacıyan-ı Rum olarak anılan Anadolu bacılarının ortaya çıkmasında üstün rol oynamıştır. İbnü’l-Arabî ve onun en gözde talebesi Sadreddin Konevî ile Anadolu’da münzevî hayat tarzını öngören tasavvuf ehlinin öğretileri de Anadolu’da yerini almıştır. İşte bu sebeple Mecdüddin İshak Anadolu Erenleri’nin baş mimarıdır demek yerinde olacaktır.

Ahiler Moğollar karşısında yer alan, en önde gelen zümreyi teşkil ediyordu. Ermenilere göre Hz. İbrahim’in eşi olan Hacer, Hz. İshak’ın oğlu Esav ve Ketura soylarının karışımından türeyen Moğollar girdikleri şehirleri harabeye çeviriyorlardı (Aknerli Grigor, 2012: 16). Ermeni müverrihlerden Kiragos’un (2009: 37) deyimiyle: “Yağmaya susamış olan bu kâfirler, hiçbir şeyden korkuları olmadığından, ihtiyatlarını bozmayıp diğer yerlerde yaptıkları muameleyi bunlara (Kars ahalisi) da tatbik ettiler. Burada servet ve samanı yağma, şehri tahrip edip ahalisinin bir kısmını öldürerek bir kısmını da esir ettiler.” Aynı zamanda Moğol sömürsü kaydını tutanlardan el-Ömerî (2014: 132) ise şöyle bir ithamda bulunur: “Selçukluların son zamanlarında diyar-ı Rum ihtişam ve azamet yurdu, eğlence ve zevk-ü safa meclisi idi. Halk gününü gün ediyor, zevk içinde yaşayıp gidiyordu. Fakat sonraları dünyanın her yerini dolduran Cengizhan oğulları buraya çıkageldiler. Ancak, onlar Selçuklu bakiyelerini Rum sultanı olarak yerlerinde bıraktılar ve onların yanında yanlamasına uzanmış olan aslanlarını dizginleyecek, sütleri onların istedikleri gibi sağlayacak yöneticiler atadılar”. Onların direnişleri ile Moğolların temel gayeleri kayıtsız kalmaktaydı. Fakat buna rağmen Moğol valileri Ahi Evran’ı hapsetmekte geri durmadılar. Dönemin en şerefli Celâleddin Karatay’ın onu hapisten çıkarması ise Ahilerin meşruluğundaki kritik noktayı ifade eder. Bu sebeple Ahi Ahmedşâh’a gelinen süreçte Türk kimliği fütüvvet ruhuyla kavrulmuş ve Ahi Ahmedşâh’a tezahür etmiştir.

Cimri Vak’ası ve Ahi Ahmedşâh

Ahi Ahmedşâh müverrihlerin dillerine ilk defa Cimri Vak’asında yansıdı. Bu olayda başrol oynayarak ileride şöhret arz edecek yolda ilk olgusunu gerçekleştiriyordu. 1277 senesinin 15 Mayıs’ında Konya Türkmenlerin egemenliğine girdi (Demir, 2018: 58). Karamanoğlu Mehmed Bey ve Sultan II. İzzeddin Keykavus’un oğlu Siyavuş önderliğinde hükümet darbesi gerçekleşti. Babasının tahtı bırakıp Antalya, Konstantinopolis ve Altın Orda ülkesine gitmesini göze almayan oğuldu Siyavuş (Turan, 2014: 283). Nitekim II. İzzeddin, Moğollar ile

sıhriyyet yoluyla akrabalık kuran VIII. Mikhail tarafından Enez Kalesi'ne hapsedildi (Ayönü, 2014: 268-269). Daha sonra da Altın Orda hanı Berke tarafından kurtarılıp kendi ülkesine götürüldü. Bu olayın gerçekleşmesinde Berke Han'ın İslâm'ı kabul etmesi ve İlhanlılara karşı cephe alması rol oynadı (El-Cûzcânî, 2016: 181-182; Baybars el-Mansûrî, 2016: 27-28). Hatta o, Memlûk sultanı Baybars ile ittifak girişiminde bulunarak Hülâgü'yü bertaraf etmek istiyordu ("Baybars Tarihi 'Al-Melik-Al Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi'", 2000: 8).

Konya'ya giren Türkmenlerin meşrutiyetini tanıyanlardan biri de şehrin ahisi Ahmedşâh ve etrafındakilerdi (İbn Bibi, 2014: 636). Osman Turan'ın ifadesi ile: "*Karamanoğlu Mehmed Bey onun önünde yer öpüp biât ediyor; Selçuklu hanedanına bağlı bulunan Konya'nın ileri gelenleri ve bu arada Ahi Ahmedşâh ve İğdibaşı Fahreddin Bey de kendi adamları ile gelip eski sultanlarının oğluna biât ve yemin ediyorlardı*" (Turan, 1998: 561). Aynı zamanda şehrin kadısı Sîraceddin Urmevî de kaynaklarda yer almamasına rağmen bu durumda yeni hükümdarı selamlıyordu. Siyavuş, sultan olarak tacı sahiplenirken Mehmed Bey de vezirlik koltuğuna oturdu. Bu ikilinin yaptığı ilk iş dîvân kurdukmak oldu. Şemseddin İsfehânî'ye nispeten Fars kültürünü yerler altına alan ifadeler burada karara bağlandı. Keza verilen ferman hükmüne göre; "artık dergâhta, bargâhta, dîvânda, mecliste Türkçeden başka dil konuşulmayacak" idi. Türkmen unsurunun halk nezdinde itibar göstermesi Türkçenin de meşruluğuna katkıda bulunmuştu. Durumu ifade eden Cahen (2002: 267) şöyle demektedir: "*Bu arada çok ilginç bir olay yaşandı. Beratlar Türkçe yazılmaya başlandı. Olaya aslında Türkmenlerin Arapça ve Farsça bilmemeleri yol açmıştı; bu asıl nedenin yanında, topluma egemen olan melez Müslümanlara karşı duyulan tepki de vardı. Beratların Türkçe yazılması ne Selçuklular ne de Moğollar döneminde rastlanan bir olay değildi, ilk kez görülüyordu*". Fakat bu uzun sürmeyecek ve sonunda taht yeniden Moğol sömürsü altında III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e geçecekti. Tabi bu hükmün azledilmesinde Ahi Ahmedşâh'ın da parmağı vardı. Keza o bizzat Türkmenlere karşı şehrin müdafaası için mançınık ve arrâde yaptırdı. Askerî bakımdan devrinin en büyük gücü olan Türkiye Selçuklularının muhasara aletlerine sahip oldukları bilinmektedir (Göksu, 2010: 352). Ahmedşâh kendi etrafında toplanan ahileri de asker olarak surlara yerleştirdi (Turan, 1998: 566). Kısa sürse de İran ve Fars geleneğine en büyük darbeyi Oğuz ve Türk mefkûresine sahip çıkan Kahramanoğlu Mehmed Bey ve Siyavuş b. İzzeddin vurmuştu. Babası ise Pachymeres'in ifadesiyle: "*ömrünü topraklarına geri dönebileceği günü bekleyerek tüketen bu hükümdar, artık umutlarından vazgeçmişti*" (Pachymeres, 2016: 45).

Kendi ifadesiyle Kirmanlı olan Şeyh Evhadü'd-din-i Kirmanî'nin takipçisi olan Kadı Sîraceddin Urmevî'nin bu olaydaki faktörü bariz bir şekilde ortaya çıkar (Kirmânî, 1999: 13; Bayram, 2005: 87). Keza hitabetin her türlü hazzını üzerinde taşıyan âlim-filozof-kadı olan Urmevî Cimri Vak'ası'nın bertaraf edilmesinde en mühim görevi üstlenmişti. Nizâmî'ye (2016: 23) göre: "*Kâtiplik, öyle bir sanattır ki halk arasında sohbet etme, danışma, hasımlık yöntemiyle muhataplardan yararlanır, hitabet ve belagatin karşılaştırılmasını kapsar. Övgü, hile, düzen, şefkat, kışkırtma davranışları büyük kılar, meşguliyeti küçük kılar, özür ve azarlama tarzını, sağlam hükümleri, öncekileri anmada yapma, ilk ve daha uygun bir şekilde yerine getirmek için her olayda sözün tertip ve düzenini aşikâr kılar*." Bu vasıflara sahip olan ve Mevlânâ hazretlerinin cenaze namazını kırdırarak ün salan Kadı Urmevî ve Niğdeli Kadı Ahmed'in ifadesiyle muhakkiklerin sultanı, kadıların kadısı, sonrakilerin Şâfî'si, Darü'l-Mülk Konya'nın hâkimi, Sirâcü'l-mille ve'd-din, layıkıyla kullanıma bu olayda özen göstererek tarihin kadere karşı yanılmasına sebebiyet vermiştir (Sipehsâlâr, 2011: 136; Niğdeli Kadı Ahmed, 2015: 235).

Geyhatu ve Ahi Ahmedşâh

Türkiye'den sonra, Tatarların diyarına girdik ve orada korkutucu görünümlü ve muazzam bir halk olan Tatarları bulduk

Ricoldus de Monte Crucis

Moğol valisi olarak atanan Geyhatu Anadolu'ya gelirken gayesi Konya'yı işgal etmek idi. Carpini'nin (2018: 44) ve Rubruk'un (2019: 42) seyahatnâmesine de yansıyan göçebe topluluk olan Moğollar karşısında yer alan Ahi Ahmedşâh on yıl evvelki olaydan ders almış olsa gerektir. Keza on yıl önce Moğolların yanında yer alırken şimdi de tam zıddı hareket içerisinde olmuştur. Fakat bizce bu durumu onun Konya sevgisinde aramak gerekir. Nitekim Ahi Ahmedşâh'ın tek gayesi ve rüyası Konya'nın istikbalidir. Bu amaca hizmet ederek büyük bir cesaret ile Geyhatu'nun yanına tek başına giden Ahi Ahmedşâh onu durdurarak Konya'ya zeval gelmesine engel olmuştur. Aynı zamanda Turan'ın (1998: 588) ifadesiyle *"Konya ahilerinin reisi Ahi Ahmedşâh çok zengin ve emrinde birkaç bin asker bulunuyordu. Ahi Ahmedşâh ve mensupları Konya ileri gelenleri payitahtın önünde 50.000 kişilik ordusu ile konaklayan Geyhatu'yu hediyeler götürerek istikbal ettiler. Moğol kumandanı iki-üç bin kişi ile Konya'yı ziyaret etmiş ve Ahi Ahmedşâh'ı da kendisine baba yapmıştır."*

Bu olayın perde arkasında yatan sebebi belirtenler aynı zamanda Mevlânâ'nın etrafındakilerdir. Ahmed Eflâkî'nin anlatısıyla aslında Geyhatu'yu durduran Mevlânâ hazretleridir. Bu olayı ondan alıntılacak olursak: *"Mevlânâ'nın ölümünden sonra, Keygatu Han, büyük bir ordu ve mühimmat ile Konya kapılarına geldi. Elli bine yakın savaşçı ile Konya sahrasına indi. Maksudı şehri yağma etmek ve ahalisini öldürmekti"* (Eflaki, 1973: 74). Daha sonra rüyasında Mevlânâ'yı gören Moğol valisi onun boğazını sıkarak Konya'da ne işin var sualinde bulundu. Bunun üzerine uyanan Geyhatu tövbeler etti. Bu olayın aslını öğrenmek için şehrin ahalisine haber saldı. Keza onun Mevlânâ hakkında herhangi bir bilgisi yoktu. Geyhatu'nun karşısına Ahi Ahmedşâh çıktı. Onun yanında kimsecikler olmamasına rağmen birini gören Geyhatu'nun bunun kim olduğunu sorunca tarif sonrası Ahmedşâh: *"Ey cihan sultanı! Öyle bir sultanın yüzünü ancak hanın mübarek gözü görebilir. O, bu topraklarda gömülü olan Belh'li Bahâ Veled'in oğlu Mevlânâ Celâleddin'dir,"* dedi (Eflaki, 1973: 74-75). Bunun üzerine Geyhatu Konya kuşatmasından vazgeçerek Ahi Ahmedşâh'ı kendine baba yaptı.

Taht Mücadelesi, Türkmenler ve Ahi Ahmedşâh

Bugün Abbasoğulları'nın tahtı üzerinde bir Yahudi vali oturmaktadır. Bakınız, İslâmiyet ne kadar alçaldı! Bununla beraber Müslümanlar kötülüklerinden ve istibdatlarından zerresini eksiltmiyorlar.

Bar Habreaus

Geyhatu'nun valiliği meselesinden sonra Moğolların Anadolu'yu işgal politikalarında değişme olmadı. Kana susamış gibi yöreyi ellerinde tutuyorlar ve her türlü nimetlerinden de faydalanıyorlardı. Bir bakıma bu duruma tepkisiz kalmak istemeyen Türkmen beyleri de etraflarındaki topluluklarla beyliklerin teşekkülünü oluşturuyorlardı. Yani Moğol tahakkümü Anadolu beyliklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Ayrıca Moğol zulmü bir bakıma Anadolu kültür çehresine katkıda bulundu. Nitekim Moğolların Abbâsîlere son vermesiyle Dimaşk ve Bağdad âlimleri Anadolu'yu kurtuluş olarak görmüşler ve akın akın buralara gelmişlerdi. Anadolu Erenlerinin baş mimarı Mecdeddin İshak önderliğinde fütüvvet fikrinin Anadolu'ya gelmesini sağlayan atabeg, ayrıca yanında dönemin önem arz eden kişiliklerinden olan İbnü'l-Arabî, Evhadeddin Kirmanî, Ahi Evran adıyla tanınan Nasireddin Hoyi'yi bu topraklara getirdi.

Onların telkinleri ile Anadolu'da milletperver bir kesim oluşurken, Türkiye Selçukluları da belki bu fikir ekseninde tarih sahnesinde ömrünü uzatmış oluyordu. Nitekim 70 yıllık yıkılış evresi de bu tezimize somut bir yanıt olarak verilebilir. Aynı zamanda Moğolların Anadolu çehresinde millî kimliklerinden ödün vermeleri de sağlam bir Türk-İslâm mefkûresinin olmasından kaynaklanmaktadır. Bu mefkûre dinî, sosyal ve siyasal kurumlarıyla asırlarca Türk toplumuna hizmet etmiş ve millî birliğin günümüzde hala canlılığını korumasına doğrudan etkisi olmuştur.

Ahi Ahmedşâh millî birlik adına tarih sahnesinde bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in öldürülme meselesinden sonra annesi tarafından memleket onun iki oğlu ve Mesud arasında

taksimi istendi. Bu fikrin icrası için Karamanoğlu Güneri Beye ve Eşrefoğlu Halil Beye adam gönderilerek Güneri Beye beylerbeylik, Halil Beye de saltanat naibliği vaad edildi. Ahvalin farkına varan Sahib Ata Fahreddin valide sultanı yatıştırmaya çalıştı. Fakat durum daha da kötüye giderek iki taraf arasında ölenler oldu. İşte tam bu esnada Ahi Ahmedşâh ve Konya kadısı araya girerek çatışmayı önlediler. Bu sırada Karaman ve Eşref oğullarından mürekkep bir ordu Konya önlerinde görüldü. Cimri vak'asında olduğu gibi Türkmenler yine Konyalılara karşı savaşıyordu. Fakat bu defa etkili bir saldırı olmadı ve durum bertaraf edildi.

Fahreddin Kazvinî ve Ahi Ahmedşâh

*Allah'ım sen Konya'ya verdiğin zahmetleri gider,
Konya'yı küçük bir şehir sayma!
Çünkü buradan adaletli davranan kurtuldu,
Zulmeden ise domuz gibi geberdi.
Sultan Veled*

Fahreddin Ali Sahib Ata'nın vefatı sonrası Moğollar Anadolu'ya tamamıyla el koydular. Bu durum Mâverdî'nin (2016: 70) bahsettiği adil kavramından nasibini almayan sömürü erbabı Moğollar tarafından Anadolu'ya valilerin atanmasına sebebiyet verdi. Zaten daha önceden Fransa kralı IX. Louis ile Müslümanlara karşı ittifak yapmak isteyen Moğollar niyetlerini önceden belli ederek şimdi de amaçlarına ulaşmışlardı (Joinville, 2016: 210). Fahreddin Kazvini Kayseri'den uclara kadar uzayan Anadolu'nun batısını, Emirşâh da Sivas, Tokat, Kastamonu, Sinop ve Samsun sahillerini idaresi üzerine aldı. Emirşâh'ın adil bir vali olduğu ve onun memleketlerinde huzurun hüküm sürdüğü belirtilir (Turan, 1998: 593-594). Fahreddin Kazvinî'ye -Hoyî'ye (2018: 80) göre Moğolların atadığı vezir ait memleketlerde de baskı, zulüm ve asayişsizlik hâkim olduğundan halk sık sık yurtlarını terk ederdi. Ahmed b. Mahmud (2011: 310) bu durum hakkında itaate karşı gelenlerin Kazvinî tarafından öldürüldüğünü belirtir. Ayrıca Aksarayî'ye göre o; "her ne kadar ilimlerden nasibi yoksa da konuşması son derece akıcı idi" (Aksarayî, 2000: 119). Anadolu'nun bu kötü meziyeti elbette tepkisiz kalmayacaktı. Fahreddin Kazvinî kendilerini karşılamak için şehrin ahilerine buyruk verdi. Ahilerin başında bulunan Ahmedşâh kalabalık bir zümre ile valinin karşısına çıktı. Fakat vali bu sefer de Ahi Ahmedşâh'a bu kadar kalabalık geldiği için kızılıyordu. Anonim Selçuknâme'de de yer alan bu olayı yazar şu şekilde ele alır: "Şehrin önde gelenlerinden Ahî Ahmed Şâh, şehrin kethudâları ve gençlerinden oluşan bir toplulukla Sâhib Kazvinî'ye gitti. Kendi durumlarını ve onun getirmiş olduğu bid'atları arz ettiler. Sâhib Kazvinî, yüzünü Ahî Ahmed Şâh'a dönerek şöyle dedi: 'Bu kalabalığı benim başıma sen topladın!' Ahî Ahmed de, 'Bunlar fakir, zayıf ve başlarına çok ağır yük konmuş kimselerdir. Hallerini arz etmeye geldiler!' dedi. Kazvinî, Ahî Ahmed Şâh'a ağır sözler söyledi. Kalkıp sultanın yanına gitmek üzere hiddetle atına bindi. Şehrin ahalisi hep birden bağıştılar" (Anonim, 2014: 58). Durum bu vaziyette iken Ahmedşâh valiye karşı tavir koyarak sultanın huzuruna gitmek için onun yanından ayrıldı. Etrafındaki kalabalık zümre de onu takip etti. Bunun üzerine bu mesele İlhan Argun'un kulağına gitti. Onun elçileriyle vali Fahreddin Kazvinî derhal Tebriz'e götürüldü. Bu sırada İlhanlı veziri Yahudi Sadüddeve ile arası bozulan Kazvinî bizzat onun kışkırtmasıyla Argun tarafından kellesi Van yakınlarında vuruldu. Böylece Fahreddin Kazvinî'nin Anadolu'daki vezirliği 1291'de son buldu.

Fahreddin Kazvinî ile birlikte Emirşâh da Argun tarafından çağrılmıştı. Argun onun da kellesini alma peşindeydi. Fakat Argun'un yanında bulunan Kutbeddin Şirazî tarafından Emirşâh'ın vaziyetleri övülmüş ve onun hatırına Emirşâh'ın kellesi kurtulmuştu. Tabi burada en büyük tepkiyi koyan Ahi Ahmedşâh'ın yine

Konya muhafızı olarak ortaya çıktığı görülebilir. Keza onun tepkisi sonrası Anadolu bu zalim validen kurtuldu.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî'nin amcası olan Fahreddin Kazvinî'ye (2018: 383) göre Yahudi Saduddevle'nin inkırazıyla öldürdü. Onun ifadesiyle: *"İbn Keykavus, Kırım'dan gelmişti. Argun Han'ın fermanıyla saltanata geçti... Vezirlik amcamın oğlu merhum saadetli Fahreddin-i Müstevfi'ye verildi. O, iyi tedbirleriyle o topluluktan bazılarını itaate soktu. Bazılarının da keskin kılıcıyla hayat damarlarını kesti. Rum ülkesini diğer ülkelerin kışkandığı bir yer haline getirdi. Argun'un veziri Sa'dü'd-Devle Cehud'un suikastıyla şehitlik derecesine ulaştı."* Bir başka yerde de Fahreddin hakkında yazan Tarihi Güzide yazarı, Saduddevle'nin Fahredin'i kışkandığını belirtir (Kazvinî, 2018: 483-485). Nitekim ona göre Saduddevle onu rakibi olarak görüyordu. Bizzat kendi ifadesiyle; *"Her ne kadar onların arasında eskiden düşmanlık yoksa da nefsinin kötülüğü, Yahudi kini ve makam sevgisi, ona bu işi yaptırıyordu"* (Kazvinî, 2018: 483-485). Hamdullah Kazvinî, yine Argun'un sarhoş olduğu bir vakit ondan izin kopararak Kazvinî'nin kellesini vurduğunu belirtir (Kazvinî, 2018: 483-485). Nitekim beş yıl önce iftira sonucu Ata Melik Cüveynî'nin hayatta kalan tek oğlu Şerefeddin Harun'un ölümüne sebep olması onun da ektiğini biçeceği anlamını taşıyordu (Cüveynî, 2013: 43-44). Ki öyle de oldu.

Ebu'l-Ferec'in (1987: 623) ifadeleri de Hamdullah Müstevfi'ye yakındır. O bizzat Yahudilerin etkisinden bahsederek şu ifadelerde bulunur: *"Bugün Abbasoğulları'nın tahtı üzerinde bir Yahudi vali oturmaktadır. Bakınız, İslâmiyet ne kadar alçaldı! Bununla beraber Müslümanlar kötülüklerinden ve istibdatlarından zerresini eksiltmiyorlar."* Tabi bu hâkimiyet sahası 1291 yılına kadar sürecektir. Argun ölünce Saduddevle onun ölümünden sorumlu tutulacak ve Yahudiler katledileceklerdir. Ebu'l-Ferec'e göre (1987: 637): *"Nihayet Argun Ocak ayının sonunda haftanın dördüncü günü (M.1291) ölünce, Yahudiler her yerde Allah'ın gazabına uğradılar. Sahib-i dîvan Sa'düddevele hemen orada öldürüldü."* Aynı zamanda bu iki hemgörüşe bir de Reşidüddin Fazlullâh (2013: 170) katılır: *"Sadüddevele'ye deki, her üçünü de çağırırsınlar –yani Emirşâh, Fahreddin Müstevfi ve Hacı Leyla'nın oğlu- diye işaret etti. Çünkü her üçü de Rum'da tutuklayıp getirmişlerdi. Mevlânâ Kutbeddin, Emirşâh için Sadüddevele ile tartıştı. O, padişâhının arkasından koşturup onun canını kurtardı. Hacı Leyla'nın oğlunu öldürdüler. Fahreddin'in başına muhafız tayin edip bir hafta sonra şehid ettiler."*

Fahreddin Kazvinî öldürülmesinde Sadüddevele etkili olsa da en büyük sebep Ahi Ahmedşâh ve yandaşlarının tavrıdır. Onların bu tavrı Anadolu'yu ve Konya'yı kısa süreliğine de olsa Moğol tahakkümünden kurtarmıştır. Ayrıca bu olayın bir diğer etkisi de İlhanlılara yansımıştır. Keza olay sonrası Sadüddevele ile Fahreddin yeniden karşılaşmışlar bu durum Sadüddevele'nin Fahreddin'i öldürttüğü fikrini doğurmuş ve ona cephe alanlar Yahudi egemenliğine son vermişlerdir. Bir bakıma önceden bahsettiğimiz Bağdad semalarında İslâm alçaldı diyen Bar Habreaus'a cevabı dolaylı da olsa Ahi Ahmedşâh vermiştir.

Ahi Ahmedşâh'ın Öldürülmesi

Bu yolda canlar bile esirgenmez. Başım ve külâhın yeri mi olur? Başlarda sır ara, başını koy da nazar al.

Ahi Ahmedşâh

Kahramanların ölümleri asırlarca ahalinin lisanından eksik olmaz. Konya ahilerin reisi Ahmedşâh, Gazan hanın elçisi payitahta gelip zulüm yapınca yine sahneye çıktı. Bu ulu önder zulme dur diyerek elçiyi şehirden kovdu. Tabi muhalefet cephesi de boş durmadı. Ahmedşâh'ın bu tavrı ölümüne sebebiyet verecekti. Gazan Han'a yaranmak isteyen şarapsâlâr bir pusu kurarak Ahmedşâh'ı öldürdü. Fakat onun bedeni idi yok olan; cismi, düşüncesi ve ortaya koyduğu rolü asırlarca dillerde ve zihinlerde kalacaktı.

Osman Turan'a (1998: 619-620) göre Ahmedşâh ölünce Konya tamamen sahipsiz kaldı. Bu ölüm Konyalıları mateme boğdu. Konya'da kırk gün kimse dükkân açmadı. Cenazesine 15.000 kişi başı açık olarak yürüdü. Bu

ihüşamlı cenaze merasimi sonrası defnedildi. Geyhatu'nun "Ahi Atası" toprak görürken Moğollar da İslâmî kabul ederek Ahmedşâh gibi nice mücahidler yetiştirecekti.

Ahmedşâh'ın katili bizzat Konya büyükleri tarafından öldürüldü. Böylece Konya muhafızının kanı yerlerde kalmamıştı. Tabii bu vaziyeti gerçekleştiren bir ahi olarak Caruk idi.

SONUÇ

Ahi Evran erbabına Moğollar tarafından yapılan baskılar sonucu dönemin ahileri Mevlevî dergâhına mensup olmak zorunda bırakıldılar. Bu sebeple ahilik sadece teşkilat etrafında şekillenirken tekke ve zaviyelerde mevlevîlik hükmetme noktasına geldi. Hâkim sınıfa mensup mevlevîler Moğollar tarafından sözlerine itibar edilen kimselerdi. Bu durum onların Moğol tahakkümüne uğramalarını engelledi. Bu sebeple mevlevî dergâhı siyasî meşrutiyet kazanarak dönemin popülaritesini ifade etmekteydi.

Ahmed Eflâkî'ye (1973: 74-75) göre: "Fetâların sultanı, zamanın az yetiştirdiği kişilerden olan Ahi Ahmed Şâh (Allah ona rahmet etsin) Konya Dâru'l-Mülkünün fütüvveddarlarının başı ve servet sahibi bir kişi idi; binlerce asker ve rindler topluluğunu eli altında bulundururdu". Bu ifadeler karşısında Ahmed Eflâkî'nin onu sahiplenmesi kendisinin mevlevî olmasından kaynaklanır. Ahmedşâh teşkilatın sahibi olarak ahi, dergâh bazında ise mevlevî idi. Eflâkî başka yerde de bu ifademizi kanıtlar nitelikte olan ifadeye yer verir: "O gün Tebriz'in bilginlerinden, fakirlerinden ve memleketin ileri gelenlerinden diğer ulu kişiler hazır bulunuyorlardı. Çelebi, çok heyecanlar gösterip Ahi Ahmed Şâh'ı çekip semâ'a soktu ve semâ esnasında kendi mübarek külâhını onun başına giydirdi." (Eflâkî, 1973: 273-274).

Ahmedşâh örneklerle belirttiğimiz gibi daima Konya'nın birliği, kudreti ve koruması ile meşgul olmuştur. Konya uğruna ırkdaşları karşısında Moğol-Selçuklu birliğinde yer alırken bazen de Moğollar karşısında yer almıştır. Bu durum onun Konya uğruna her şeyi göze aldığına göstergesidir. Özellikle Osman Turan'ın (2014: 299) ifadesiyle: "Tarihin en kudretli ve şiddetli istilâlarından birini teşkil eden Moğol İstilâsı, Orta Asya Türklüğü ve medeniyeti için ağır neticeler ve Anadolu'da da bilhassa 1277'den sonra büyük sarsıntılar vücuda getirmesine mukabil bu ülkenin nihaî Türkleşmesinde mühim bir amil olmuştur," lafzını Ahi Ahmedşâh'ın gayesiyle bütünleştirmek mümkündür. Cimri Vak'âsı'nda Türkmenlere önce itaat edip sonra onların zulümleri karşısında tepki koyan Ahmedşâh, bu isyan hareketinin başarısızlığa uğramasında en etkili isimdi. Aynı zamanda o Geyhatu'yu Konya'yı işgal etme fikrinden vazgeçirmiş ve onu kendisine evlat yapmıştır. Ayrıca valide sultanın taht uğruna birlikten ödün vermesi sonrası Fahreddin Ali ile aralarına girerek olayı bertaraf etmiştir. Bir diğer sahne Fahreddin Kazvinî olayında görülür. Orada koyduğu tepki İlhanlıların İslâmî benimsemesinde dolaylı olarak katkısı olmuş ve Anadolu'yu bir zalimden kurtarmıştır. Son olarak Gazan Han'ın elçisini Konya'dan kovarak cesaretini göstermiş, fakat bu durum onun canına mal olmuştur. Bu sebeple cesaretiyle anılan Ahmedşâh Konya muhafızı olarak tarihte kendine yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

Abû'l-Ferec, G. (1987). *Abû'l-Ferec Tarihi*. II. Doğrul, Ö. R. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

----- (2011). *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. Yaltkaya, Ş. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmed b. Mahmud. (2011). *Selçuknâme*. Merçil, E. (Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aknerli Grigor. (2012). *Okçu Milleti Tarihi*. Andriasyan, H. D. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Akropolites, G. (2008). *Vekayinâme*. Umar, B. (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Aksarayî, K. M. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Öztürk, M. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Alican, M. (2016). *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Anonim. *Selçuknâme*. (2014). Gök, H. İ. ve Coşguner, F. (Çev.). Ankara: Atıf Yayınları.
- Ayönü, Y. (2014). *Selçuklular ve Bizans*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Azîmî. (2006). *Azîmî Tarihi 'Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*. Sevim, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baybars el-Mansûrî. (2016). *Et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*. Polat, H. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- (2000). *Baybars Tarihi 'Al-Melik-Al Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi'*. Yalçınkaya, M. Ş. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayram, M. (2005). *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi*. İstanbul: Kardelen Yayınları.
- Benjamin, T. ve Petachia, R. (2013). *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*. Arslantaş, N. (Çev.). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Beyhakî, H. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. Lügal, N. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bryennios, N. (2008). *Tarihin Özü*. Umar, B. (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Cahen, C. (2002). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Üyepazarıcı, E. (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Câhız. (2017). *Türklerin Faziletleri*. Şeşen, R. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Câmî, A. (1998). *Nefehâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds*. Çelebi, L. (Çev.). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Carpini, P. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*. Ayan, E. (Çev.). İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Crucis, R. M. (2018). *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*. Altunbaş, A. D. (Çev.). İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Cüveynî, A. A. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. Öztürk, M. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demir, M. Ş. (2017). Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Köseadağ Savaşı (3 Temmuz 1243). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV (XII). <http://dergipark.gov.tr/atdd/issue/36311/411366>
- (2018). Türkiye'de Moğol Sömürüsüne Karşı Millileşme Hareketi: Cimri Vak'ası (1277). *Tigin Analitik Sosyal Bilimler Dergisi*, I (I). <http://dergipark.gov.tr/tigin/issue/38717/450233>
- (2018). Ortaçağ Savaş Stratejilerinde Bâr-ı Hâs: Köseadağ Savaşı Örneği. *Firaset Dergisi*, I (I). <http://dergipark.gov.tr/firaset/issue/37648/434881>
- Duman, A. (2013). *Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı (İnceleme ve Tercüme)*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2017). *Takvimü'l-Büldan*. Şeşen, R. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Eflâkî, A. (1973). *Âriflerin Menkıbeleri*. II. Yazıcı, T. (Çev.). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- El-Cûzcânî, M. S. (2016). *Tabakât-ı Nâsirî 'Moğol İstilasına Dair Kayıtlar'*. Uyar, M. (Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- El-Gırnâtî, M. (2018). *Gırnâtî Seyahatnamesi*. Sabuncu, F. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Hüseynî, Ş. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyeye*. Lügal, N. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Hoyî, H. (2018). *Selçuklu İnşâ Sanatı*. Yakupoğlu, C. ve Musalı, N. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Ömerî, Ş. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım 'Mesâlikü'l-Ebsâr'*. Batur, D. A. (Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

- En-Narşahî, M. (2013). *Târîh-i Buhârâ*. Göksu, E. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fazlullah, R. (2013). *Câmi'ü't-Tevârih İlhanlılar Kısmı*. Aka, İ., Ersan, M. ve Khelejani, A.H. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (2013). *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*. Göksu, E. ve Güneş, H. H. (Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Bibi. (2014). *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umuûri'l-Alâ'iyye*. Öztürk, M. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Fazlan. (2016). *Seyahatnâme*. Şeşen, R. (Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- İbn Havkal. (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Şeşen, R. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbni Cübeyr. (2017). *Endülüsten Kutsal Topraklara*. Güler, İ. (Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbnü'l-Adîm, K. (2011). *Bugyat at-Talab fî Tarih Halab Biyografilerle Selçuklular Tarihi Seçmeler*. Sevim, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- , (2014). *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Sevim, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Cezvî, A. (2014). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485-1038-1092)*. Sevim, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Cezvî, S. (2011). *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. Sevim, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Joinville, J. (2016). *Bir Haçlının Hatıraları*. Kanat, C. (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kazvînî, H. M. (2018). *Târîh-i Güzide*. Öztürk, M. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kinnamos, İ. (2001). *İoannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. Demirkent, İ. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kirmânî, E. (1999). *Rubaîler*. Kanar, M. (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınlar.
- Quentin, S. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. Ozbayoğlu, E. (Çev.). Antalya: DAKTAV Yayınları.
- Mâverdî, H. (2016). *Siyaset Sanatı 'Kitabü'l-Nasihâtü'l-Mülûk*. Sarıbiyık, M. (Çev.). İstanbul: ARK Yayınları.
- Mîrhând, M. (2015). *Ravzatu's-Safâ Fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. Göksu, E. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mukaddesi. (2015). *Ahsenü't-Tekâsîm*. Batur, D. A. (Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Müverrih Kiragos. (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. Solmaz, G. (Çev.). İstanbul: Elips Kitap Yayınları.
- Müverrih Vardan. (2017). *Türk Fetihleri Tarihi*. Aslan, İ. (Çev.). İstanbul: Post Yayınları.
- Nâsır-ı Hüsrev. (1967). *Sefername*. Tarzi, A. (Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*. I. Ertuğrul, A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nişâbü'rî, Z. (2018). *Selçuknâme*. Fidan, A. G. (Çev.). İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Nizâmî, A. (2016). *Çehâr Makâle*. Soysal, E. E. (Çev.). İstanbul: Demavend Yayınları.

- Nizâmü'l-Mülk.*Siyâset-nâme*. (2016).Köymen, M. A. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pachymeres, G. (2009).*Bizanslı Gözüyle Türkler*. Barlas, İ. B.(Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Piyadeoğlu, C.(2018). *Sultan Alparslan Fethin Babası*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Polo, M. (2017).*Marco Polo'nun Geziler Kitabı*. Güngören, Ö. C.(Çev.). İstanbul: Yol Yayınları.
- Psellos, M. (2014).*Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. Demirkent, I.(Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rubruk, W. V. (2019). *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*. Ayan, E. (Çev.). İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- Sipehsâlar, F. (2011).*Mevlânâ ve Etrafındakiler*. Yazıcı, T.(Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Turan, O. (1998).*Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- (2018).*Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2014).*Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- .(2014). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- .(2014). *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Urfalı Mateos. (2000).*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*.Andreasyan, H. D. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köçülüğün İdeoloğu Nusret Kemal Köymen'in Köçülüğü Üzerine

Rıdvan KIZILKAYA*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 19.11.2020	Köçülük ya da köye dönüş bağlamında köçülüğün fikri altyapı temelleri özellikle 20. yüzyılın başlarında en başat konu olarak kendini göstermiştir. Özellikle savaşların yoğun bir şekilde yaşanması, kıtlık ve yoksulluğun artması üzerine köylerden kentlere ciddi oranda göçün yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla köylerde oluşan bu boşluğun doldurulması kaçınılmaz olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın en önemli kaynağı köylerden karşılanmaktaydı. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte köçülüğün tekrar gündeme geldiği ve köye dönük çalışmaların yapılması amacıyla yoğun bir çaba sarf edildiği söylenilebilir. Özellikle 1930'lardan sonra Türkiye'de köçülüğe ciddi anlamda bir eğilim söz konusu olmuştur. Bu çalışmanın ana omurga özelliğini taşıyan köçülük fikrinin ideoloğu olan Nusret Kemal Köymen'in bakış açısıyla dönemin köçülük yaklaşımı ele alınmıştır.
Makalenin Kabul Tarihi: 24.12.2020	

Anahtar Kelimeler: Nusret Kemal, Köy, Köçülük, Türkiye'de Köy.

On the Peasantry of Nusret Kemal Köymen, the Ideologist of the Peasantry

ABSTRACT

In the context of peasantry or returning to the village, the intellectual infrastructural foundations of the peasantry emerged as the dominant issue, especially in the early 20th century. Especially because of the intense wars, the increase in famine and poverty, a serious migration from villages to the cities was experienced. Therefore, it was inevitable to fill this gap in the villages. The most important source of the War of Independence was met from the villages. It can be said that with the establishment of the Republic, the village came back to the agenda and an intense effort was made to carry out studies on the village. In particular, there has been a tendency to the peasantry said seriously in Turkey after the 1930s. The peasantry approach of the period was discussed from the perspective of Nusret Kemal Köymen, who was the ideologist of the idea of peasantry, which is the main backbone of this study.

Key words: Nusret Kemal, Village, Peasantism, Village in Turkey.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren köylü ile şehirli arasındaki çatallaşmasının giderek arttığı bir dönem olması hasebiyle Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra iktidar kaynakları bu farklılıkları ortadan kaldırmak ve köylüleri Cumhuriyet rejimi içine dâhil etmek amacıyla çalışmalarını bu alana yoğunlaştırmışlardır. Türk toplumunun büyük çoğunluğu sosyolojik olarak köylülerden meydana geldiğinden dolayı aynı zamanda köylülerin dış dünya bağlantılarının zayıf olması öncelikli olarak köylülerin durumlarının ıslah edilmesiyle toplumsal birliğin işlevselliği bağlamında bir bütünlüğün sağlanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

* Erzurum Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Programı Öğrencisi, Erzurum/ Türkiye. E-posta: rkizilkaya34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0545-5392.

Köycü düşünce ilk olarak Cumhuriyet öncesinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya atılmıştır. Bu durumun en önemli alt yapısı özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı döneminde Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının büyük rolü vardır. Bu dönemde köye karşı bir eğilim başlamış ve bu bağlamda dönemin etkin dergisi olan Türk Yurdu'nda köycülük temaları yazılar yazılmıştır (Karaömerlioğlu, 2002:285).

Kırsaldaki modernleşme hamlesi 1924 yılında çıkartılan köy kanunu ile ülke geneline yayılmak istenmişti. Köy kanunu ile mevcut köy mekânları sıhhileştirilirken ve yeni yapılan numune köyler modern köy için örnek oluşturacaktı (Resmi Gazete, 1924: 336). Dolayısıyla köy-kent arasında sosyomekânsal denge yaratmak kurucu kadrolar için kırsal alanda ekonomik ve sosyal bir kalkınma yolunda mutlak bir ön koşuldu.

Bu bağlamda 1930'lardan sonra modern anlamda köylerin kurulması ve köycülüğün bu modernite ile cumhuriyet rejimi ile bütünleşmesi olası sorunların ortadan kaldırılacağı inancıyla hareket edilmiştir. Özellikle devlet-millet bütünleşmesinin en önemli sacayağı ise 1932 yılında kurulmuş olan Halkevleri aracılığıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Türk toplumunun sosyolojik yapısı göz önüne getirildiğinde toplumun yarısından fazlası köylerde yaşamakta ve aynı zamanda tarımla uğraşmaktadır. Hem modern bir toplum inşa etmek hem de modern yöntemlerle tarımın geliştirilmesi oldukça önemli görülmüştür. Bu anlamda Halkevleri ve Halkodaları aracılığıyla inkılaplar köylere kadar götürülerek halkın bilinçlenmesi arzulanmıştır. Ayrıca 1930'dan sonra devletin köylüyü eğitmek ve zenginleştirmek için yaptığı geniş kapsamlı ekonomik, eğitimsel ve kültürel uygulamalar değil, bir bilim dalı olarak ele alınan köycülüğün, pratik uygulamaları kadar ve kuramsal altyapısının da oluşturulmasıdır. Köycülük; bu dönemde yalnızca köyün geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi çalışması değil aynı zamanda bilimsel bir kırsal modernleşme hamlesi olarak da ifade edilebilir (Ömercioğlu, 2003: 14). Bunun yanı sıra köyün sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda dönüştürülmesi temel hedef haline gelmiştir.

Cumhuriyet tarihinin en önemli gelişmeleri arasında gösterilen köycülük hareketi özellikle kırsal bölgeleri çağdaş ve modern bir görünüme kazandırmak amacıyla bir takım projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda "İdeal Cumhuriyet Köyü Planı" olarak da tasarlanan bu programla köy için hazırlanan rapor, köy evleri ve köy yerleşmesi sorununa çözüm bulmak noktasından oldukça önemlidir. 1935-1937 yılları arasında "İdeal Cumhuriyet Köyü Planı" ile köy ve köylü sorunlarına reel bir yaklaşım olarak ifade edilebilir (İnan, 1972: 7).

Atatürk tarafından çağdaş, çevreci bir köy yaratma amacı ile yapılmış bu proje içerisinde köy hayatını etkileyen etmenlerle donatılmıştır. Köy konağı, cami, okul, sağlık ocağı, otel, han, çocuk bahçesi ve fabrika şeklinde işlevselliği bakımından köy hayatının canlı tutulması amaçlanmıştır. Aslında buradaki temel gizin köylülerin şehirlere göç ettirilmesinin engellenmesi ve kırsal bölgelerin yapısal olarak yaşanılır hale getirilmesidir (Atabeyoğlu, 2017: 178-179). Atatürk, köy ve köyde yaşayan insanların da gelişmesi için gereken tüm tedbirlerin alınmasını istemiş, hatta ulusal ekonomi kalkınmasında vermiş olduğu direktiflerle köylülerin yanında olduğunun mesajını vermiştir. Bu doğrultuda köylülere dağıtılan traktör, pulluk ve çiftçilere dağıtılan ziraat ürünleri ile modern ziraat merkezlerinin kurulmasıyla Türk köylüsü ve çiftçisinin yetiştirilmesini sağlamıştır. Bu durum Atatürk'ün her zaman Türk köylüsünün yanında olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Güçlü, 2017:214).

1. Nusret Kemal Köymen Kimdir?

Nusret Kemal Köymen (1903-1964) yılında İstanbul doğumlu olup ilköğrenimini Kadıköy Numune Mektebi'nde gerçekleştirmiş daha sonra 1919'da İstanbul Amerikan Koleji'ne girerek 1926'da ticaret bölümünden mezun olmuştur. Eğitim hayatından sonra iş hayatı 1931'de Dil Heyeti kâtipliği, 1932-1933'te Kadıköy Lisesi İngilizce öğretmenliği (Maarif Vekâleti Dairesi, Ankara 1933), 1936'da Ankara Erkek ve Kız liseleri İngilizce öğretmenliği (Maarif Vekâleti Dairesi, Ankara: 1933) yapan Köymen 1936-1937 yılları arasında ABD'de Wisconsin Üniversitesi'ne devam ederek, köy sosyolojisinde "Cemiyet Teşkilatlanmasının Birimi Olarak Köy" teziyle M.A. derecesiyle mezun olmuştur (Maarif Vekâleti Dairesi, Ankara: 1933) Nusret

Kemal Köymen, 1932'den 1936 tarihine kadar Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterlik bünyesinde yayın hayatını sürdüren Ülkü Dergisi'nde müdür olarak çalışmalarını sürdürmüştür (BCA, 490.01/386.1633.2).

Köymen, 1938-1942'de Ziraat Alet ve Makineleri Okulu İngilizce öğretmenliği ve Tarım Bakanlığı Yayım Müdürlüğü, 1945-1951'de İstanbul Amerikan Koleji Teknik Okulu Kültür dersleri ve bölge plancılığı öğretmenliği, 1953-1959 arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği görevlerinde bulunmuş ve bu görevde iken Gazi Eğitim Enstitüsü eğitim sosyolojisi derslerinin ilk öğretmeni olmuştur (Stone, 2013: 10-11).

Köycülük ile ilgili olarak önemli çalışmaların yaşandığı bu dönemde dünyada da yeni açılımlar söz konusu olmuştur. Brüksel'de 1935'te köy ve köylü sorunu üzerine bir kongre düzenlenmiştir. Türkiye adına da Nusret Kemal Köymen katılarak, köycülük adına atılan yeni adımları yerinde gözlemlene fırsatını yakalamıştı (BCA, 19.06.1935). Bunun yanı sıra 1938'de Moskova'da düzenlenen ziraat sergisine katılmak ve buradaki bazı tekniklerle tohum örneklerini almak amacıyla Köymen Moskova'ya gönderilmiştir (BCA, 30.07.1938).

Soyadı kanunu ile birlikte köycülük üzerine yapmış olduğu çalışmalardan dolayı kendisine "Köymen" soyadı verilmiştir. Köycülük üzerine yapmış olduğu çalışmalarını Halkçılık ve Köycülük adı altında kitaplaştırmıştır.

2. Dünya Örneklerinde Köy ve Köycülük

Nusret Kemal Köymen, "Bir Köy Terbiyesi Örneği" başlığı adı altında konuyu değerlendirirken özellikle vurgulamaya çalıştığı nokta daha çok dışardaki köy örneklerinden hareketle bir tez ortaya koymaya çalışmış olmasıdır. Köymen, Türkiye'de köycülük adına uygun bir profil oluşturmak amacıyla dışardaki köy örnekleri üzerinde uzun çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda örnek olarak Amerika'yı seçtiğini söylemek mümkündür. Amerika dışında dikkatini en çok yoğunlaştırdığı ve aynı zamanda köylü hareketleri bakımından çok aktif bir konumda olan Rusya'nın da önemli bir yer edindiği idi. Bu şekilde örnekleri çoğaltmak mümkündür. Türkiye'deki köy sorunlarını daha demokratik bir platformda ele alan Köymen, özellikle yurtdışındaki örnekleri üzerinde daha çok durmuştur. Bu anlamda Danimarka'yı çok ayrı bir konumda görmüştür. Kendi ifadesi ile: "*Halk terbiyesinin vatani olan ve halk terbiyesi sayesinde halkını, dünyanın en münevver, en teşkilatlı, en hür, hatta en mesut ziyaretçisi haline getirmiş olan Danimarka'yı tetkik etmeden geçemezdim*" (Köymen, 1933: 416). Burada Danimarka'nın önemine işaret edilmiştir.

Köymen, bu sefer yönünü Uzak Doğu'ya çevirerek Çin üzerinden hareketle kıyaslamalı bir şekilde konuyu zenginleştirmek istemiştir. Çok eski bir medeniyete sahip olan Çin'in bir hayli geri kalmasını irdelerken buna sebep olan durumun Çin'in halkından ve köylüsünden uzak kalmasına bağlamıştır. Ancak Çin, bu durumun farkında olmuş olmalı ki halkına ve köylüsüne geri dönerek bu alandaki eksikliğini tamamlamaya yönelik adımlarla adeta geri kalmışlığını kabul ederek faaliyetlerini bu alanda yoğunlaştırmıştı. Çin, köylüsünün çağdaşlaşması adına çözüm üretme noktasında ciddi bir gayret sarf ettiğini özellikle belirtmişti (Köymen, 1933: 416).

Köymen, bu şekilde bir yol haritası belirleyerek konunun önemini göstermeye çalışmıştır. Farklı ülkelere kulaç atarak köy ve köylülerin sorunları karşısında örneklem oluşturarak Türkiye'de de bir köy projesi bağlamında köye dönüş ve halkla bütünleşme metaforu aracılığıyla oluşturulmaya çalışılan köy örneklerinin verimi sağlama noktasında atılacak adımları betimlemiştir. Amerika, Rusya, Danimarka ve Çin örneği üzerinden hareketle vermeye çalışmış olduğu donelerle rotayı çizerken aslında buralarda köy hayatının ve köylülerin yaşam koşullarının nasıl olduğunun portresini göstermek istemiştir. Meksika'yı çok farklı bir konumda gören Köymen, Meksika örneği üzerinden hareketle köy, köye, köylüyü ve halkı daha geniş bir şekilde ele almıştır. Aslında Meksika örneği üzerinde daha çok durmasının sebebi ise Meksika'nın her yönüyle Türkiye'ye ciddi anlamda benzemesinde yatar. Coğrafi, demografik, kültürel ve yaşam tarzları bakımından Türkiye ile ortak noktalarının oldukça fazla olduğunu belirten Köymen, Meksika'nın bu

sebeplerden dolayı dikkate değer olduğunu özellikle vurgulamıştır (Köymen, 1933: 417). Buradan hareketle Meksika'nın Türkiye açısından iyi bir örnek olacağına mesajı yatar.

Meksika gözlemleri oldukça ilginç olan Köymen, aslında gerçekleri tüm çıplak yönleriyle gözler önüne sermeye çalışmıştır. Şehir ile Köy arasında ciddi anlamda bir kopukluğun olması ve aynı zamanda modern yapıları şehirler inşa edilirken göz ardı edilen köylerin bu durumdan olumsuz bir şekilde etkilendiğinin altını çizmiştir. Ancak duruma bu kadar pesimist yaklaşmayan Köymen, bu uçurumun okullar aracılığıyla kapatılacağına inancındaydı. Şehir ile kırsal kesim arasında bir kopukluğun olmasına rağmen her köyde bir okulun olması da geleceğe dair endişeleri azaltan sebep olarak kaydedilmiştir. Çünkü okul sadece eğitim verilen yer olarak değil aynı zamanda kültürün devamı, kültürel mirasın paylaşımını sağlama ve millet bilincinin diri tutulduğu önemli mekânlar olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca inkılap hareketlerinin halka ulaşmasında köprü vazifesi gören okullar devlet-halk bütünleşmesinin en önemli sacayağı olarak yorumlanmıştır (Köymen,1933: 417).

Meksika İhtilali beraberinde önemli gelişmeleri getirmiştir. Özellikle topraksız çiftçinin toprak istemesi ve sosyal adalet arayışları ihtilalin başlama sebebi olarak görülmüştür. İhtilal ilk etapta köylüler arasında sadece toprak ve adalet bağlamında önemli görülmüş ancak daha sonraki süreçlerde halkın bilinçlenmesine dönüşmüştür. Bilinçlenme yolu olarak da eğitim adına yeni adımların atılmasına zemin hazırlayan gelişmeler hız kazanmış ve Eğitim Bakanlığı'nın kurulması kaçınılmaz görülmüştür. İhtilalin fikirleri ve felsefesinin bilinmesi amacıyla eğitim kurumlarının oluşturulması kısa süre zarfında halkın bilinçlenmesi ve uyanması açısından oldukça önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Okul ve ihtilal ikilemi Meksika halkı için aydınlanma ve toplumsal uyanışın önemli bir adımı olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu durum Meksika köylüleri açısından varlıklarını ispat etme gücünün ifadesiydi (Köymen, 1933: 418-419).

Meksika halkının içerisinde bulunduğu psikososyal durum itibarıyla yaşanan sıkıntılar köylerin, halkın kendi varlığı üzerinde potansiyel güç konumunda olan diğer imgelere karşı bir duruş olarak ele alınmıştır. Mesela Meksika halkının eğitimsiz ve kültürsüz olması elbette inkılapların uygulanması noktasında oldukça güçlük yaratmıştır. Ancak şurası çok önemli ki; inkılapların başarılı bir şekilde uygulanması ancak ve ancak halka mal edildiği takdirde bir değer kazanır. Bu sebepten dolayı Meksika'da köylülerin aydınlanması ve inkılaplardan haberdar olması amacıyla köylerde okulların açılması kaçınılmaz olmuş ve öğretmenlerin yetiştirilmesi oldukça önemli görülmüştür. Fakat burada önemli bir eksiklik daha var ki; o da Meksika'nın ekonomi noktasında ciddi anlamda sıkıntı içerisinde olmasıdır. Bu sorun Meksika'da sosyal dayanışma ruhuyla bir çözüme kavuşturulmuştur. Okulların açılması noktasında devlet-halk bütünleşmesinin en güzel örneği olarak Köymen, Meksika'yı göstermiştir. Bunun yanı sıra ortak bir kültür birliği sağlamak amacıyla diğer faaliyetlere de öncelik verilmiştir. Örneklerle zenginleştirmek gerekirse; tiyatroların açılması, okullarda büyükler –kadın, erkek- için halk kurslarının açılması, kültür faaliyetlerinin yapılması, spor müsabakaları, panayırın düzenlenmesi gibi birçok önemli aktivite yapılarak halkın bilinçlenmesi ve kenetlenmesi arzulanmıştır (Köymen, 1933: 420-422).

Okullar kültür faaliyetleri dışında imar faaliyetleriyle de köylerin modernleşmesi adına çalışmalara öncülük etmiştir. Yine şu örnekler verilebilir; köylüler aracılığıyla köyün su ihtiyacının giderilmesi amacıyla suyu kuyuları açmak, yol yapımı, posta ve telgraf hatları açmak, hamamlar, kooperatifler, sağlık alanında hastanelerin açılması ve hastalıkla mücadelenin sağlanması adına sağlık kuruluşlarının yaygınlaşmasına öncülük etmek, görüldüğü bunlar köy okullarının yapmış olduğu önemli faaliyetler arasında yer almıştır. Modern bir toplum yaratma ve inşa etme süreci elbette uzun bir dönemi kapsar. Bunun en önemli geçiş yolu olarak köyler bağlamında modern toplum inşa edilebilir. Devlet-halk bütünleşmesinin en önemli sacayağı yine köylerden geçer realitesi unutulmamalıdır. Yapılan inkılapların halk tarafından içselleştirilmesi ve karşılık bulması ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilir. Köymen, buradaki gözlemlerinden hareketle Meksika'nın modern bir toplum yaratma yolunda verdiği amansız mücadeleyi takdirle karşılarken bu noktada Türkiye'ye iyi bir örnek olacağı gerçeğini de eklemeyi gerekli görmüştür (Köymen, 1933: 424).

3. Türkiye’de Köycülük

Köymen, toplumu oluşturan ve toplumu bir araya getiren en önemli yapı taşının halk olduğunu savunmuştur. Konuya geçmeden önce Köymen, halkın tanımını şu şekilde ifade eder: *“Halk, bir memleketin hudutları içinde, memleketin en umumi kültürüyle birbirine bağlı olan ve aşağı yukarı aynı kazanç ve yaşayış seviyesinde bulunan büyük ekseriyet, büyük orta tabakadır.”* Devamında Türkiye’de halkın sosyal bir sınıf ya da zümreye ayrılmadığını özellikle belirtmektedir. Aslında özetle söylenilecek olursa Türkiye’de halk demek köylü demektir (Köymen, 1933: 185).

Köymen, halkçılık kavramını biraz daha açarak asıl varmak istediği alana doğru çekmeye çalışır. Halkçılığı iki ana akım etrafında temellendirmeye göre tasnif eder. Aslında tanım olarak halkçılığı ikiye ayırmaktadır. Bu doğrultuda halkçılık; birincisi devlet halkçılığı ikincisi toplum halkçılığı olarak kategorize edilmiştir. Dolayısıyla cumhuriyet rejiminin temel prensibi olan halkçılık ya da halk egemenliği doğrudan halkın yönetime katılması demektir. Buna karşın Köymen, bu şekilde olmadığını şu ifadeleriyle eleştirmiştir: *“Halk hâkimiyeti namına halkın gücü ve kanı kullanılarak yapılan inkılaplar çok geçmeden zümre hâkimiyetleri şekline inkılap etmiş ve halkçılık şuurunu yavaş yavaş kaybetmiştir. Cumhuriyetçiliğin temeli halkın memleketi idare edebilecek bir seviyeye planlı bir surette yetiştirilmesi olduğu halde, halk hiçbir yerde ve hiçbir zaman bu seviyeye getirilmemiş ve halkın cahilliği ve zaafı cumhuriyetçilik namına zümreler tarafından istismar olunmuştur”* (Köymen, 1933: 186). Halkçılığın göz ardı edildiği değerlendirilmesi ön plana çıkmaktadır.

Köymen, halkı merkez noktaya yerleştiren bir egemenlik anlayışının geçerli olmasını ısrarla vurgulamıştır. Hem cumhuriyetin prensip olarak bu anlayışı benimsemesi hem de demokrasinin olmazsa olmazı olarak halkın bir devletin en önemli parçası olduğu gerçeğinin unutulmaması gerektiğini özellikle ifade etmiştir. Ayrıca halkın bilinçlenmesi inkılaplar noktasında da hayati görülmüştür. Bu noktada devletin üzerine önemli görevlerin düştüğünü belirten Köymen, devlet-halk ilişkisi açısından hayati bir öneme haiz olan bütünleştirici rol gereği halkın devlet nezdinde önemli görülmesi ve değer verilmesini istemiştir. Halkın ihtiyaçlarını giderme noktasında devletin daha hassas davranması gerektiği düşüncesiyle modern bir devlet ya da toplum yaratma yolunda olan Türkiye’nin halkın isteklerine kayıtsız kalmaması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Modern bir toplum yaratma yolunda emin adımlarla ilerlemek isteyen Türkiye’nin halkını bilinçlendirme noktasında daha fazla mesai harcamasını arzulamıştır. Bilinçlenmenin en önemli sacayağını Halkevleri, Halkodaları ve Halk Partisi’nin halkçılık metaforuyla üstlenmiş olduğu bu şuru ülkeye yayma noktasında oldukça gayretli olduğuna dikkatleri çekmek istemiştir. Ancak devlet bu uğraşı verirken halkın da aynı şekilde kayıtsız kalmaması gerektiğini ise şöyle belirtir; toplumun önemli kesimleri –aydınlar, entelektüeller – olan vatandaşlarında bu oluşumların faaliyetleri içerisinde bulunmak ve ilerlemesine ön ayak olunması tavsiye edilmiştir. Ümit var olduğunu şu cümlesinde hissetmek mümkündür; büyük bir ülkü etrafında toplanan, azim ve güçle hareket eden tek amacının bu mefkûre uğruna mücadele etmek olan gençlerin çoğalacağına muştusudur (Köymen, 1933: 190).

Türk inkılabının üzerine almış olduğu en büyük görevin halkçılık olduğunun altını çizen Köymen, halkçılığın bir anlayış ve ülkü olduğunu vurgulamasıdır. Dolayısıyla halkçılığın özünü teşkil eden en önemli etmenin halk arasında herhangi bir şekilde ayırımın yapılmamasıdır. Belli zümrelerin ya da grupların tahakkümü altında ezilen halklar değil devletin eliyle bütün vatandaşlara eşit bir şekilde muamelede edilen bir yapıdan söz etmiştir (Köymen, 1934: 41). Köymen devamında sözlerine şu vurguyla son verir: *“Marksizm içtimai telakkisinde üstün bir amele sınıfı kabul eder ve köylüyü de ameleleştirerek cemiyetin sevk ve idaresini ferdi mevcudiyetini silmeğe çalıştığı bu amele kümesinin diktatörlüğüne vermeği hedef edinir; iktisatta ise ferdi mülkiyeti kaldırarak devlet mülkiyetini onun yerine koymak ister; ve dünya ve dünya görüşünde beynelmilecidir”* (Köymen, 1934: 41). Marksizm’in Türk inkılabının dayandığı ilkelere aykırı olduğunu ifade etmiştir.

Türk inkılabının temel hedefi şuurlu ve bilinçli nesilleri eğitimle yetiştireceğini ısrarla vurgulama gereği hisseden Köymen: *“Köy Seferberliğine Doğru”* yazısında genel olarak köylerin vahametini şöyle izah eder;

Anadolu'da 40 bin köyün varlığına rağmen bu köylerin yaklaşık 37 bininde ne okul, ne posta ne de dükkânların olmadığını öne sürmüştür. Daha vehim olanı ise bu köylerde 11 milyon insanın yaşadığını ancak okuma-yazma oranın yüzde iki olduğunu da özellikle eklemiştir. Köylerin dünyadan haberlerinin olmadığını ısrarla belirtirken aslında eğitimin ne kadar önemli olduğuna işaret etmiştir. Bu sorunlar bağlamında ülkenin ve köylülerin içerisinde bulunduğu durumu gözler önüne sermiştir (Köymen, 1933: 355).

Bu olumsuz tablo karşısında tamamıyla ümitsiz olmadığını altını çizen Köymen, yeni kurulmuş bir devlet olan Türkiye'nin inkılaplarla bu durumu aşacağını özellikle vurgulamıştır. Devamında duygularını şu şekilde tarif eder: *"Fakat şunu da ilave edelim ki, elde dünyanın en güzel ikliminde bulunan, toprağın üstü münbit, altı dolu, coğrafi bir vahdet arz eden, siyasi emniyeti temin edilmiş, taze bir inkılapla ilerleme yolları açılmış bir memleket ve her şeyin üstünde, damarlarda en şerefli geçmişin ateşini ve insanlığın özünü taşıyan "asil bir kan," var. Şüphesiz yok ki Türk dalgası tarihinin inişlerinden birini geçiyor; inkılap hamlesi onu dalganın çukurunda kurtarmış, yükseltmeğe başlamıştır. Bu hamle hızıyla medeniyet yolunda kaybettiğimiz zamanı kazanmak mümkündür"* (Köymen, 1933: 355).

Özellikle vurgulamış olduğu noktaya dikkat edilecek olursa medeniyet bağlamında geri kalmışlığın vermiş olduğu kayıptan yakınmıştır. Ancak bu durumun bir dezavantaj olarak değil de avantaja çevirme yollarını da aralamıştır. Bu bağlamda şu mısrası konuyu özetler niteliktedir: *"Hatta diyebiliriz ki medeniyet yolunda geri kalmış olmamız bir zarar değil, belki kârdır."* Dünyanın önde gelen devletlerinin içerisinde buldukları çıkmazı değerlendiren Köymen, bu devletlerin de istedikleri konumda olmadıklarını belirtmiştir. Burada önemli olan geleceğe dair planlamada en uygun ve doğru yolun seçilmesidir. Batı'dan faydalanmayı önemli gören Köymen, aslında teknolojik donanımların kullanımı babında konuya yaklaşmıştır. Batı'nın bu noktada başarılı çalışmalar gerçekleştirdiğini itiraf ederken aslında bunu kastetmiştir. Modernleşen batı karşısında doğunun geri kalmışlığını irdeleyen Köymen, daha çok bilimsel alanlarda yapılan çalışmaların örnek alınması gerektiğinin mesajını vermiştir. Yeni gelişmeler karşısında köhnemiş bilgilerin ya da teknolojik araç-gereçlerin büyük bir engel olduğunu iddia etmiştir. Savını kuvvetlendirmek adına şu notu düşmüştür: *"Filhakika, eski makineler, eski tarzda tesisat bugün Avrupa ve Amerika'da fennin en son buluşlarını tatbik edilebilmesinin en büyük engellerinden biridir"* (Köymen, 1933: 355).

Batı'daki gelişmeleri bu şekilde ele alan Köymen, bu noktada batının üç önemli yanlısını tespit eder ve bu durumun açmış olduğu olumsuzluğu aktarmıştır. Bu cümleden, birincisi milli ekonomiyi her şeyiyle eşit bir şekilde tutmama, ikincisi, en çok üzerinde durduğu husus şehir ve köy diye halkın iki katmana ayrılması ve üçüncüsü ise halkı yönetime katma noktasında ayrıştırıcı bir politikanın izlenmesinde görmüştür. Türkiye'nin dünya ekonomi dengesinde İngiltere, Almanya ve Fransa örneğinden hareketle farklı bir konumda olduğunu şöyle değerlendirmiştir: *"Biz cihan iktisat muvazenesindeki yerimizi nasıl muhafaza edeceğimizi, harici ticaretimizi nasıl koruyacağımızı, düşünmek hususunda İngiltere, Almanya, Fransa gibi içinden çıkılmaz bir vaziyette değiliz"* (Köymen, 1933:355).

Halk egemenliği ilkesinin Türkiye için oldukça önemli bir metafor olduğunu ısrarla belirten Köymen, modernleşmenin, kalkınmanın ve ilerlemenin ancak kırsal bölgelerin iyileştirilmesiyle gerçekleşeceği inancında olmuştur. Hatta milli ekonomi politikasının daha aktif yapılması ve aynı zamanda köylülerin kazançlarının artırılması bağlamında Türkiye'nin ekonomi dengesinde çok büyük bir gelişmenin kaçınılmaz olduğunu ön görmüştür. Türkiye'nin batıda olduğu gibi ayrıştırıcı değil birleştirici unsurları göz önüne bulundurmasını arzulamıştır. Yukarıda da değinildiği gibi batının içerisinde bulunduğu üç ana esas tespit babında şehir ve köy olarak bir kutuplaşmanın olmamasını özellikle vurgulamıştır. Parça bütün ilişkisinden hareketle birbirini tamamlayan şehir ve köy halkının aynı kültürün devamı olduğunu ifade etmiştir. Konuya yaklaşımını şu şekilde özetlemek mümkündür: *"Şehirle köyü ruh itibarıyla, kültür itibarıyla, medeniyet itibarıyla birbirine kavuşturmak istiyoruz"* (Köymen, 1933:356). Sosyolojik olarak bütünlük halinde bir toplum arzusu göze çarpmaktadır.

Türk toplumu incelendiğinde sosyal sınıf ayrımının olmadığını altını çizen Köymen, herkesin eşit derecede eşit haklara sahip olduğunu sürekli vurgulamıştır. Şehirlisinden tutun köylüsüne kadar herkesin çalışmakla

yükümlü olduğunu belirtmiştir. Buna karşın yeteri ölçüde başarılı olunamadığını ve verim noktasında istenilen sonuçların alınmadığına işaret etmiştir. Bu durumun altında yatan sebebi teşkilatlanma noktasında ciddi oranda bir eksikliğin olmasına bağlamıştır. Devamında bu sorunsalı ortadan kaldırmanın yollarını aralarken şöyle tasnif eder; boş yapılan işler, göç sorunu, birbiriyle bağlantısız kurumlar ve ortak bir hedef etrafında birleşmeme. Ancak bu sorunsalı irdelerken şu gerçeği de göz önünde bulundurmak ister; ülkenin büyük yıkıntıdan sonra tekrar yapılandırıldığı bu dönemde bu tür aksaklıkların olmasını da doğal karşılamıştır. Şu örnekleme düşüncesine bir zemin hazırlar: *"Bugün bir garp köylüsünün bilmem kaç beygir kuvveti ile yaptığı işi Türk köylüsü on bir milyon insan kuvvetiyle yapıyor"* (Köymen, 1933:356).

Türk inkılabının daha da başarılı sonuçlar doğuracağına inancında olan Köymen, maddi ve manevi bir birlikteliğin sonucu olan bu inkılabları Türk halkının en büyük mirası olarak görmüştür. İnkılabların daha köklü olması amacıyla en önemli iş köyleri teşkilatlandırmak ve Türk köylüsünü milli ekonomi savaşında en önemli silah olarak merkez-çevre ilişkisi bağlamında başat unsur haline getirilmesini arzulamıştır. İnkılablar noktasında köyleri merkeze yerleştiren Köymen, uygulamada köylerin en önemli rolleri inkılabları özümsemesinde görmüştür. Aslında inkılabların köylülerle birlikte yapılmasının mesajı verilmeye çalışmıştır. Bir de zorlama ile değil köylülerin isteyerek iştirak etmesini de çok önemli görmüştür. Konunun özeti mahiyetinde olan şu ifadesi oldukça önemlidir: *"İnkılap esaslarımızın emrettiği, bütün bu işlerde, kendine taallük eden işlerde köylünün her şeyi kendi bilerek, kendi isteyerek yapmasıdır"* (Köymen, 1933: 356). Halkın inkılablar noktasında bilinçlenmesinin pozitif sonuçlar doğuracağına inancında olmuştur.

Türk inkılabının en önemli yönünü demokratik oluşumunda gören Köymen, batının demokrasi noktasında gösterişten ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Batı'daki demokrasi söylemlerinin değerini yitirdiğini özellikle demokratik uygulamaların sözde kalarak uygulanmadığını eleştirdiği nokta olarak vurgulamıştır. Aslında demokrasinin belli zümrelerin tahakkümü altında olduğunu da özellikle eklemiştir. Halk egemenliği ilkesiyle bağdaştırdığı demokrasi fikrini Türkiye'de uygulanabilirliği noktasında ele alarak demokrasi ruhunun Türkiye'de daha sağlam olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Türkiye'nin demokrasi yolunda önemli ve emin adımlarla ilerleyeceğine yönelik olan inancı tamdır. Türk toplum yapısı sosyolojik olarak incelendiğinde sosyal tabakalaşmaların olmadığını ve demokrasi ruhunun daha sağlam bir şekilde kök salmasını Türk köylüsünün kültür seviyesinin yükseltilmesiyle eşdeğer gördüğünü not düşmüştür (Köymen, 1933:356).

İnkılabların uygulanabilirliği bağlamında merkez çevreye yerleştirdiği köyleri şu üç ana temel üzerinde değerlendirir. Aynı zamanda tavsiye niteliğinde olan bakış açısı oldukça önemlidir. Şöyle ki; birincisi köylerdeki ekonomik yapıyı teşkilatlandırmak, ikincisi ülkenin bel kemiğini oluşturması bakımından köylerin kalkınmasını sağlamak ve üçüncüsü ise şehir ile köylerin bağlantısını sağlayarak oluşacak uçurumu önlemek gibi önemli tespitlerde bulunarak sosyal düzende yeniliklere işaret etmiştir. Bunun dışında bütün bunları kapsayan bir diğer önemli nokta da köylüyü tam manasıyla bir demokrasi vatandaşı ve ülküsüyle yetiştirmek (Köymen, 1933: 356-357).

Köymen'in yukarıdaki açıklamaları ışığından hareketle ortaya koymak istediği temel sunu köy meselesine etkili çözümler üretmek olduğu muhakkaktır. Bu bağlamda köy meselesi ile ilgili olarak iki önemli başat konunun ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi köyün imarı, ikincisi köylüyü yetiştirmek. Bu iki konuyu eşelediğimizde köy sorununa reel bir bakış açısıyla bakılabilir. Köyün imarı ile ilgili olarak çözüm önerileri sunan Köymen, yapılması gerekenleri şöyle sıralar; köylülerin ev, yol, mimari, su sorunu, posta gibi temel alt yapı hizmetlerin karşılanmasını dile getirmiştir. Köylüyü yetiştirme meselesine gelince bu başlık altında irdelediği asıl konu daha önceden de değinildiği gibi okul, posta, market gibi önemli unsurların yokluğu üzerine idi. 40 bin köyün 37 bininde okul, posta ve marketlerin olmadığını verilerle açıklamaya çalışan Köymen, bu uçurumun çok büyük bir sorun olduğunu ifade etmiştir. Konunun önemi ve kapsamı açısından şu açıklaması hayli dikkat çekicidir: *"40 bin köyümüzün 37 bininde mektep, posta, dükkân gibi medeniyet yayıcılarından hiçbiri yok. Ve bu köylerin çoğunda bundan on bin sene evvel Sümer medeniyetinin harikalarını vücuda getirmiş olan insanların torunları dünyadan habersiz, sarsıntısı bütün dünyayı dolaşmış"*

koca bir inkılaptan habersiz iptidâî bir hayat sürüyor” (Köymen, 1933: 357). Türk köylüsünün içerisinde bulunduğu durumu ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu konu üzerine kafa yoran Köymen, nelerin yapılması gerektiğini kendince çözümler üreterek yetkililerin dikkatini çekmek istediği aşikârdır. Köylüyü yetiştirme noktasında şöyle bir yol haritası belirler; köylünün kazancını arttırmak, köylülerin toplumsal değerlerini yükseltmek, köylülerin bilinçlenmesini sağlamak, köylüleri hurafelerden kurtararak bilim çatısı altında birleştirmek, geleneklerine sahip bir nesil yetiştirmek, köylülerin fiziksel ve ruhsal dünyasını zenginleştirmek gibi önemli noktalar üzerinde durmuştur. Köylülerin yetiştirilmesi meselesi Köymen’e göre en önemli ve halledilmesi gereken konudur. Bu sebepten dolayı ilk önce küçükleri ve büyükleri yetiştirmekle işe koyulan Köymen, şu çarpıcı yorumda bulunmuştur: *“Çocukların şimdiki mektep yaşı olan yedi yaşındaki öğrenme kabiliyetleri çok aşağıdır, bu kabiliyet ancak 16 yaşından sonra süratle yükselerek yirmi yaşında en yüksek haddini buluyor. Binaenaleyh sarf edebileceğimiz para ve emeğe karşı en çok verimi almak istersek köy çocuklarını 7 yaşında iken değil, 16 yaşlarını geçtikten sonra okutmağa çalışmalıyız. On yaşında normal bir çocuğa yedi yaşından on beş yaşına kadar öğreneceği şeylerin hepsini bir yıl içinde öğretmek kabildir. Demek oluyor ki üç sınıflı bir köy mektebinde yirmi küçük çocuğu okutmak için yapacağımız masraf ve emekle, masraflar azalan bir nispette artacağı cihetle, en az yüz köy delikanlısını okutur ve çok daha iyi semere alırız” (Köymen, 1933:358). Diyerek kısa sürede verim almanın yollarını aralamıştır.*

Köylüleri yetiştirme usulü bakımından meseleyi bu şekilde ele alan Köymen, asıl önemli gördüğü bir diğer konuyu ise yetiştirmeye elverişli bölgeler meselesi üzerinden hareketle sürdürür. Bazı bölgelerdeki köylülerin oldukça zor şartlar altında yaşam mücadelesini verdiklerini üzülenek belirttiğini görmekteyiz. Yaşam standartları ve sosyal düzen bakımından toplumun içerisinde bulunduğu durumu gözler önüne sermeye çalışmıştır. Gözlemlerini okuyucularıyla şu şekilde paylaşır: *“40 bin köyümüz var. Köylerin arasında kaya kovuklarına sığınmış insanlardan ibaret olanları, dağ tepesinde kartal yuvasına benzeyenleri, bozkır ortasında köstebek yuvasını andıranları var. Bazıları tabiatın her türlü zulümlerine boyun eğmeğe mahkûm ve alışmış, bazıları her türlü medeniyet bağlarından çok uzak. Vakıa bu çorak köylerin çatlak dudakları nurun suyuna en muhtaç; fakat elimizdeki sayılı damlaları buralara serpersek onlara fayda olmadığı gibi az bir sulama ile cennete dönecek köyler de mahrum kalacak, binaenaleyh bu bakımdan da bir seçme yapmak lâzım”* diyerek bu seçimi şöyle tasnif eder; coğrafi bakım, yol bakımı, demografik düzenleme ve yer altı-yer üstü zenginliklerini keşfederek bölgeleri kalkındırmada aktif bir şekilde hizmete sunmaktır (Köymen, 1933:358).

Gelişmenin, ilerlemenin ve kalkınmanın en önemli alt basamağını oluşturan ana etmenin köylülerin yetiştirilmesinde gören Köymen, özellikle okullaşmanın buradaki payını ayrı bir konumda görmüştür. Köylülerin eğitilmesi noktasında iki önemli başat unsur göz önünde bulundurduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisi öğretmenler, ikincisi diğer kaynaklar olarak şematize dilmıştır. Konuyla ilgili olarak şu ifade oldukça açıklayıcıdır: *“Muallim bir köyle yerleşen ve birkaç sene aynı köyde kalan bir muallim veya bir mıntika dâhilinde her köyde muayyen bir müddet kalarak bütün köyleri dolaşan bir muallim olabilir. Muallimler tek, kadın ve ya erkek yahut evli bir çift veya bir heyet halinde olabilir. Heyet halinde oldukları zaman heyetin her bir azası köy yetiştirme programının bir şubesinde ihtisas sahibi olur. Heyet bir köyde kaldığı müddet zarfında azalarının her sahadaki faaliyetleriyle ve köy muallimini, köyün istidatlı gençlerinin ortağıyla zengin ve dolgun bir yetiştirme program faaliyeti tatbik eder ve köy gençliğini muayyen mihverler etrafında teşkilatlandırır. Öyle ki heyet köyü terk ettiği zaman sağlam esaslar üzerine kurulmuş ve iyi bir hız almış olan bu faaliyetler, neşriyat ve muhabere ile ve sık temaslarla da beslenerek, oradaki tek muallimin nezareti altında inkişaf eder” (Köymen, 1933: 360). Evli çiftlerin daha çok faydalı olacağını düşünen Köymen, erkek öğretmenin köyün gençleri ile (erkek) ilgilenmesi bir diğer taraftan kadının da köyün hanımlarıyla zaman geçirmesinin köydeki havayı olumlu bir şekilde etkileyeceğine olan inancındaydı. Dolayısıyla öğretmenlerin bu iş için yetiştirilmesini olmazsa olmaz gören Köymen, özellikle yetiştirme yapılırken bölgesel farklılıkların göz önünde bulundurulması gerektiğini de ilave etmiştir. Şu kısa anekdot*

durumu özetler mahiyettedir: “Kıyı mıntıkalarıyla iç mıntıkaları muallimleri için ayrı programlar tatbik olunmalıdır”(Köymen, 1933:360).

Öğretmenler dışında köylülerin medenileşmeleri, dünyayı öğrenmeleri ve bilinçlenmeleri adına farklı aktivitelerin yapılmasını düşünen Köymen, özellikle şu hususlar üzerinde durur; gazete, afiş, yayınlar, gramofon, radyo, gezgin sinema, köy kitap dolabı, gezgin kütüphane, postalı kütüphane, inkılabı anlatan yayınlar, tarih, ekonomi, müze, sergi, spor yarışları, toplu eğlenceler yerleri, gezgin tiyatro, gezgin konferans gösterileri, köylüler için hazırlanmış din kitapları, gezgin ebe, doktor, dişçi gibi daha farklı alanlar yaratılarak köylülerin aydınlanması için her yola başvurulması gerektiğinin mesajı verilmiştir (Köymen, 1933:360-361).

Köylerin ve köylülerin gelişimi üzerine oldukça yoğun çalışmalar gerçekleştiren Köymen, tek arzusunun Türk köylüsünün medenileşmesi ve hak ettiği konuma getirilmesi olmuştur. Her yönüyle köylerin, köylülerin gelişmesini/geliştirilmesini önemli gördüğünü söylemek mümkündür. İster ekonomi, eğitim, sanayi, toplumsal olsun ister diğer yönlü gelişmelerin yaşandığı o yıllarda Türk köylüsünün haberdar olmasını istemiştir. Bu bağlamda “Bir Köycülük Projesi Tecrübesi” başlığıyla değerlendirme konusu yapan Köymen, burada özellikle sanayinin köyler üzerindeki etkilerini irdelemeye çalışmıştır. Bu anlamda sanayisi gelişmiş ülkelerin köye doğru bir eğilim içinde olduklarını öne sürmüştür. Dolayısıyla ekonomik, toplumsal ve siyasal anlamda her ülkenin geleceğini sağlam temeller üzerine inşa etme düşüncesinin doğurduğu sonuç bir köylü sınıfına muhtaç olduğunun ispatıdır. Bu cümleden ekonomik geleceğini şekillendiren ülkelerin ekonomik yönden kendilerini besleyecek halk zümresinin kaçınılmazlığının farkında olduklarını ön görmekteydi. Köylü sınıfının ekonomi üzerindeki etkisini şu mısra ile yazan Köymen: “Medeni seviyesi yükselmekte ve ihtiyaçları artmakta olan büyük bir köylü sınıfı milli sanayie büyük imkânlar açıyor” (Köymen, 1933: 118). Bu yönüyle köylü sınıfının önemini ortaya koyar. Sınıf derken toplumsal ayrışmayı kastetmemiştir.

İnkılaplarla gelişmelerin önündeki engellerin bertaraf edildiğini aktaran Köymen, ülkenin kültür ve medeniyet noktasında büyük gelişmelere hamile olduğunun altını çizmiştir. Kültür ve medeniyet alanında atılması gereken adımları izah ederken aslında toplum mühendisliğine ihtiyaç olduğunun mesajını vermeye çalışmıştır. Modern bir toplum yaratma yolunda atılan adımlarla gelecek nesillere daha sağlam bir ülke bırakmak arzusu düşüncelerinin bel kemiğini oluşturur. Köyleri ve köylüleri modernleştirmek için ortaya attığı teorilerle önemli doneler sunan Köymen, vermek istediği mesajları şu tavsiyelerle sürdürür; köy rehberleri ve köy dükkânları, köy rehberlerini yetiştirmek, köy rehberlerinin okul meseleleri, köy rehberliğini cazip ve verimli kılmak gibi etmenlerle köylülerin yetiştirilmesinin çerçevesini çizerek toplum mühendisliğinin alt yapısını oluşturmak istemiştir (Köymen, 1933:118-124). Çeşitli meslek gruplarıyla köylülerin eğitilmesinin daha verimli olacağı inancındaydı.

Ayrıca bütün bunlar için iyi bir sermayeye ihtiyaç olduğunu, ülkede halkçılık ve köycülük işlerini medeniyet ve ekonomik bakımından teşkilatlı bir hale getirmek amacıyla daha çok planlı ve programlı bir şekilde ilerlemenin en önemli sacayağı ise “Halk Terbiyesi” ve “Halk Dükkânları Cemiyeti” gibi kurumların kaçınılmazlığı üzerinde ısrarla durmuştur (Köymen, 1933:125). Halk dükkânlarının köyler için oldukça önemli bir konuma haiz olduğunu sürekli vurgular. Bu bağlamda siyasi, sosyokültürel, eğitim gibi alanlarla sınırlandırılmadan köylülerin buralarda toplanmaları gerektiğini belirtir. Bunun yanı sıra halk dükkânları, okul, kahvehane gibi bir özelliğe de sahip olduğunu ve halkın toplantı yerleri olarak da kullanılmasını arzular. Ayrıca buraya gazete, radyo, afiş, yazı makinesi ve gramofon gibi halkın bilinçlenmesine yardımcı olarak kaynakların olmasını özellikle belirtmiştir(Köymen, 1933: 272). Halk dükkânlarının kâğıt, kalem, defter, tebeşir, mürekkep gibi okuma yazma araçlarını çok ucuz bir şekilde elde ederek köylülerin okumalarını sağlaması açısından varlıkları önemlidir. Köymen, ayrıca halk dükkânlarının misyonunu şu şekilde tarif eder: “Köylerde yeniden yapılacak dükkânları her muhite uyacak köy evleri tarzında mahalli malzeme ile yapmak ve süratle köylüye bir yapı örneği vermek köylüyü bugün sürmekte olduğu sıhhsiz hayattan kurtarmakta bir amil olabilir” (Köymen, 1933:273). En önemli gördüğü nokta, halk dükkânlarının köylünün iktisadi, toplumsal ve fikri gelişiminde oynayacağı büyük rolden başka büyük ruhi bir değeri olacaktır. Şöyle ki; halkı

devlete, aydınlara ve şehirlilere ısındırmak. Özetle halk dükkânları köylü ile şehirli arasındaki uçurumu sonra erdirerek milli dayanışma ruhunun egemen olmasını sağlayacak yapı olarak görmüştür (Köymen, 1933:273).

Köy meselesinin milli bir mesele olduğunu ısrarla belirten Köymen, köylülerin eğitim ve ekonomik durumunun ülkenin en başat konusu olarak görmekteydi. *“Köylü milletin efendisidir”* diyen Büyük Şefin arkasında her münevver için vazife, köylüyü saygıyla tanımak ve ona hizmet etmektir” (Köymen, 1934: 462) diyerek köylülerin hafızalarda canlı kalmasının mesajını vermiştir. Dolayısıyla bu büyük görevi başarıyla yerine getirebilmek için objektif bir şekilde köyü ve köylüleri tanımanın önemli olduğu kanısında olmuştur. Köye doğru bir yönelmenin olduğu inancında olan Köymen, ilgi ve alakadan memnun olduğunu ifade etmiştir.

Toplumun içerisinde bulunduğu bunalımları değerlendiren Köymen, özellikle bazı tezatlar üzerinden hareketle köycülük oluşumunu ele almıştır. Bu bağlamda Maddecilik-Ruhçuluk, Zaruretçilik-İradecilik, Fertçilik-Cemiyetçilik gibi toplumun maddi ve manevi ruh yapısının düalist bir merkeze kaydığını ve bu durumu tasfiye edecek olan ana unsurun köye/köylülere yönelişin neticesinde bertaraf olacağını inancındaydı. Ayrıca bu oluşumların tasfiyesi sonucunda köycülük görüşünün şekillendiğinin altını çizmiştir. Bütün bu zıtlıklara rağmen ortak bir görüşün egemen olduğunu ve bu görüşün *“Tarihi Zaruretçilik”* bünyesinde birleştiği imasıdır (Köymen, 1934: 235). Bu cümleden kasıt özellikle zaruretçiliğin tarih boyunca insanların var olma mücadelesi şeklinde kendini göstermesidir. İlk toplulukların hayatta kalma mücadelesi bağlamında zaruri bir durumun egemen olmasıdır. Ona göre, zaruretin insanlara kazanım noktasında önemli faydası olmuştur. Dolayısıyla insanların şuurlanması ve irade gücüne sahip olduğu kazanımıdır. Konu bağlamında şu ifade hayli önemlidir: *“Beşer inkişafının bu büyük dönemecinde tarihi zaruretçilik ismi altında bir hareket taslamakta olan tevekkülcülükten kendini kurtarabilen milletler son buz devrinde hayatîyetini muhafaza etmiş olan ırklar gibi dünya tarihinde büyük roller oynayabilirler. Beşeriyetin bu sıkıntıdan muzaffer çıkacağı muhakkaktır”* (Köymen, 1934: 236). Devamında dünyanın bel bağladığı iki önemli akım olan kapitalizm ya da komünizmin başarılı olamayacağını bunların yerine insanı; madde, makine, ekonomi ve toplum kanunları üzerinde egemen kılacak unsurun şuur ve irade olacağını ön görmüştür. Bu anlamda insan tekâmülünü kendi bünyesine alarak böylece iradesini ortaya koyarak tek hâkim güç olacağını öne sürmüştür(Köymen, 1934: 236).

Toplum bünyesinde yaşanan bu yeni gelişmeler karşında hayatı monotonlaştıran ve sınıfların çatışma alanı haline alan şehirlilerin ruhsal çöküntülerinin çözüm noktası olarak köyleri işaret etmiştir. Köymen’in en çok üzerinde durduğu husus iradecilik olmuştur. Köycülük bağlamında iradeciliği değerlendirirken şu tanımları yapar: *“Bir memleketi idare edecek en salâhiyetli ve en kudretli kuvvet o memleketin millî bünye içinde iktisadî ve ruhî istiklale, ferdî şuur ve iradeye sahip vatandaşların bütününden çıkan maşerî şuur ve iradedir”* (Köymen, 1934: 236). Bunun yanı sıra bu tanımın demokrasi için de geçerli bir ifade olduğunu da ilave etmiştir. Yukarıdaki tanımdan hareketle bahsi geçen vatandaşın yetişmesi ya da yetiştirilmesi noktasında en önemli alanların köyler olduğunu ısrarla belirtme gereği hissetmiştir. Dünyanın içerisinde bulunduğu maddi, manevi, ekonomik, sosyokültürel, siyasal ve toplumsal sıkıntılar köylerde şuur/bilinçli bireylerin/vatandaşların yetiştirilmesine yardım edebileceği gibi şehirlerdeki aydınlara düşünce dünyasında da yeni ufukların açılmasına zemin hazırlayacağı düşüncesindeydi (Köymen, 1934: 236-237). Buradan hareketle köylerin yeni gelişmelerin çıkış noktası olarak görüldüğüdür.

Toplumların kendi iradelerine sahip çıkmalarını önemli gören Köymen, bu uğurda mücadelenin kaçınılmazlığına değinmiştir. Kaderlerine razı olmaktan ziyade iradelerini kullanarak çözüm yolu bulmalarını önemli görmüştür.

Rejimin köy ve köylülerin haklarını korumaya yönelik çıkarmış olduğu İskân Kanunu’nu olumlu bir gelişme olarak değerlendiren Köymen, bu noktada memnuniyetini yazdıklarıyla dile getirmiştir. Ayrıca İskân Kanunu’nu Türk inkılabının önemli gelişmelerinden biri olarak görmüştür. Kanunun içeriğini okuyucularıyla şu şekilde paylaşır;

- 1- Her Türk köylüsünün –ister ziraat ister sanat yapsın- kendi ailesinin yiyeceğini yetiştirecek kadar toprağı olmalıdır.
- 2- Her şehirli de geçimini sağlayabilmeli ve aynı zamanda ihtiyaç fazlasını da satılabilecek kadar toprağına sahip olmalıdır.
- 3- Sular fertlerin malı olamaz, bütün halkındır.
- 4- Memleket içinde kültür ayrılıklarına meydan verecek nüfus kümelenmeleri olamamalıdır.
- 5- Memlekette sınıf ayrılıklarına meydan verecek sosyal ve ekonomik kümelenmeler olmamalıdır (Köymen, 1934: 302).

Bu maddeleri oldukça önemli gören Köymen, içermiş oldukları muhteva bakımından kalkınmanın ve kurumsallaşmasının önemli adımı olarak yorumlar. Ayrıca Türk yurdunun ulusal ve sosyal birliğinin sağlanması açısından da oldukça olumlu bir yaklaşım olarak görmüştür. Bu hükümlerden anlaşılacağı üzere toplumun bir arada ve birlikte yaşam ülküsüyle hareket edileceği zemini yaratılmaya çalışılmıştır. Köye ve köylülere yönelik adımları desteklediğini yazılarında görmek mümkündür. Köymen, şehirleşme karşıtı ve köycü bir perspektifle kendi hayatlarına müdahale edip, yaşamlarının olaylar ve tarihin akışı tarafından belirlenmesini engellemeleri gerektiği düşüncesindeydi.

İşin bu kadarıyla da kalmayarak rejimin diğer alanlarda da etkin bir politika izlemesi gerektiği fikrinde olmuştur. Özellikle eğitim noktasında yani halkın eğitilmesi için okulların bu bağlamda en önemli alt yapı olduğu görüşündedir. Türk köylerinde okulların çok az olduğu ya da olan okulların işleyemez halde olduklarını üzülenek belirtmiştir. Bu duruma çare olarak devletin denetim noktasında üzerine düşen görevi yerine getireceğini vermiş olduğu bilgilerle sağlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla burada göze çarpan en başat sorun okulların açılması ve öğretmenlerin yetiştirilmesi şeklinde kendini göstermiştir. Öğretmenlerin yetiştirilmesi ve bu öğretmenlerin köylere gitmemeleri de ayrıca can yakıcı soru olarak ele alınmıştır. Köymen, bu problematiği çözümlerin yollarını aralarken Meksika köylere örneği üzerinden hareketle çözüme çalışır. Köymen, Meksika’da öğretmen sorunu ve çözümü adına atılan adımları ve gözlemlerini şöyle aktarır: *“Bir köy ile hükümet arasında yapılan aşağı ki mukavemele bu noktayı gösterir; biz Boxaxni köylüleri*, Maarif Nezaretinin mümessili huzurunda aşağıdaki şartlara tevfikân köyümüzde bir mektep kurmağı ve idame etmeğı taahhüt ederiz. Şöyle ki: 1- Her birimiz, muallime günde bir sent (bizim paramızla altmış para) vereceğiz; elli üç kişi olduğumuz cihetle muallime günde elli üç sent vereceğiz. Bu meblağ mektep komisyonunun veznedarı tarafından toplanarak her ayın tam sonuncu günü muallime verilecektir. 2- Sıra ile her birimiz muallime fakir halimizin müsaade ettiği vasıfta yiyecek vermeğı ve bunu muallimin vazifesini güçleştirmeyecek şekilde vermeyi vadederiz. 3- Muallime oturması için bir yer vermeyi taahhüt ederiz. 4- Mektep yaşında olan bütün çocuklarımızı mektebe göndereceğimizi ve biz büyükler de işimiz müsaade ettikçe mektebe gideceğimizi vadederiz”* (Köymen, 1934: 423). Öğretmenlerin köylerde barınması ve eğitim-öğretimin aksamaması amacıyla toplumsal dayanışma ruhunun en iyi örneği olarak yorumlanabilir.

Ayrıca köylülerde devletten okul açılmasını ve bu okullarda görev alacak yetişmiş öğretmenlerin atanmasını talep ederek devletin bu noktada yardımını arzulamışlardır. Burada aslında yetişmiş öğretmenlerin rolü üzerinde duran Köymen, ekonomik sıkıntılarının eğitime negatif etkisini de şöyle izah eder: *“Vakit ve para kıtlığı laikiyle muallim yetiştirmeğı imkânsız kılmıştır”* (Köymen, 1934: 423). Öğretmenlerin yetiştirilmesi bağlamında bir diğer önemli gözlemi ise şu şekilde belirtir: *“Muallimleri vazifeleri başında yetiştirmek için seyyar heyetler yapılmıştır. Her heyet yedi azadan tereküp eder: bir hasta bakıcı, bir içtimaî rehber, bir musiki muallimi, bir beden terbiyesi muallimi, bir el işi ve sanat mütehasısı, bir ziraatçı ve tecrübeli bir terbiyecisi. Her heyet, merkezî bir köy veya kasabada bir ay için yerleşir ve civardaki köylerdeki muallimler buraya gelirler”* (Köymen, 1934: 423). Görüldüğü gibi öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan heyetler aracılığıyla sorunların çözümüne alternatif çalışmalar sunulmuştur.

* Meksika’da bir köy

Türkiye ile Meksika'nın benzer bir yapıda olduğunu dile getiren Köymen, uzun savaşlar ve kıtlığın egemen olduğu dönemlerin artık geride kaldığı ve yapılan inkılaplarla modern bir ulus yaratma çabalarının olumlu sonuçlar doğuracağına inancındaydı. Dolayısıyla Türkiye'de, herhangi bir halkçı programın temeli ve hedefi, Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin fikri, ruhi ve toplumsal yükselişini aynı zamanda üretim ve tüketim kabiliyetlerinin artırılması ve bunların oturdukları köylerin geçmişin ve geleceğin Türk kültürüne ve medeniyetine yaraşır bir hal almasını oldukça önemli görmüştür. Köymen: *"Ancak, başardığımız ve başarmakta olduğumuz inkılapları Türk köylüsüne mal ettiğimiz ve Türk köylüsünü memlekette sahip olması lazım gelen rolü hakkıyla eline almış şuurlu bir demokrasi vatandaşı haline getirdiğimiz gündür ki bu memleketin istikbaline emniyetle bakabiliriz"* (Köymen, 1934: 424) Dolayısıyla Türk inkılabının başarılı olmasını Türk köylüsünün bilinçlenmesinde görmüştür.

Köycülük hareketinin gereken ilgiyi gördüğünü ve bu ilgiden memnun olan Köymen mutluluğunu şu şekilde paylaşır: *"Memlekette göze çaracak bir şekilde ve yaygınlıkta köycülük faaliyeti başlamıştır. Köy meselesinin memleketin milli müdafaa, devlet bütçesi, milli iktisat, sanayileşme, milli kültür, milli sıhhat ve nüfus meseleleri gibi bütün işlerinin hal ve inkişafının dayandığı ana mesele olduğunu artık her nurlu kafa anlamış bulunuyor"* (Köymen, 1934: 319). Devamında bir taraftan dönemin iktidar partisi, halkevleri etrafında toplanan köycüler, bir diğer taraftan valiler, kaymakamlar, il ve ilçe müdürleri, eğitim müdürleri, köy öğretmenleri köycülük işlerinde çalışırken, diğer taraftan TBMM, İçişleri Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve Eğitim Bakanlığı gibi kurum ve kuruluşların da köycülük hareketinde bilfiil iştirak etmelerini köycülük adına oldukça önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Buna karşın uyarı niteliğinde olan şu ifadesi dikkat çekicidir; bütün bu çalışmalarda köylülerin merkeze alınması gerektiği mesajıdır (Köymen, 1934:319).

Bu durum karşısında Köymen duygularını şu şekilde ifade eder: *"Köycülük işiyle uğraşan bütün münevverler ve memurlar köylüyü kendi derdiyle alakadar etmek, onu kendi yapılan işlerde içten gelen bir alaka ile çalıştırmak için elden geleni yapmaktadırlar. Bu maksada hizmet için düşünülebilecek en müspet ve en çabuk semere verici işlerden biri de köylü hanıdır. Köycülükle biraz meşgul olmuş herkes bilir ki, köylüler mahsullerini satmak, işlerini takip etmek, hastalıklarını tedavi ettirmek, iş aramak için şehirlere gelir ve şehirlerde çok acınacak şartlarda geceler; bunların aralarında toprak üstünde yatanları da pek çoktur."* Köylülerin bu şekilde hayat sürmelerini engellemek ve onlara uygun koşullar yaratmak amacıyla çözüm yolu aralayan Köymen, bu noktada Halkevleri 'ne işaret ederek çözüm yolu olarak gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde her Halkevi'nin bulunduğu şehirde bir "Köylü hanı" yapmasını arzulamıştır (Köymen, 1934:319). Bu uğurda Halkevleri bünyesinde açılmış olan köycülük şubesinin önemli işler başaracağına inancında olmuştur.

Halkevleri bünyesinde faaliyetlerini yürüten köycülük şubesi köyler hakkında gereken bilgileri önemli mercilere ulaştırmakla üzerine düşen misyonu yerine getirmektedir. Özellikle köylülerin yaşam koşulları ve eğitim durumları ile ilgili olarak çalışmalarını sürdürmeleri oldukça önemli görülmüştür. Köymen'e göre köylerde yaşayan nüfusun Türkiye nüfusuna oranla ciddi bir rakam olduğunu şu istatistikî verilerle iddiasını kuvvetlendirir: *"Türkiye nüfusunun dörtte üçten fazlası, yüzde 80-85'i, şehirler dışında yaşayan bir kır ve köy memleketidir. 17-18 milyon tahmin olunan Türkiye nüfusunun 15 milyonu kadarı kır ve köylerde yaşar"* (Köymen, 1935: 132) Buradan hareketle köylülere gereken önemin verilmesi vurgusu söz konusudur.

Köy demek birlikte yaşamak demektir diyerek köylülerin toplu bir alanda yaşamaları gerektiğinin altını çizen Köymen, ancak Türkiye'deki köy dağılımına bakıldığında maalesef bu durumun söz konusu olmadığını üzülerek ifade etmiştir. Öncelikli olarak dağınık halde yaşayan köylülerin bir araya getirilmesinin üzerinde durarak çözüm yolları aralamaya bakar. Bunun için özellikle yol, mimari ve su alanlarının imar faaliyetlerinin bu amaca büyük bir hizmet edeceğine işaret etmiştir. Birlikteliği sağlamanın en önemli yolu öncelikli olarak konargöçer halde yaşayan grupların yerleşik hayata geçirilmesinde görmüştür. At, eşek ve develerle ulaşımın sağlandığı bölgelerde ciddi oranda bir haberleşme eksikliğinin oluşmasına neden olduğu düşüncesinde olmuştur. Dağınık halde yaşamının vermiş olduğu sıkıntılar aynı zamanda kültür birliğinin oluşmasına da engel olarak görülmüştür. Farklı milletlerin yaşadığı bölgelerde ayrışmalar söz konusudur.

Köymen bu duruma sebep olan etmenleri şöyle izah eder: *“Mıntıka mintıka Kürtçe, Lazca, Çerkezce, Arapça konuşan köyler olduğu gibi birçok yerlerde de Kürt, Laz, Çerkez, Arap adı altında köyler vardır”* (Köymen, 1935: 132). Birlikte yaşamının ve ortak bir kültür birliğinin oluşması ancak ve ancak köycülük faaliyetleri sonucunda gerçekleşeceği inancında olmuştur.

Ayrıca çoğu köylerde okulların olmadığı, olanların da işleyemez halde olduklarını belirten Köymen, köylülerin bilinçlenmesi ve yaşanan gelişmelerden haberdar olmasının kaçınılmazlığı üzerinde durmuştur. Programlı, planlı ve teşkilatlı çalışmalar neticesinde bu tür eksikliklerin giderileceğinin düşüncesindeydi. Kırsal yaşamın en önemli geçim kaynağı toprak ya da hayvancılıktır. Ancak bilgi ve donanım noktasında yeteri kadar bilgi sahibi olmadıkları için toprakların boş kaldığı, ekilemediğinin altını çizen Köymen, bu alanda eğitimlerin verilmesini kaçınılmaz görmüştür. İşsiz kalan köylülerin başkalarının işlerinde çalıştığını ve ancak karın tokluğuna bu işleri yaptıklarını dile getirmiştir. Toprak sahibi olan Ağalar ya da beylerin köylüleri köle gibi çalıştırdıklarını ve hatta yeteri kadar para vermediklerini eleştiri konusu yapmaktan çekinmemiştir(Köymen, 1935: 134).

Köymen yapılması gerekenleri ve aynı zamanda öneri niteliğinde olan şu reçeteyi sunar;

-Türkiye'nin bölgesel farklılıklarından dolayı küçük ziraat ve ziraat zanaatları

-Köy nafıası -Köy mimarlığı -Köy sağlık merkezleri -Köy terbiyeciliği

-Köy ruh ve toplum merkezi -Köy hukuku ve ekonomisi -Köy zanaatları

-Köy sanayi -Köy ekonomisi, ticareti ve kooperatifçiliği -Köy yayıncılığı

-Köy ev işleri -Folklor, köy güzel sanatları okulu ve oyunları (Köymen, 1935: 140). Köylülerin yetiştirilmesi noktasında bu faaliyetleri oldukça önemli görmüştür.

Köylülerin yetiştirilmesi uğruna ciddi bir çalışmanın gerekliliğine inan Köymen, bu amaca ulaşmak için misyonerler kadar titiz bir şekilde ve zaman ayırarak çalışmanın iyi sonuçlar doğuracağını her daim inancında olmuştur. Türk inkılabının en önemli basamağını oluşturan halkçılık ilkesini köylüye ve şehirlie anlatmaya “köylünün efendimiz olduğu” prensibini önemli misyon olarak görmüştür (Köymen, 1935: 141).

Köyü demokrasinin temeli, milli varlığın kültür, ekonomi, sanayi merkezi haline getirmek ve ayrıca köylüyü, ıslah edilecek bir seçim sistemi ile ülkenin “hakiki efendisi” yapmak şeklinde ifade etmiştir(Köymen, 1935: 226).

Köylerle ilgili olarak belli bir düşünce kalıbının olduğunu ve bu dar düşünceyle köylüleri sınırlayanlara karşı şu açıklamayı paylaşmayı gerekli görmüştür: *“Köy meselesini düşünenlerin ilk yapmaları lazım olan şey bir teamül haline gelmiş olan köy anlayışını kafalardan silmektir. Şehrin ruhlarda yaptığı iltibasların köyü yalnız dışında gören ve acele tamimler yapmak itiyadında olan şehirlide doğurduğu bu anlayış yanlışlığı yalnız tek taraflı ve eksik olması ile kalmayan sakat bir görüştür.”* Bu anlayışın sadece Türkiye’de değil aynı zamanda dünyada da geçerli bir görüş olduğunu şöyle yazar: *“Köy tarım yapan kimselerin toplu oturmaları”*(Köymen, 1935: 308) gereken bir yer olarak görülürken aslında tarımın sadece köylülere mahsus bir iş olduğu eleştirisidir.

Çalışmak zorunda olan ve ekmek davası uğruna başkalarına ya da başkalarının emri altında benliğinden ödün vererek her türlü fedakârlığa katlanma mecburiyeti şehirlie köyü sadece bir buğday tarlası olarak tahayyül ettirmelerini hayıflandığı nokta olarak belirtmiştir. Elbette tarımın köylülerin genelinde bir uğraş ve iş alanı olduğu gerçeği yadsınamaz. Ancak bunun böyle olması köyü şehirden ayıran temel vasıf anlamına gelmediği düşüncesindedir. Dünyada yaşanan yeni gelişmeler ve teknolojinin ilerlemesi tarım alanlarına farklı bir boyut kazandırmıştır. Tarımla uğraşan köylülerin teknoloji karşısında yenik düşeceği anlamı çıkarılmamalı. Köyün yeni gireceği kalkınma devrinde ülkenin bütün ekonomisini kavrayacak ve artık hiçbir zaman kaybetmeyeceği geniş ve derin bir çeşitlilik kazanacağına yönelik olan inancıdır (Köymen, 1935: 308).

Her koşulda köyü ve köylüleri savunan Köymen, modern/ulusal toplumun dimağı olarak köycülük idealine sahip çıkmıştır.

Köymen'in köycülük idealinin canlı tutulması amacıyla yapmış olduğu çalışmalar olumlu bir gelişme göstermiş olacak ki 1935'de toplanılan CHP kurultayında köy için önemli kararların alındığını ileri sürmüştür. Kurultay taslağını değerlendirme konusu yapan Köymen, köycülüğü doğrudan ilgilendiren şu ana hususa özellikle dikkat çekmeye çalışmıştır. Şöyle ki: *"Yeni Türkiye'nin hayatında köyü her bakımdan önemli sayarız. Köylünün sıhhati, güler yüzlülüğü, kültür ve inkılap anlayışında değerli ve ekonomik alanda varlıklı olması, bütün çalışma kollarımız için önemli bir iş olarak göz önünde tutulacaktır"* (Köymen, 1935: 396). CHP'nin köylüyü her bakımdan önemli görmesi ve köyün her alanda gelişimini destekleyeceği noktasında ümit var olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca kurultayın sadece bununla kalmayarak gelecek adına almış olduğu bu kararların köy ve köylüler için yeni inkılapların yapılacağına işaretini yorumlamıştır. Köycülüğü programına dâhil eden ilk siyasal partinin CHP olduğunu özellikle vurgulamıştır.

CHP'yi köycülük noktasında ayrı bir konumda gördüğü önceki konularda ele alınmıştı. Osmanlı'nın yıkıntısı üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan kalan bu kötü mirası her alanda gören Köymen, özellikle harap, bitkin ve ıstırap çeken köylülerin içerisinde yaşadığı psikososyal ve sosyokültürel durumları ayrıca durmuştur. Osmanlı döneminde adeta kaderlerine terk edilen köylerin cumhuriyet ile birlikte tekrar bir dirildiği ısrarla vurgulamıştır. Aslında CHP ve iktidarın bir ülkenin siyasal, ekonomik ve irki varlığı için ana temelin büyük ve ileri bir köy nüfusu olduğunu görerek köylerin ve köylülerin ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından önemli görmüştür (Köymen, 1936: 386-387). Bu noktada CHP'yi köycülük anlayışı üzerinden destekler ve bunu yazdıklarıyla gösterir.

Parti'nin köycülüğü Halkevleri bünyesinde daha da teşkilatlı bir hale getirdiğini belirten Köymen, özellikle köycülük kolunun çalışmalarını daha çok köylere ve köylülere yönelik yapmasını "gidilemeyen köy senin değildir" bağlamında gerçekleştirmesini memnuniyet verici bir durum olarak karşılamıştır. Özetle düşüncelerini şöyle paylaşır: *"Halkevi köycüsü Türk köylüsünü kimsesizliğin, ümitsizliğin ve cahilliğin kucağına attığı hurafe ve batıl inanışlardan kurtarmakta ona candan sevgi ve ilgi ile kendini düşünenler olduğunu duyurmakta, ümit ve bilgi vermektedir"* (Köymen, 1936: 387). Buradan hareketle bu durumun CHP sayesinde sağlandığına işaret eder.

SONUÇ

Türkiye'de köycülük fikrinin zemin bulması özellikle 1930'lardan itibaren önemli bir hal almıştır. Cumhuriyetin erken dönemlerinde toplumun sosyokültürel yapısında yapılan inkılaplar neticesinde özellikle modern bir toplum yaratma düşüncesi ile köycülüğe ciddi anlamda bir eğilim söz konusu olmuştur. Modern ve medeni toplum mühendisliğine soyunan önemli oranda aydın-entelektüel görmek mümkündür. Bu noktada köycülükle ilgili olarak önemli çalışmalarda bulunan Nusret Kemal Köymen, yazdıklarıyla köycülüğe yeni bir soluk getirmeye çalışmıştır. Düşünceleriyle, fikirleriyle ve yazdıklarıyla köycülüğe dikkati çeken Köymen, aslında köycülüğü bir devlet politikası haline dönüştürmeyi amaçlamıştır. Çünkü Ona göre, Türkiye'nin modernleşmesi ve gelişmesi ancak ve ancak köylülerin bilinçlenmesiyle gerçekleşeceği inancıydı. Buna sebep olan temel neden ise Türkiye nüfusunun yüzde 80-85'ine yakının köylerde yaşamış olmasıdır. Dolayısıyla köylülerin yetiştirilmesi, aydınlanması ve bilinçlenmesinin Türkiye'nin ilerlemesiyle paralel olduğu fikriydi.

Köy ve köylülere yönelik devlet mekanizmasının egemen olmasını isteyen Köymen, devlet eliyle köylerin gelişeceği ve ilerleyeceği kanısında olmuştur. Türkiye'nin tarım ülkesi olduğu gerçeğinin unutulmaması gerektiğini ısrarla belirten Köymen, ancak geleneksel yöntemlerle değil modern yöntemlerle tarımın yapılmasını arzulamıştır. Dolayısıyla bunun için eğitimi bu noktada olmazsa olmaz olarak görmüştür. Köylülerin yetiştirilmesini kültürel faaliyetlerle eşdeğer gören Köymen, okullaşma oranının oldukça düşük olduğunu ve köylülerin okuma-yazma bilmediklerini özellikle vurguladığını görmekteyiz. Bir toplumu

geliştirmenin en önemli sacayağını kültürel faaliyetlere bağlamıştır. Köylülerin dünyadan habersiz bir şekilde yaşadığını ve yaşanan gelişmeleri takip etmediğini belirterek bu duruma çözüm reçeteleri sunarak devletin gereken ilgiyi göstermesini arzulamıştır.

Köy ve şehir ikilemi bağlamında düalist bir eğilimin olduğu ve çatallaşan bir ayrışmanın yaşanmaması amacıyla vermiş olduğu donelerle bunu engellemeye çalışmıştır. Bunu Halkevleri aracılığıyla ve bünyesinde faaliyetlerini yürüten köycülük şubeleriyle sağlamaya çalışır. Halkevleri bünyesindeki köycülük şubeleri köy ile ilgili faaliyetlerinin yanında, başta Ülkü olmak üzere diğer Halkevi dergileri köy konusundaki yayınlarını sürdürerek köycülüğün canlı kalmasını amaçlamışlardır. Yine, köylerde okuma-yazma ve tarım faaliyetlerini daha ekonomik ve kısa zamanda çözüme kavuşturmak amacıyla Köy Eğitimliği uygulamaları ile köy çocuklarının eğitimi, okuma-yazma seferberliği ile tarımsal kalkınmayı esas alan çalışmalar yapılmıştır. Halkın bilinçlenmesi amacıyla okulların yanı sıra tiyatro, sinema, kütüphane, posta ve halk dükkânları aracılığıyla köylü-şehirli arasındaki uçurumun engellenmeye çalışıldığı söylenebilir.

Sonuç bağlamında Türkiye’de dönemin köyleri, köylüleri ve köy hayatı ile ilgili devlet yetkilileri, araştırmacı ve yazarlar çeşitli raporlar hazırlamış ve eserler vermişler, köy sorununu gündem konusu yaparak canlı kalmasını sağlamışlardır. Bu çalışmaların çoğu kendi kişisel gözlemlerine dayanır, şüphesiz o devrin köyleri ve köylüleri hakkında ciddi bilgilerin yer aldığı çalışmaların günümüz için birer belge niteliğine sahip oldukları ve dönemleri içerisinde de oldukça önemli bir misyonu yerine getirdikleri söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları ve Resmi Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Maarif Vekâleti Dairesi

Resmi Gazete

Araştırma Eserleri

Atabeyoğlu, Ö. (2017). “Atatürk’ün Kırsal Kalkınma Projesi İdeal Cumhuriyet Köyü Projesi’nin Mekân Kurumları Açısından Değerlendirilmesi”. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 18/2.

Frank, S.(2013). *Çağdaş Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesi*. Çev. Mustafa Gündüz, Ankara: Doğu Batı Yayınevi.

Güçlü, N. (2017). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Antalya’da Köycülük Çalışmaları ve Türk Akdeniz’de Çıkan Yazılar”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/50, 212-223.

İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: TTK Yayınları.

Karaömerlioğlu, M. A. (2002). “Türkiye’de Köycülük”, *Kemalizm*. Ed: Ahmet İnel, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ömercioğlu, H.T. (2019). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”. *BELLETEM*, 83, 729-752.

Köymen, N. K. (Ocak 1933). “Bir Köy Terbiyesi Örneği”, *Ülkü*, Sayı: 12, Cilt:2.

Köymen, N. K. (Nisan 1933). “Halkçılık”, *Ülkü*, Sayı: 3, Cilt:1.

Köymen, N. K. (Mayıs 1933). “Halk Dükkânları”, *Ülkü*, Sayı: 4, Cilt:1

Köymen, N. K. (Haziran 1933). “Köy Seferberliğine Doğru”, *Ülkü*, Sayı: 5, Cilt:1.

Köymen, N. K. (Ağustos 1933). “Halk Terbiyesi”, *Ülkü*, Sayı: 7, Cilt: 2.

- Köymen, N. K. (Eylül 1933). “Bir Köycülük Projesi Tecrübesi”, Ülkü, Sayı: 8, Cilt:2.
- Köymen, N. K. (Ocak 1934). “Bir Köy Terbiyesi Örneği”, Ülkü, Sayı: 12, Cilt:2.
- Köymen, N. K. (Mart 1934). “İnkılap İdeolojisinde Halkçılık”, Ülkü, Sayı: 13, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Nisan 1934). “Meksika’da Köy Terbiyesi”, Ülkü, Sayı: 14, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Mayıs 1934). “Kültür Heyetleri”, Ülkü, Sayı: 15, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Haziran 1934). “Köylü Hanı”, Ülkü, Sayı: 16, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Temmuz 1934). “Meksika’da Yeni Köycülük Programı”, Ülkü, Sayı: 17, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Ağustos 1934). “Danimarka Köyü Nasıl Uyandı”, Ülkü, Sayı: 18, Cilt: 3.
- Köymen, N. K. (Ekim 1934). “Köycülük Esasları”, Ülkü, Sayı: 20, Cilt: 4.
- Köymen, N. K. (Kasım 1934). “İradecilik ve Köycülük”, Ülkü, Sayı: 21, Cilt: 4.
- Köymen, N. K. (Aralık 1934). “Soy Düzeni”, Ülkü, Sayı: 22, Cilt: 4.
- Köymen, N. K. (Nisan 1935). “Köycülük Programına Giriş”, Ülkü, Sayı: 26, Cilt: 5.
- Köymen, N. K. (Mayıs 1935). “Büyük Kurultaydan Dilekler”, Ülkü, Sayı: 27, Cilt: 5.
- Köymen, N. K. (Haziran 1935). “Köy Tarım Demek Değildir”, Ülkü, Sayı: 28, Cilt: 5.
- Köymen, N. K. (Temmuz 1935). “Parti Programında Köycülük”, Ülkü, Sayı: 29, Cilt: 5.
- Köymen, N. K. (Ocak 1936). “Köycülük Çalışmaları”, Ülkü, Sayı: 35, Cilt: 6.

1982 Anayasası'nın Hazırlanma Süreci

Eyüp TOPRAK⁴

Makale Bilgisi

Makalenin Geliş Tarihi:
30.11.2020

Makalenin Kabul Tarihi:
24.12.2020

ÖZET

Türkiye 12 Eylül 1980 günü yeni bir döneme girdi. 12 Eylül 1980 günü ordu yönetime el koydu. Darbeden sonra, ülkede yaşanan sorunları çözmek amacıyla yeni reformlar yapıldı. Bu reformlardan en önemlisi kuşkusuz, yeni bir anayasa yapımıydı. 1982 Anayasası Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında 236 gün kadar kısa bir süre içinde hazırlandı. Dar bir kurul tarafından hazırlanan anayasa, dönemin koşullarının da etkisi altında yüksek bir oranda kabul gördü. Askerî yönetimin etkisi altında yapılan referandumda hayır oyu kullanmak neredeyse imkânsızdı. Tasarı olarak hazırlanıp toplumun önüne sunulduğu sürece kadar anayasa oluşum sürecinde yeterince eleştirilemedi. Toplumsal gelişmenin dinamiklerine açık olmayan anayasa, kabul edildiği dönemden günümüze kadar, birçok maddesi birden fazla kez değişikliğe uğradı. Bu çalışmada 1982 Anayasasının oluşum süreci ve anayasayı hazırlayan ekip incelenecek ve 1961 Anayasası ile olan karşılaştırması yapılacaktır. Anayasanın oluşumundaki dinamiklere ve hazırlanış biçimine değinilecektir. Çalışma sırasında, özellikle süreli yayınlardan faydalanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 12 Eylül Darbesi, Anayasa Yapımı, 1961 Anayasası, 1982 Anayasası.

The Preparation Process of the 1982 Constitution

ABSTRACT

September 12, 1980 Turkey entered a new era. On September 12, 1980, the army seized power. After the coup, new reforms were made to solve the problems in the country. Undoubtedly, the most important of these reforms was the creation of a new constitution. 1982 Constitution, it was prepared under the presidency of Orhan Aldıkaçtı in 236 days. The constitution, prepared by a narrow council, was highly accepted under the influence of the conditions of the period. It was almost impossible to vote in the referendum held under the influence of the military administration. Until it was prepared as a bill and presented to the public, it could not be criticized sufficiently in the constitution formation process. The constitution, which is not open to the dynamics of social development, has undergone changes more than once since its adoption. In this study, the formation process of the 1982 Constitution will be compared with the constitution drafting team and the 1961 Constitution. The dynamics in the formation of the constitution and the way it was prepared will be mentioned. During the study, periodicals were especially used.

Keywords: September 12 Coup, Constitution Making, 1961 Constitution, 1982 Constitution.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nde tarihsel süreç içerisinde anayasalar birçok kez değişikliğe uğradı. Dünyada anayasalar, gücünü ve saygınlığını eskiliğinden, istikrar içinde süregelmesinden alan kanunlardır. Kanunlarda olan değişim, toplumu da değişikliğe zorlamaktadır (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 141). Tam tersi toplumdaki değişimler de kanunlarda değişikliği zorunlu kılmaktadır. Millî bünyeye uygun bir anayasa

⁴ Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van/ Türkiye. E-posta: eyuoptoprak2023@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6482-7440

düzeni içinde istikrara kavuşmak bir millet için en çok arzu edilen haldir. Anayasa yapıcılığındaki hüner, anayasanın yapılmasına yol açan büyük toplumsal olayın sağlamış olabileceği geçici kolaylıklara kapılmadan, toplumsal güçlerin gelecekteki gelişmelerini göz önünde bulundurabilmektir (Soysal, 1997: 9).

Türk devleti beş bin yıl dolayında bir geçmişe sahipken, devleti tüzel bir çerçeveye oturtan ve devlet-yurttaş ilişkilerini düzenleyen yazılı anayasaların Türkiye’de yalnızca iki yüzyıllık bir geçmişi vardır. 1980 yılına gidilen süreçte siyasette yaşanan tikanıklar, parlamentonun verimli çalışmaması, yürütmenin güçsüzlüğü, anarşinin önlenememesi, suikastlar ve bunun gibi birçok olumsuzluklar yaşandı. Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanunundaki 35.maddeyi gerekçe göstererek ülke yönetimine el koydu. Darbe sonrasında, 12 Eylül anlayışına uygun olarak ülke yönetimi inşa edilmeye başlandı. Millî Güvenlik Konseyi’ne (MGK) göre 1961 Anayasası “genel olarak zayıf, suiistimale açık, TBMM’deki işleyişi yavaşlatan, siyasal haklar bakımından geniş hakları içinde barındıran” bir anayasaydı. MGK’ya göre anayasa, “güçlü, suiistimale kapalı, TBMM’deki işleyişi yavaşlatmayan” bir anayasa olmalıydı.

1. ANAYASANIN TANIMI

Bir devletin temel kuruluşunu ve kişilerin temel hak ve hürriyetlerini belirleyen kurallar bütünü, o devletin anayasal düzenini oluşturur (Onar, 1993: 1). Anayasa, devletin temel yapısını, örgütlenişini ve işleyişini düzenleyen kuralları gösterir. Devlet yönetimini düzenleyen ana kurallar çoğu kez, “anayasa” denen tek bir yasa içinde toplanır (Gözübüyük, 2007: 3). Orhan Hançerlioğlu (1996: 54) ise anayasayı; “Bir ülkenin bütün yasalarının dayanağı olan temel ilkeleri saptayan yasalardır. Devletin kuruluşunu, bireylerin hak ve sorumluluklarını düzenler. Hiçbir yasa, anayasaya aykırı olamaz.” şeklinde nitelendirmektedir. Devletin organları ve bu organların birbirleriyle ilişkileri ve işlevleri anayasalarca düzenlenir. Şayet bu düzenlemelere bağlı kalınmazsa, o zaman devletin fiilleri meşru olmayacaktır (Turhan, 1997: 9). Türkçede “anayasa” olarak kullandığımız sözcük kavramsal kökenini Latince “*curmare (constituo)*” ya da “*curmulus (constitutio)*” anlamına gelen sözcüklerde bulur. Modern anlamda anayasalar XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Oder, 2016: 14).

Anayasalar, başlangıç metinleri ile sistemin üzerine inşa edildiği felsefeyi ortaya koymayı amaçlamışlardır (Doğan, 2012: 1). Anayasa öncelikle devletin temel yapısını, örgütünü, bu örgütün işleyiş kurallarını gösterir. Aynı zamanda, çıkarılacak kanunların, uymak zorunda oldukları temel ilkeleri de gösterir. Bu temel ilkeler çoğu zaman, insan hak ve özgürlükleri için yapılan çeşitli mücadeleler sonucunda ortaya çıkmıştır (Tanilli, 1996: 109). Anayasa, biçimsel bakımdan, özel yollarla oluşturulan ve özel bir yürürlük güvencesiyle pekiştirilen, meşruluğunu da halk iradesinden alan bir hukuk metnidir. Anayasa, güçsüzün güçlüye karşı sığınağı, korunağıdır. Keyfiliğe, zorbalığa, baskıya, sömürüye karşıdır; insan onurundan, kişi özgürlüklerinden, eşitlikten yanadır (Tanilli, 2004: 91).

2. 1982 ANAYASASININ OLUŞMASINI SAĞLAYAN ETMENLER

12 Eylül 1980’de Türk Silahlı Kuvvetleri, kendi iç hizmet yasası hükümlerine göre üstlendiği “Türkiye Cumhuriyetini koruma ve kollama” görevini dayanak gösterip ülke yönetimine el koydu (Millî Güvenlik Konseyi, 1981: 9). 1980 öncesinde; siyasette yaşanan tikanıklar, parlamentonun verimli çalışmaması, yürütmenin güçsüzlüğü ve anarşinin önlenememesi 12 Eylül 1980 sonrasında başlayan yeni anayasa arayışlarında belirleyici olmuştur (Serdaroğlu, 2001: 332).

Askerî müdahalenin ardından yeni bir anayasa yapma çalışmaları 1 Kasım 1980’de başladı. Bu amaçla yeni anayasanın hazırlanabilmesi için Kurucu Meclis oluşturuldu. Anayasa halkoylamasına sunulana kadar ve yeni seçimler yapılana kadar MGK ve Kurucu Meclis görev yapacaktı (Cumhuriyet Ansiklopedisi, 2002:7). MGK yayınladığı bir bildiri ile anayasanın geçici hükümlerinin tartışılmasını yasakladı. Geçici hükümler; 7 yıl süreyle Kenan Evren’in anayasa referandumuyla birlikte Cumhurbaşkanı seçilmesi, konsey üyelerinin Cumhurbaşkanı konseyini oluşturmaları, siyasal parti liderleri ve yöneticilerine 10 yıl süreyle her türlü

siyaset yapma yasağının getirilmesi gibi oldukça tartışmalı hükümlerdi. Sözü edilen bildiriyle birlikte gazetelerde bu konu hakkında en ufak bir eleştiriye rastlanmadı (Kerestecioglu, 2002: 332).

1982 Anayasasının oluşumunda en belirleyici rolü, TSK'yı temsilen beş kişilik bir askeri komite üstlendi (Tanör, 1994: 114). 1982 Anayasasının önemli bir bölümü, MGK kararlarının anayasallaştırılmasına dayanır. Yani Konsey, darbenin hemen ardından kabul ettiği “Anayasal Düzen Hakkında Kanun” çerçevesinde oluşturduğu yasaları 1982 Anayasa metninde kullanarak, anayasa kuralına dönüştürdü (Ayan, 2007: 8).

3. DANIŞMA MECLİSİ VE KURUCU MECLİS

MGK, 27 Ekim 1980’de yayınladığı “Anayasa Düzeni Hakkında Kanun” ile birlikte devlet yönetimindeki durumlarını hukuksal bir zemine konumlandırdı. Yasanın 1. maddesinde belirtildiği üzere “diğer maddelerde belirtilen istisnalar saklı kalmak üzere” 1961 Anayasası geçerliliğini korumaktaydı (Sabuncu, 2001: 4). Anayasanın halk oylamasına sunulup resmi gazetede kabul edilene kadar da durum böyleydi.

Danışma Meclisi üyeleri titizlikle seçildi. Kenan Evren’in damadı olan Erkan Gürvit, aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı Güvenlik ve İstihbarat Danışmanlığı görevini üstlenmişti. Gürvit, köşkte oluşturduğu bir çalışma grubu aracılığıyla üyelerin seçimini özenle gerçekleştirdi (Milliyet, 8 Aralık 1988) .

Danışma Meclisinin nasıl oluşacağı, “çerçeve yasa” ile belirlendi. Meclis’in her yaptığı iş, MGK üyesi 5 general tarafından yok sayılabılırdi. Sorumlulukları ve yetkileri kısıtlı olan Danışma Meclisine 120 kişinin seçileceği illerden 11.640 aday başvurdu. İlginç olanı başvuranların sayısı değil, başvuranların mesleki kimlikleriydi.

Başvuru Beyanlarına Göre;	Bu Kişilerden Seçilenler İse;
1180 Profesör, öğretim üyesi,	34 Prof, öğretim üyesi, öğretim elemanları,
4043 Bürokrat (yargı elemanları dâhil)	47 Bürokrat (yargı elemanları dâhil)
628 Asker (emekli)	22 Asker (emekli)
630 İş adamı (yöneticiler dâhil)	15 İş Adamı
130 Büyük toprak sahibi	7 Büyük toprak sahibi
80 Gazeteci	3 Gazeteci
170 İdareci	7 İdareci
513 Emekli	5 Emekli
40 Sendikacı	4 Sendikacı
528 Öğretmen	1 Öğretmen
30 Sanatçı	-
1539 Esnaf	-
595 İşçi	-
713 Çifçi	-
770 Serbest Meslek	7 Serbest meslek
79 Eski Parlamenter	6 Eski Parlamenter
Toplam 11.640 Kişi	Toplam 160 Kişi

(Tanör, 1994: 103).

Kurucu Meclis, MGK’nın 29 Haziran 1981’de çıkardığı bir kanun ile oluşturuldu. 23 Ekim 1981’de göreve başladı. Kurucu Meclisin amacı, “Türkiye Cumhuriyeti Devletin varlığı ve bölünmezliği ve toplumun huzurunu korunarak, millî dayanışma ve sosyal adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerinden eşitlik ilkesine göre, yararlanmasını ve hukukun üstünlüğünü sağlayacak demokratik, laik

hukuk devletin kurulması için gereken hukuki düzenlemelerle Anayasayı, siyasi partiler ve seçim kanunlarını yapmak”tı (Yılmaz, 2012: 180).

Danışma Meclisi, siyasî partilere mensubiyeti olmayan kişilerdi. Danışma Meclisi üyeleri, yine 1961’dekenden farklı olarak herhangi bir kurum ya da kuruluşu temsilen gelmiş değillerdi. Bir başka fark da, yaş ve öğrenim tabanının daha yüksek tutulmuş olmasıdır (Tanör, 1994: 104).

4.1982 ANAYASASI’NIN KABULÜ

Anayasa taslağı 7 Temmuz 1982’de tamamlandı ve ağır eleştirilerle karşılandı. İlk tepki basından geldi. Bununla birlikte, taslağın tümü üzerindeki görüşmeler bitip de maddelere geçilme sırası geldiğinde, sadece bir tek olumsuz oy (Tunceli temsilcisi Kamer Genç) vardı. Genel Kurul geçici maddeler ve başlangıç bölümü üzerinde de durduktan sonra ilk turu tamamladı. Bir ay kadar sonra başlayan ikinci tur görüşmeleri sonunda 23 Eylül’de yapılan oylamada 120 kabul, 7 ret, 12 çekimser oyla anayasa taslağı Danışma Meclisinde kabul edilmiş oldu. 17 kişi ise oylamaya katılmamıştı. (Cumhuriyet Ansiklopedisi, 2002: 8).

Anayasa Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı anayasanın hazırlanması sürecinde *“Türk milletine layık olduğu anayasayı armağan edeceğiz”* (Tercüman, 5 Ağustos 1982) diyerek yapılmakta olan anayasaya inancını yansıtacaktı. Anayasa Komisyonu taslağı yaklaşık 236 günde hazırlandı (Milliyet, 18 Temmuz 1982). Aldıkaçtı hazırlanan anayasa için *“Bu anayasa torunlarımız için yapıldı”* (Güneş, 24 Eylül 1982) diyerek anayasanın uzun ömürlü olacağını düşünüyordu. Ancak 1982 Anayasası’nın hazırlanışı sırasındaki genel ortamın, demokratik bir anayasanın oluşturulması açısından nasıl elverişsiz olduğunu, Aldıkaçtı dahi farkındaydı: *“Şu anda en büyük güçlüğüümüz, demokratik bir anayasayı demokratik olmayan bir ortamda yapmaktan kaynaklanıyor”* (Cumhuriyet, 9 Mayıs 1982).

MGK hazırlanan anayasa taslak metnini alıp 12 Eylül yönetim anlayışına uygun değişiklikleri de yaparak tasarımı kamuoyuna 19 Ekim 1982’de açıkladı (Cumhuriyet Ansiklopedisi, 2002: 8). Anayasa 7 Kasım 1982 günü yapılan seçim sonucu %8.63 hayır oyuna karşılık (1.273.584 seçmen), %91.37 evet (18.553.278 seçmen) oyuyla kabul edildi (Günaydın, 8 Kasım 1982). Yeni anayasanın kabul edilmesiyle birlikte Kenan Evren Cumhurbaşkanı seçildi (Cumhuriyet, 8 Kasım 1982). 9 Kasım 1982 tarihi itibarıyla de yürürlüğe girdi (Resmi Gazete, 9 Kasım 1982).

12 Eylül harekâtından sonra Kenan Evren, 7 Kasım’da yapılan halkoylamasında kabul edilen anayasanın geçici 1. maddesi uyarınca, 7 yıllık bir süre için Türkiye Cumhuriyeti’nin 7. cumhurbaşkanı oldu. 12 Kasım’da göreve başlayan Evren, genelkurmay başkanlığı görevini 1 Temmuz 1983’te Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin’e devretti. MGK Başkanlığı ise 6 Kasım 1983’teki genel seçimlerin ardından oluşan TBMM’nin toplanıp meclis başkanlığı divanını oluşturduğu 7 Aralık 1983’te sona erdi (Cumhuriyet Ansiklopedisi, 2002:42).

1982 Anayasası getirmiş olduğu düzenlemelerle toplumu *“aşırı politik”* olmaktan çıkarmayı amaçlıyordu. Bir başka amaç, toplumsal, siyasal, ekonomik bakımdan kişisel ve örgütsel haklar bakımından devletin daha güçlü kılınmasıydı. Ayrıca özel valilerin, genel olarak da idarenin yetkileri çok artırıldı. Böylece kişisel hak ve özgürlüklerin kullanılmasına ciddi denetimler getirildi. Basın yasası, sendikalar yasası, dernekler yasası, siyasal partiler yasası, yükseköğretim yasası gibi yasalar ile yeni düzenlemeler günlük yaşamın tüm alanlarında yaygınlaştırıldı. Sanat, edebiyat ve kültür alanı da bu yaygınlaştırmanın dışında bırakılmadı. Böylece Türk Silahlı Kuvvetleri, yirmi yıl önce 27 Mayıs müdahalesi ile yaptığı düzenlemeleri, hemen hemen tümüyle sınırlama ve kısıtlama altına aldı. (Kongar, 1998: 199). Bu anlamda, 12 Eylül darbe anayasası, 27 Mayıs darbe anayasasına göre daha katı ve kuralcı bir nitelik taşıyordu. 1982 Anayasası ile yeni bir düzen kuruldu. Bu düzenin, 12 Eylül’ün devamı olacağı, en azından izlerini taşıyacağı belliydi. Yeni demokratik düzenin sorumluluğunu yeni partiler, yeni politikacılar üstlendi. Yeni partiler, yeni politikacılar ortaya çıkarken yeni liderler de kendisini gösterme imkânı buldu (Yaşar, 1990: 58).

Referandumda seçmenin önüne iki sandık konuldu. Birinci sandıkta 1982 Anayasası'na, öteki sandıkta cumhurbaşkanı adayı ya da adaylarına oy verilmesi istendi. Kimi hukukçular ve bazı asker üyeler bu öneriye karşı çıktılar. Başka cumhurbaşkanı adayları çıkarsa Kenan Evren'le rekabet edebilirdi. Bu ise Evren'in itibarına, güvenilirliğine gölge düşürürdü. Oysa o günlerde Evren'in karşısına cumhurbaşkanı adayı olarak çıkacak kimlikte siyasetçi yoktu. Kimi siyasetçiler hapiste, kimileri de MGK'nın koyduğu 10 yıl siyaset yasağıyla dönem ve devre dışı olmuştu (Arcayürek, 2007: 219).

MGK Başkanı Kenan Evren anayasa üzerinden yapılan eleştirileri oldukça sert bir şekilde eleştirdi: *"Bunların amaçları, bu Anayasayı değiştirip 1961'e benzetmek. Ben Anayasa konuşmalarında vatandaşlarıma bu Anayasaya ben kefil oluyorum dedim. Kefil olduğum bir Anayasanın değiştirilmesine sonuna kadar karşı çıkarım. Yüzde 92,5 gibi bir oyla kabul edilmiştir. Eğer sizin oyunuzda sunduğum zaman, sizler tasvip ederseniz, o zaman bir şey diyemem. Fakat kolay kolay öyle Anayasanın orasından burasından delik açtırmam."* (Oran, 1989: 178). Anayasa için yine Kenan Evren *"Anayasaya ben kefilim"* (Hürriyet, 29 Mayıs 1984) diyerek güçlü bir anayasanın yapıldığını söyledi. Evren, *"Bu anayasanın kaderini kötü niyetlilerin keyfine terk edecek değiliz"* (Milliyet, 25 Ekim 1982) diyerek yeni anayasanın bir reaksiyon anayasası olmadığını ifade edecekti (Milliyet, 2 Kasım 1982).

1982 Anayasası Gazeteciler Cemiyeti tarafından, basın özgürlüğü kalmayacak endişesi ile mesafeli karşılandı (Milliyet, 24 Temmuz 1982). Anayasa tasarısı edebiyat çevrelerini de memnun etmedi. Yazar Adalet Ağaoğlu, *"Tasarı bulanık ayrıntılara bel bağladığı için bana güven vermiyor"* diyerek 1982 Anayasası'nı eleştirdi. Sinema yönetmeni Atif Yılmaz, *"1982 Anayasa tasarısı güncel hastalıklara yanlış bir tedavi yöntemiyle yaklaşıyor"* diyerek anayasa daha kabul edilmeden eleştiride bulunacaktı (Güneş, 22 Temmuz 1982).

Akademik camiada da 1982 Anayasası eleştirildi. Prof. Dr. Aydın Aybay, *"Bu başarısız metin Türk ulusuna yakışan bir şekle sokulmalı"* diyerek anayasa tasarısını başarısız buldu. Prof. Dr. Feridun Ergin, *"Temel davlarımıza dengeli ve istikrarlı çözümler getiremiyor"* diyerek yeni anayasayı yetersiz görmekteydi (Milliyet, 20 Temmuz 1982). Prof. Dr. Cem Eroğul, *"Yeni anayasa tasarısı 1961 Anayasasına göre bir geri adım niteliğindedir. Bu niteliği, özellikle temel hak ve özgürlüklerin düzenlenmesinde ortaya çıkmaktadır"* diyerek eleştirecekti (Milliyet, 21 Temmuz 1982). Anayasa tasarısının kamuoyunda ve ilgili çevrelerde gerektiği gibi tartışılabilmesi amacıyla 52 ve 65 Sayılı MGK'nın kararlarının kaldırılması gerekmekteydi (Milliyet, 20 Temmuz 1982). 52 ve 65 Sayılı MGK kararlarıyla birlikte anayasa tasarısını eleştirmek imkânsız hale geldi.

5. 1961 ANAYASASI İLE 1982 ANAYASASI'NIN KARŞILAŞTIRILMASI

1982 Anayasasının hazırlanması aşamasında, ilk bakışta, 27 Mayıs döneminin yöntemi izlenir gibi görünmektedir. Ancak, her iki anayasanın hazırlanma, kabul ve yürürlüğe girme süreçleri bakımından önemli farklılıklar söz konusudur. Bu anayasaların içeriklerini ve kabullerinden sonraki maceralarını önemli ölçüde etkileyen bu farklılıklar şöyle sıralanabilir:

Anayasalar kısa ve özlü metinlerdir. Anayasaların içerisinde edebî ifadeler, söz sanatları da bulunur. Her anayasada bulunmayan başlangıç bölümü, bu kuralın biraz dışına çıkılabilen bir bölümdür. Bir anayasanın tarihçesine, erdemlerine, kalıcılığına ilişkin bölümlerinde de edebiyata az çok yer verilebilen bölümdür. Bu bakımdan, 1961 Anayasasında romantizm söz konusudur. Buna karşılık, 1982 anayasası metafizik, hatta teolojik özellikler taşır (Parla, 2000: 18). 1961 Anayasası Cumhuriyet tarihi anayasacılığımızda ilklerin olduğu bir metindir (Sevinç, 2017: 109). 1982 Anayasası da getirdiği yeniliklerle birlikte yine ilklere sahip bir anayasadır.

Milli Birlik Komitesi ve sivillerin yer aldığı Temsilciler Meclisinden oluşan bir Kurucu Meclis tarafından hazırlanan 1961 Anayasası, % 80 üzerinde bir katılımı gerçekleştiren halk oylamasında, % 61.5 oranında kabul oyu aldı (Özkorkut, 2013: 20). 1982 Anayasası ise Danışma Meclisi ve Kurucu Meclisin çalışmaları

neticesinde yapılan referandumda yüzde 92 oranında evet oyu ile kabul edildi (Yaşar, 1990: 152). 1982 Anayasası daha yüksek bir katılım ve oyla kabul edilmiştir.

1982 Anayasası, Türk anayasa tarihinde tanık olunan en uzun metinli anayasadır. Bu anayasa, 7 kısımdan, 177 esas ve 16 geçici maddeden oluşmuştur (Karamustafaoğlu ve Turhan, 1986: 14). 1961 Anayasası 1982 Anayasası'na göre daha kısadır. Oy verme yaşı anayasanın ilk metninde 21 olarak belirlenmişti. Daha sonra 1987'de yapılan değişiklikle oy verme yaşı 20 olarak belirlendi (Yayla, 1991: 191).

1961 Anayasasının hazırlanmasında Temsilciler Meclisi, 1982 Anayasası'nın hazırlanmasında Danışma Meclisi görev yapmıştır. 1961'deki Temsilciler Meclisi ile 1981'deki Danışma Meclisi arasındaki en önemli fark; bu meclislerin öteki kanatla ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır. 1961 Kurucu Meclis modelinde, anayasanın yapımı bakımından Temsilciler Meclisi ile Milli Birlik Komitesi arasında farklı görüşlerin ortaya çıkması halinde işletilmesi öngörülen mekanizma, Temsilciler Meclisini MGK'ya göre daha etkili kılmaktaydı. Danışma Meclisi ise, adından da anlaşılabilirliği gibi, anayasa yapımı bakımından ön çalışma yapan bir kuruluş konumundan öteye giden yetkilere sahip bulunmamaktaydı (Sabuncu, 2001: 5).

1961 ve 1982 anayasaları askeri darbelerin ve rejimin ürünüdür. Anayasanın hazırlanması ve uygulanmaya konması sürecinde de etkili olan darbeyi gerçekleştiren Türk Silahlı Kuvvetleri Komutanlarıdır (Ayan, 2007: 15). Bu ikisi, aralarında hazırlanış koşulları ve içerikleri bakımından önemli farklar bulunsa da, demokratik kurucu organlar eliyle ve demokratik usuller yoluyla doğmuş değillerdi (Tanör, 2014: 160) 1961'de askeri darbenin gerekçesi olarak *"meşruluğunu kaybetmiş bir iktidar"* gösterilirken, 1982'de *"bölücü ve yıkıcı bir iç savaş"* ileri sürülmüştür (Parla, 2000: 20). 1961 Anayasası çoğulcu bir demokrasi anlayışına geçişi temsil ederken, 1982 Anayasası otoriter bir devlet anlayışını temsil etmektedir (Sabuncu, 2001: 3). Her iki anayasa, bir kanadı askerî harekâtın liderliğini yapan kuruldan (MBK ve MGK) diğer kanadı ise sivillerden (Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi) oluşan Kurucu Meclisler tarafından hazırlanmıştır. İki anayasada da Kurucu Meclisin sivil kanadı seçimle oluşmamıştır. (Özbudun, 2004: 52-53).

1982 Anayasası'na göre; ikinci meclis durumunda olan Cumhuriyet Senatosu kaldırıldı. Cumhurbaşkanlığı seçimi dört tur ile sınırlandırıldı. Cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargı ile ilgili görevleri artırılarak daha etkin hale getirildi. Olağanüstü hal durumuna yer verildi. Devlet Denetleme Kurulu, Yüksek Öğretim Kurulu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurulu, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi adı ile yeni kurumlar oluşturuldu (Bingöl, 1993: 227).

1961 Anayasası için yapılan halkoylamasında daha özgürlükçü bir ortam söz konusu iken 1982 Anayasası nispeten daha sıkı ve katı ortamda referanduma sunuldu. DP'nin kapatılmasından sonra onun mirasına sahip çıkmak için kurulmuş olanlar dâhil, siyasal partilerin kamuoyu oluşturma yolunda rol oynamaları mümkün oldu. Anayasa metnine hayır denmesi gerektiğini savunan siyasal etkinlikler görece serbest bir biçimde yürütülebildi. 1982 halkoylaması ile ilgili MGK kararıyla, *"Anayasanın halkoylamasında halkın vereceği reyın nasıl olması gerektiği konusunda"* telkinde bulunmayı yasaklamakta ve *"Devlet Başkanının Anayasayı tanıtmaya konuşmalarının"* hiç bir biçimde eleştirilemeyeceğini bildirmekteydi (Sabuncu, 2001: 7).

1982 Anayasası, birçok kesimi dışlamış bir anayasadır (Yanık, 2013: 43). 1983 seçimleri öncesinde hangi partilerin bu seçime katılabileceğini ve kimlerin milletvekili olabileceğini, uygun görmedikleri isimleri veto ederek istemediklerinin milletvekilleri olmalarını engellemişlerdir (Yetkin, 1994: 20). 1961 seçimlerinde ise benzer bir uygulama Demokrat Partili üyelere uygulanmıştır.

1982 Anayasası'ndaki bir diğer fark, anayasanın değiştirilemeyecek hükümlerinin 1961'e göre çok arttırılmış olmasıdır (Parla, 2000: 29). 1982 Anayasası'nın en sakıncalı maddesi ise geçici 15'inci maddedir. Bu madde hem o dönemin yöneticilerinin yargılanmasını önler, hem de o sırada çıkanları kanun ve kararnemelerin anayasaya aykırılık gerekçesiyle iptallerini yasaklar (Kongar, 2000: 42). Nitekim darbeciler, 2010 yılındaki referandumla birlikte, darbeden 32 yıl sonra yargılanmaya başladı. Fakat darbeyi gerçekleştiren 5 generalinde farklı tarihlere ölümüne ile birlikte haklarındaki davalar düşürüldü.

1982 Anayasası'nda; çift meclis uygulamasına son verildi, parlamentonun çalışma süresi uzatıldı, parlamentoda toplantı yeter sayısı üçte bire indirildi, yürütmeyi güçlendirmek için cumhurbaşkanının yetkileri önemli bir biçimde artırıldı, ülkedeki anarşiyi önlemek için de temel hak ve özgürlüklere ciddi kısıtlamalar getirildi. Ayrıca yeni seçim kanunu ile de, % 40–43 oranında oy alan bir siyasi partinin tek başına iktidar olmasına imkân verecek düzenlemeler yapıldı. Ancak, bütün bu çalışmalar yapılırken, sorunlara yüzeysel nedenler göz önüne alınarak çözüm aranmıştı (Serdaroğlu, 2001: 332-333). Fakat bulunan çözümler kimi zaman yetersiz ve kimi zaman da yeni problemlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.

1924 Anayasasında kuvvetler birliği ilkesi vardır. Yasama, yürütme ve yargı TBMM'nin elindedir. 1924 Anayasası uzun yıllar boyunca çoğu kimseler tarafından, 1961 ve özellikle 1982 anayasalarının vesayetçi ruhu ile karşılaştırıldığında daha demokratik olarak kabul görmektedir (Özbudun, 2012: 8). 1961 ve 1982 Anayasalarında, kuvvetler birliği ilkesinden vazgeçilmiş, kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir (Yılmaz, 2012: 24).

1982 Anayasası, 1961 Anayasasının askeri otoriteye tanıdığı yetki ve ayrıcalıkları muhafaza etmiş, bunlara yenilerini eklemek suretiyle bir yandan askeri vesayetin derinleşmesini sağlarken, diğer yandan da 1961 Anayasası döneminde fiilen vesayet kurumuna dönüşen cumhurbaşkanlığı ve Anayasa Mahkemesi gibi organları gerçek vesayet makamlarına dönüştürmüştür. (Yazıcı, 2011: 260-261).

1961 Anayasası'nın hazırlanmasında emeği geçen isimlerden biri olan Mümtaz Soysal 1961 ve 1982 Anayasalarını şu şekilde karşılaştırır: *"1961 Anayasası, toplumun bütününü ilgilendiren şiddet olaylarını önleyemediği, önlenmek istenen durumların ortaya çıkışından da sorumlu tutulduğu bir anayasa olarak nitelendirilmiştir. Sorunlarla baş edemeyen iktidarlar zaman zaman hem sorunları, hem de sorunlar karşısındaki başarısızlıklarını anayasaya yüklemişlerdir. 1982 Anayasası, özgürlükler karşısında otorite yönü ağır basan bir devlet düzeni amaçlamıştır. Yasamanın daha verimli çalışır duruma getirilmesiyle birlikte yürütmenin güçlendirilmesi ve özellikle Cumhurbaşkanının geniş yetkilerle donatılması bu anayasanın devlet sistemine ilişkin en önemli özelliklerdir"* (Soysal, 1997: 17).

SONUÇ

12 Eylül Darbesinden sonra Türkiye yeni bir dönemece girmiş oldu. MGK, hemen hemen her konuda düzenlemeye gitti. 1961 Anayasasının daha özgürlükçü anlayışıyla 12 Eylül darbesini yapan zihniyet birbiriyle uyumuyordu. MGK'ya göre anayasa birçok problemi içinde barındırıyordu ve yeni bir anayasa yapmaya ihtiyaç vardı.

7 Kasım 1982 tarihinde halkın önüne iki sandık konuldu. Birinde anayasa diğesinde ise Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığına seçilmesi meselesi vardı. Halkın büyük çoğunluğu dönemin şartları gereği bu oylamaya kabul dedi. 1982 Anayasası'nın kabulü ile birlikte kişi hak ve özgürlükleri daha sıkı bir kontrol altına alındı. Kurumların görev ve yetkileri yeniden düzenlendi. 1982 Anayasası'nın en sakıncalı maddesi ise geçici 15. madde olmuştur. Bu madde ile darbeyi yapan ekip adeta kendilerini anayasal korumaya almışlardır. 2010 yılındaki referanduma kadar bu güvenceleri devam etti. 2010 referandumuyla birlikte darbecilerin yargılanmalarının önü açıldı. Ancak 5 generalden sadece Kenan Evren ve Tahsin Şahinkaya hayattaydı. Haklarında yargı süreci devam ederken iki ismin de ölümüyle birlikte dava düşmüş oldu.

1982 Anayasası darbeci zihniyet tarafından hazırlanmış olup devlet otoritesinin artırıldığı bir anayasadır. Anayasanın hazırlanmasında görevli olan Danışma Meclisi konum itibarıyla adı gibi sadece danışma, ön hazırlık aşamalarında etkili olmuştur. 1982 Anayasası'nın tanıtım aşamasında hiçbir kimse açıkça eleştiri yapamamış ve yapmak isteyenler de MGK tarafından engellenmiştir. 1982 Anayasası, toplumsal hayatı ayrıntılı bir biçimde düzenleme amacıyla hazırlanmıştır. Fakat bu düzenlemeler katı ve sert olması hasebiyle yeni sorunları beraberinde getirmiştir. 1983 seçimlerinde de darbeci zihniyet yine etkin rol oynamıştır. Bir

anayasanın ömür ve vadesi önceden kestirilemeyecek nitelikteki etkenlerin oynayacağı role bağlıdır. Bu bağlamda 12 Eylül Darbesi'nin anayasası olan 1982 Anayasası uzun bir süre varlığını korumuştur.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Cumhuriyet, 9 Mayıs 1982.
Cumhuriyet, 8 Kasım 1982.
Günaydın, 8 Kasım 1982.
Güneş, 22 Temmuz 1982.
Güneş, 24 Eylül 1982.
Hürriyet, 29 Mayıs 1984.
Milliyet, 18 Temmuz 1982.
Milliyet, 20 Temmuz 1982.
Milliyet, 21 Temmuz 1982.
Milliyet, 24 Temmuz 1982.
Milliyet, 25 Ekim 1982.
Milliyet, 2 Kasım 1982.
Milliyet, 8 Aralık 1988.
Resmi Gazete, Sayı 17863, 9 Kasım 1982.
Tercüman, 5 Ağustos 1982.

Eserler

- Arcayürek, C. (2007). *Çankaya*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ayan, S. (2007). Siyasî Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, VIII(2), 1-24.
- Bingöl, İ. (1993). *Ülkemizde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: Atak Ofset.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi*, (2002). IV, (Ed: H. Ersel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan, M. (2012). Başlangıç Hükümleri, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, (Haz: M. Bilgin – K. Koçak), Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, 1-14.
- Gözübüyük, Ş. (2007). *Anayasa Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (1996). *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, I, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karamustafaoğlu, T. – Turhan M, (1986). *1961-1982 Anayasaları Karşılıklı Metinler*, Ankara: Teori Yayınları.
- Kerestecioğlu, İ. (2002). 1982 Anayasasının Hazırlanma Sürecinde Toplumsal Muhalefet, *Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme*, (Ed: A. Dikmen), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 331-348.

- Kongar, E. (1998). *21.Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2000). *28 Şubat ve Demokrasi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Milli Güvenlik Konseyi, (1981). *12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oder, B. (2016). *Anayasa Nedir? Anayasacılık Nedir?, Türkiye'nin Anayasa Gündemi*, (Der: İ.Ö. Kaboğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, 14-17.
- Onar, E. (1993). *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Ankara.
- Oran, B. (1989). *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özbudun, E. (2012). *1924 Anayasası*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, E. (2004). *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özkorkut, N. (2013). *Egemenlik Ve Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Açısından Türk Anayasalarına Tarihsel Bir Bakış, Cumhuriyetin 87 Yılında Anayasa Ve Dış Politika Tartışmaları*, (Haz: Y. Türkkan – E. Saral), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 15-25.
- Parla, T. (2000). *Türkiye'de Anayasalar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sabuncu, Y. (2001). *Anayasaya Giriş*, Ankara: İmaj Yayınları.
- Serdaroğlu, R. (2001). *Türkiye'de Sistem Sorunu: Avrupa Emperyalizminden Doğu-Batı Kıskaçına*, Ankara: Kanomat Matbaacılık.
- Sevinç, M. (2017). *Türkiye'de Anayasal Düzen: 1920-2012, 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, (Der: F. Alpkaya – B. Duru), Ankara: Phoenix Yayınevi, 107-162.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tanilli, S. (1996). *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Tanilli, S. (2004). *Nasıl Bir Demokrasi İstiyoruz*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Tanör, B. (1994). *İki Anayasa 1961-1982*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Turhan, M. (1997). *Anayasal Devlet*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Turhan, M. (1991). *Siyasal Elitler*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Yanık, M. (2013). "Özgürlükçü, Sivil, Olağan Ve Demokratik Bir Anayasa Arayışı", *Cumhuriyetin 87 Yılında Anayasa Ve Dış Politika Tartışmaları*, Haz: Yasemin Türkkan - Emre Saral, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 26-34.
- Yaşar, M. (1990). *Paşalar Politikası*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Yayla, Y. (1991). "Anayasa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 164-194.
- Yazıcı, S. (2011). *Türkiye'de Anayasal Değişimin Tarihi, Anayasa Yapımı ve Anayasal Değişim Türkiye'de Anayasal Değişim Beklentileri*, (Ed: O. Ergül), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, s.253-278.
- Yeni Türk Ansiklopedisi*, I, (1985). "Anayasa", İstanbul: Ötüken Neşriyat, 141-142.
- Yetkin, Ç. (1994). *12 Eylül'de İrtica Niçin ve Nasıl Gelişti*, Ankara: Ümit Yayınları.
- Yılmaz, F. (2012). *Türk Anayasa Tarihi(1808-2010)*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Yakın ve Orta Doğu’da Mezhepsel Çatışmaların Çözümü Bakımından Nâdir Şah Afşar’ın Faaliyetleri ve Necef Komisyonu

Osman KİMYA* Cavid QASIMOV** Uğur GÖK***

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 16.6.2020	İran coğrafyasında kurulan Türk Devletleri Osmanlı Devleti’ni kendileri için en büyük siyasî rakip ola-rak görmüşler. Hal böyle olunca da iki devlet arasında uzun yıllar sürececek mücadelelerin olması muh-temeldir. İran Şah’ı olan Nâdir Şah Afşar döneminde (1736-1747) de mücadeleler devam etti. Siyasî mü-cadelelere rağmen iki İslâm ülkesi arasındaki karşılıklı ilişkiler bu dönemde hareketli bir hal aldı. Nâdir Şah, Osmanlı Devleti ile geçmişten gelen mezhepsel sorunların hallolması için birtakım girişimlerde bu-lunma noktasında kararlıydı. Bu teşebbüslerinden biri de Şiî-Sünni yakınlaşması noktasındaki çabala-rıyla Caferiliğin beşinci mezhep olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınması ve İslâm birliğini sağlama teşebbüsünde bulunmasıdır. Nâdir Şah’ın bu teşebbüsüyle Osmanlı-İran devletleri arasında çeşitli mü-zakereler yapılmaya başlandı. Nâdir Şah, Osmanlı Devleti egemenliğinde olan ve aynı zamanda Şiî itika-dı için kutsal bir yer olan Necef kentinde bir konferans tertip etmek için faaliyetlere başladı. Bu girişi-miyle Nadir Şah, Safevî Hanedanlarının takip ettiği Şiî mezhebinin uygulamalarının sonlandırılmasını ve Caferî mezhebinin benimsenmesini amaçlamaktaydı. Ayrıca Sünni ve Şiîlerin mezheplerinin birliğini İslâm âlemi için bir gereklilik olarak görmekteydi. Gayretleri neticesinde Necef’te Sünni ve Şiî âlimler-den oluşan bir kurul toplandı. Ancak, Necef’te kurulmasına vesile olduğu kurul ve bu amaçlar doğrultu-sunda alınan kararlar, tüm üyelerin imzalamasına rağmen uygulama alanı bulamadı. Çalışmada Nâdir Şah Afşar döneminde Osmanlı ve İran arasında geçmişten beri yaşanan dinî ve siyasî sorunlara değin-meye çalışılacak. Tabi bununla Nâdir Şah Afşar’ın hayatı, teşebbüsleri, Necef Komisyonunun toplanma-sı, burada alınan kararlar ve bu komisyonun iki devlet açısından meydana getirdiği etkiler dile getiril-meye çalışılacaktır.
Makalenin Kabul Edilme Tarihi: 26.12.2020	

Anahtar Kelimeler: Nâdir Şah Afşar, I. Mahmud, Osmanlı-İran İlişkileri, Beşinci Mezhep, Necef Komis-yonu.

Nadir Shah Afşar’s Actions and Necef Commission with respect to Resolution of Sectarian Conflicts in the Near and Middle East

ABSTRACT

The Turkic states that were established in the Iranian geography viewed the Ottoman Empire as the biggest political rival. Therefore, long-lasting struggles between the two states became more likely. The struggles continued under the rule of Iranian Shah, Nadir Shah Afşar (1736-1747). Nevertheless, bilateral relations between the two states became more dynamic during the same period. Nadir Shah was determined to make attempts to solve the sectarian problems coming from the past. One of such attempts was making the Shi’ite-Sunni rapprochement and Islamic unification possible by convincing the Ottomans to recognize the Caferism as the fifth sect. This attempt led to a series of negotiations between the Ottoman Empire and Iranian states. Nadir Shah attempted to organize a conference in Necef which was under Ottoman rule and

* Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van/Türkiye. E-posta: osmankimya65@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4168-5224

** Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü, Van/Türkiye. E-posta: cavidahmedoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7566-3181

*** Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi Malazgirt Meslek Yüksekokulu, Muş/Türkiye. E-posta: u.gok@alparslan.edu.tr , ORCID ID: 0000-0002-2150-3171

a holy place for the Shi'ite faith. Nadir Shah's goal was to make Caferism as the official sect of the Safavid Dynasties by putting an end to the existing practices of the Shi'ite faith. In addition, he viewed the sectarian unity between Sunnis and Shi'ites as a necessity for the Islamic world. As a result of his efforts, a council of Sunni and Shi'ite scholars was convened in Necef. However, the unanimously approved decisions taken by the council were never implemented. This study attempts to shed a light on the political and religious problems between the Ottoman Empire and Iran during the reign of Nadir Shah Afşar. What is more, this study will also elaborate on Nadir Shah Afşar's life and attempts, gathering of the Necef Commission, the decisions taken by that Commission, and the importance of this Commission with respect to impacts it created for the two states.

Keywords: Nadir Shah Afşar's, Mahmud I., Ottoman-Iranian Relations, The Fifth Sect, Necef Commission.

GİRİŞ

Sünni ve Şîî mezhepleri arasındaki muhtelif sorunlar yüzünden, ilk dönemlerden itibaren İslâm devletleri arasında bazı sert çekişmeler yaşanmıştır. Böylece dönem dönem bu mevcut problemlerin çözümü için de birtakım görüşmeler yapılmıştır. Bu şekilde yapılan görüşmeler belki de en çok konuşulmuş veya gündemde kalan XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru Nâdir Şah ve I. Mahmud arasında vuku bulan mektuplaşmalar ve münazara faaliyetleridir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar ışığında iki taraf arasındaki mücadelenin mezhepsel çatışmanın ötesinde olduğu aşikârdır. Mücadelelerin altında yatan asıl problemin mezhepsel çatışmanın dışında, tarihten gelen komşuluk ilişkileriyle beraber aynı zamanda zuhur eden siyasî rekabetten ve bunun neticesinde oluşan mücadeleden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yani iki İslâm ülkesi arasındaki asıl problemin hâkimiyet ve güç mücadelesi olduğu söylenebilir.

Bu mücadelelerin nedenini Fuad Köprülü şu şekilde aktarmaktadır: *"Tamamıyla siyasi bir mahiyette olan bu harekete karşı, Osmanlı Devleti'nin Sünnî mezhebini şiddetle ön plana çıkartması ve Kızılbaşların Anadolu coğrafyasında yaptıkları kuvvetli propagandasına en sert önlemlerle cevap vermesi zorunlu bir hal almıştı. Dini olarak yansıtılan bu çekişmeler, aslında tamamen siyasi menfaatlere dayanan bir mücadele alanıydı"* (Köprülü, 1977: 245). Bu siyasî mücadelenin de jeopolitik, iktisadî, sosyal ve askerî gibi sebepleri olması da muhtemeldir. Bu mücadeleleri daha iyi anlamak için iki kadim devlet arasındaki ilişki ağının geçmiş dönemlerini bilmekte fayda vardır.

1. NÂDİR ŞAH DÖNEMİNE KADAR OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ

İki Devlet arasındaki mevcut ilişki ağı geçmiş tarihlere dayanmaktadır. İslâmiyet'i kabul etmeden çok öncelerde başlayan komşuluk bağları, İslâm dinini kabul etmelerinden sonrada aslında devam etti. Safevîlerin kurulmadan öncesine kadar, birer Türkmen devleti olan Akkoyunlu (1340-1501) ve Karakoyunlu (1351-1469) Devletleri döneminde de mevcut ilişkiler devam etti. Bu iki Türkmen Devletinden Akkoyunlular Sünniliği Karakoyunlular ise Şîîliği mezhep olarak benimsemekteydi. Farklı mezhepler olmasına rağmen bu iki Türkmen Devleti Safevîler ile olan akrabalık bağlarından ötürü bir araya gelebilmişlerdi (Saray, 2006: 26). II. Mehmed'in Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetini tesis etmek için Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ı 1473'te yapılan Otlukbeli muharebesinde yenmesiyle Akkoyunlular Anadolu'dan İran'a doğru çekilmeye başladılar (Oruç Bey, 1973: 60.; Yinanç, 1989: 251-270.; Tansel, 1999: 319-322.; Karaca, 2002: 409).

Ancak bu savaş sonrasında Akkoyunluların zayıflamaya başlamaları ve içi karışıklıkların zuhur etmesi üzerine İran'da yeni bir Türkmen Devleti olan Safevîler idareyi yavaş yavaş ele alarak 1502'de Akkoyunlulara son verdi (Erdem-Uyar, 2002: 880). İki halk arasındaki kadim ilişki ağı Safevîlerin kuruluşuyla birlikte yeni bir döneme girdi (Sümer, 1999: 1). Yeni kurulan bu devlet adını merkezi Erdebil'de bulunan Safevîye tarikatının kurucusu ve lideri olan Şeyh Safiyüddin'den almaktaydı. Bu dönemde bazı iddialar göre Şeyh Safiyüddin'in soy olarak Hz. Ali'nin soyundan gelmektedir. Bu tarikatın kurucuları tarikatın temellerini Şîâ

mezhebine dayandırmak maksadıyla özellikle Şah İsmail döneminde bu iddialarını ortaya atmışlardı (Abbas, 1976: 287). Şah İsmail Safevi Devleti'nin kurarken On iki İmam Şiiliğini devletin temellerine yerleştirdi (Arı, 2001: 13).

Osmanlı Devleti'nin İran'da ki Safevî hanedanıyla ilk siyasî ve dinî faaliyetleri ise XVI. yüzyılın başlarından itibaren başladı. Özellikle bu zaman diliminde tarih sahnesine çıkan Şah İsmail (1500-1524)'in Osmanlı Devleti ile komşu olması mevcut ilişki ağını daha yoğunlaştırdı (Emecen, 2002, 33.; Çelenk, 2005, 55). Osmanlı Sultanı II. Bayezid bir yandan içerde patlak veren Karamanoğulları isyanı ile uğraşırken diğer taraftan Safevîlerin Doğu bölgesindeki faaliyetlerini takip etmeye çalışmaktaydı (Tekindağ, 1968a: 55). Ancak döneminde Şah İsmail Anadolu'da başlattığı Şah Kulu isyanı (1510-1511) çeşitli kargaşalara sebep oldu ve bu kargaşalar neticesinde Osmanlı Devleti'nde taht değişikliği meydana gelerek II. Bayezid yerini oğlu I. Selim'e bırakmak zorunda kaldı (Uluçay, 1959: 1.; Karaca, 2002: 416). Bu şekilde 1512 senesinde başa geçen I. Selim döneminde Şah İsmail ile yine hâkimiyet mücadelesi devam etti.

Dedesî Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın gayretleriyle gelişen Kızılbaşlık ideolojisi Şah İsmail tarafından en olgun hali almaya başladı. Hatta yazdığı şiirler Kızılbaş ideolojisinin en önemli yazılı argümanı olmuştu. Türkmenlerin arasında bir yandan "*zalim Osmanlı yezidinden intikam alma*" düşüncesini yerleştirirken, öte tarafta kutsallaştırılmış ve kendisiyle özdeşleştirilmiş olan Hz. Ali ve Oniki İmam düşüncesini yerleştirerek Anadolu'da kargaşalara zemin hazırladı. İdeoloji öyle bir hal aldı ki bir Kızılbaş için şeyhinin sözüne itiraz etmek küfre eşdeğer görüldü. Bu ideoloji başta Sünni ulema olmak üzere Safevi faaliyetlerinden rahatsızlık duyan çevrelerin bu ideolojiyi eleştirirken kullandıkları Kızılbaşlık temel argümanlardan olmuştur. Kızılbaş kavramı Osmanlı tarafından bir aşağılama ifadesi olarak kullanılacak ve Safevi karşıtı psikolojik savaşın en önemli anahtar kavramlarından biri haline gelecektir (Çelenk, 2005, 54-57).

Hatta iki hükümdar bu dönemde birbirlerine hakaret içerikli pek çok tahrik mektupları yazmıştır. Neticede bu ilki ülke arasında başlayan mücadeleler Sultan I. Selim'in 23 Ağustos 1514'te Çaldıran savaşında Şah İsmail'in kuvvetlerini yenmesiyle Anadolu coğrafyasındaki Kızılbaş faaliyetleri bir dönem de olsa son buldu (Yücel-Sevim,1991:121-122.; Tekindağ, 1968b: 66-67).

Kızılbaş tahrikleri Anadolu'da tamamen sona ermedi ve Şah İsmail 1524'te ölünce yerine Şah Tahmasb geçerek aynı şekilde Osmanlı topraklarında Kızılbaş faaliyetlerine devam etti (Kütükoğlu, 1962: 4). Kanuni Sultan Süleyman, Doğu'da yeniden alevlenen Kızılbaş ayaklanmalarını bertaraf etmek maksadıyla İran'da ki Safevîler üzerine üç kez sefer düzenledi. Bu seferler sonunda 29 Mayıs 1555 tarihinde iki devlet arasında Amasya Muahedesi imzalanarak savaş dönemi bir süreliğine de olsa yerini barış sürecine bıraktı (MD., nr. 111, hk. 1168.; Ahmed Bey, 1274: 624.; Efendiyev, 2007: 105.; Hasân-î, 2002: 16). Sulh dönemi yaklaşık olarak 24 yıl (Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra, II. Selim ve III. Murad son zamanlarına kadar) devam etti (Kalantarı, 1976: 1.; Nevres, 2004: 5).

Şah Tahmasb'tın ölümünden sonra Safevî Devleti'nin başına geçen Şah II. İsmail Amasya Muahedesi'ni hiç sayarak yine Kızılbaş faaliyetlerine başlaması mevcut sulhun sonlanmasına neden teşkil etti (Kütükoğlu, 1962: 21-22.; Ahmed Bey, 1275: 158). Safevi hanedanlarının Doğu Anadolu'da gerçekleştirmeye çalıştığı faaliyetler yeni bir savaşın başlamasına sebep oldu. Tabi ki tek neden bu olmayacak, İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı bazı Avrupa devletleriyle (İspanya, Venedik, Avusturya vs. gibi) ittifak anlaşmaları imzalaması da önemli bir etken olmaktaydı (Tacbahş, 1340: 42). 1577'de başlayan savaş dönemi 1635 yılına kadar ara ara devam ederek çeşitli antlaşmalar (1590'da Ferhad Paşa (İstanbul) Antlaşması ve 1612'de Nasuh Paşa (İstanbul) Antlaşması gibi) imzalandı (Mustafa Nuri Paşa, 1979: 117.;). Ancak Sultan IV. Murad Anadolu'daki bir takım sıkıntıları halledip hâkimiyeti sağladıktan sonra yönünü yeniden Doğu'ya çevirdi. Sultan bizzat şark seferine çıkarak 1635 senesinde Tebriz ve Revan'ı aldı ve 1638'de Bağdat'ı da fethetti. Bunun üzerine İran yeniden bir sulh talep edince 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması iki ülke arasında imzalandı (Solakzade, 1989: II, 548.; Naima, 1280: III, 406-410.; Çelebi, 1287: II, 217).

iki ülke arasındaki mevcut ilişkiler bu antlaşmalar neticesinde ufak birtakım sorunlar olmuşsa da 1721 yılına kadar sulh şeklinde devam etti. XVIII. yüzyılın başlarında Safevîler karışıklık içerisinde olmasına rağmen Osmanlı Devleti bu durumdan faydalanmak uygun olmaz diyerek yeni bir savaşa girişmedi, ancak bu topraklarda ki Sünni halkın problemlerini halletmeye çalıştı. Hatta karşılıklı elçilikler açıldı. Osmanlı Devleti 1721'de ilk elçi olarak Dürri Ahmed Efendi'yi İran'a gitmesi için görevlendirdi. İran ise bu dönemde Osmanlı Devleti'ne elçi olarak Murtaza Kulu Han'ı gönderdi (Unat, 1992: 59-61.; Raşid Efendi, 1282: 327-350).

İran'ın Rusya ile Osmanlı Devletine karşı yeni bir ittifak antlaşması imzalaması Osmanlı Devleti'ni Safevî Devleti'ne karşı hiddetlendirdi ve 1724'de Osmanlı Devleti sulhu bozarak İran'a savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'ne karşı muharebeleri başlatmasının asıl nedeni ise Tebriz'i alarak ham ipek gelirini denetimi altına almak istemesiydi. Üç yıl boyunca devam eden muharebeler sonunda Safevî kuvvetleri çok yıpranmaya başladı. Yaşanan muharebeler neticesinde Osmanlı Devleti Tebriz, Urmiye, Erdebil, Gence, Hamedan ve Kirmanşah'ı gibi kentleri ele geçirdi (Mustafa Nuri Paşa, 1979: III-IV, 36.; Ateş, 2002: 86). Bu muharebeler 1727'de Hamedan Muahedesiyle neticelendi (Numan Efendi, 1990: 10). Ancak burada tam bir barış anlaşmasından bahsetmek doğru olmayacaktır. Çünkü iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden başlayan mücadele dönemiyle beraber artık Nâdir Şah başa geçip Osmanlı Devleti ile Sünni-Şiî diyalogunun başlayacağı zamana kadar gerginlikle geçmiştir.

Nâdir Şah, bu dönemde hem doğuda hem de kuzeyde Hint ve Dağıstanlılara karşı yapılan muharebelerde birtakım başarıları neticesinde Şah Tahmasb'ın en gözde komutanı durumuna gelerek nüfuzunu iyice artırdı ve bu sırada Şah tarafından Kirman ve Sistan taraflarına vali olarak atandı. Nâdir 1727 senesinde imzalanan Osmanlı-İran antlaşmasındaki sulhu bozarak bu dönem de Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan kargaşa ortamından faydalanma çabasına girişti. Osmanlı Devleti bu süre zarfında yaşanan Lale Devri ve bunun neden teşkil ettiği Patrona Halil isyanı gibi hadiseler devleti dış politikada da zor durumda bıraktı. Osmanlı Devleti'nde taht değişikliği yaşandı ve isyancılar Sultan III. Ahmed'i tahttan indirerek yerine I. Mahmud'u Osmanlı Sultanı olarak ilan ettiler (Destârî Salih, 1962: eserin tamamı). Nâdir Şah, Patrona Halil isyanı ve akabindeki karışıklıklar neticesinde taht değişikliğinden faydalanarak Nihavend, Hamedan ve Tebriz'i Osmanlı Devleti'nden geri aldı (Arı, 2001: 46). Kendi soyundan olan Bisütun Han Afşar'ı Tebriz hâkimi olarak ilan etti. Bu sırada İran ülkesinde de taht değişikliği oldu ve Nâdir Şah 1732'de Şah Tahmasb'ı tahttan indirerek onun yerine oğlu III. Abbas'ı yeni İran Şah'ı olarak ilan etti (Uzunçarşılı, 1982: IV, 234)

Daha sonra Nahçıvan ve Revan havalilerini Osmanlı Devleti'nden geri almak için faaliyetlere başladı. Bu sırada ülkesinin doğusunda Abdâlîlerin Afganistan'da karışıklıklara sebep olduklarını öğrenince Tebriz'den Meşhed bölgesine gitmek zorunda kaldı. Nâdir Şah Horasan bölgesinin birliğini yeniden tesis etmek için burada Afganlarla mücadele etti. Afganlılarla mücadelesinde düzeni sağladıktan sonra yeniden yönünü Osmanlı Devleti'ne çevirdi ve İran'dan alınan toprakların geri verilmesini Osmanlı Devleti'nden talep etti. Ancak bu talepleri Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi (Uzunçarşılı, 1982: IV 227).

Osmanlı Devleti'ne karşı yeniden mücadeleye geçen Nâdir Şah Bağdat'ı kuşattı, ancak burada Topal Osman Paşa kuvvetleri tarafından mağlup edildi ve yaralı şekilde kaçtı. Yenilgiyi kabul etmeyen bir yapıya sahip olan Nâdir Şah tekrar harekete geçerek Osmanlı Devleti ile savaşmak istiyordu. Osmanlı Devleti'nin bu sırada İran Seraskerî olan Abdullah Paşa'ya asker yardımı ve zahire göndererek kuvvetlerini güçlendirmesi üzerine Nâdir Şah bu savaştan vazgeçti (MD., nr. 139: 418-419). Ardından Osmanlı Devleti ile sulh yapmak için Osmanlı Sultanı I. Mahmud'a ve Sadrazamı Hekimoğlu Ali Paşa'ya çeşitli mektuplar gönderdi (MD., nr. 3: 1-2). Mektuplarında kendisinin de Osmanlı hanedanı gibi Türk olduğunu ve iki ülke arasındaki akrabalık bağlarını ön plana çıkarmaya çalıştı. Ayrıca ilk defa Sünni ve Şiî birliğini bu mektuplarında dile getirmeye başladı. İki taraf arasındaki yazışmalar neticesinde, daha önce imzalanmış olan Kasr-ı Şirin antlaşmasındaki sınırlara göre bir barış antlaşma imzalandı. Bu barış dönemi uzun sürmedi ve Nâdir Şah'ın Gence'yi kuşatması üzerine iki devlet arasındaki Arpaçay savaşına kadar devam etti ve her iki ülke de bu savaşlar esnasında büyük kayıplar verdi. 1735 yılında iki ülkede bu savaşlara son vererek iki yıl önce imzalanmış olan sulh şartlarını (Gence Antlaşması) kabul ederek yeni bir sulh süreci başlattı. (Arı, 2001: 47).

2. MUGAN KURULTAYI VE NÂDİR'İN İRAN ŞAH'I SEÇİLMESİ

Afşarların Bey'i olan Ali Bey 1723'te ölünce Afşar boyunun başına yeni Bey olarak Nâdir Şah geçti. Bir süre sonra etrafındaki Türkmenleri de alarak İran Şah'ı olan II. Tahmasb'a itaat etmeye başladı. Bu dönemde elde ettiği başarılar neticesinde Şah'ın en önemli komutanı konumuna geldi. Nâdir bu dönemde İran ülkesinde çok etkin rol oynadığından II. Tahmasb'ı tahttan indirerek Meşhed'e gönderdi. Bu durum İran Şah'ı için bir nevi sürgün şeklindeydi (Kimya, 2018: 53). Şah II. Tahmasb artık hayatının geriye kalanını Meşhed'te maneviyat içinde geçirmeye çalıştı. Bu arada İran'ın ileri gelen kişilerini toplayan Nâdir Şah, Tahmasb'ın akıllı bir siyaset izleyemediğini ileri sürerek, Osmanlı Devleti ile savaşmaları gerektiğini vurgulamaktaydı. Nâdir Şah'ın bu siyaseti üzerine, toplantıda bulunan kendi taraftarları, İran ülkesinin Nâdir Şah'ın yardımıyla düşmanlardan temizleneceğini gündeme getirerek Nâdir'e İran Şah'ı olmasını teklif etti.

Bu siyaset oyununda Nâdir ise Safevî Hanedanı ve soyuna karşı saygılı olduğunu ve dolayısıyla tahta Safevî hanedandan birinin oturmasının uygun olacağını ileri sürerek kendisine yapılan teklifi reddetti. Şah Tahmasb'ın kundaktaki oğlu III. Abbas'ı 1732'de İran Şah'ı ilan ederek fiilen yönetimi eline aldı (Ateş, 2002: 58). Bu şekilde zeki davranarak kundaktaki çocuğu başa getiren Nâdir Şah Afşar, aslında karışıklığa meydan vermeden ileride kendisi için Şah olma yolunu açmış oldu. Kendisi, Şah III. Abbas'ın naibi olarak görülse de, işin arka planında ülkenin gerçek hükümdarı konumundaydı. Nâdir Şah'ın bu şekilde arka planda ülkeyi yönetmesi 1736 yılına kadar devam etti (Kimya, 2018: 53). Ancak Şah III. Abbas'ın küçük yaşta beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Nâdir Şah'a ve Afşar hanedanlığına saltanat yolu açılmış oldu.

Nâdir Şah İran ülkesindeki valilere, komutanlara, kadınlara, ulemaya, aşiret beylerine ve tüm ileri gelen beylere İran ülkesi için yeni bir Şah belirlemek maksadıyla 26 Aralık 1735 tarihinde Aras Nehri civarındaki Deşt-i Mugan (Mugan Ovası)'da toplanmalarını emretti. Bu kurultaya yaklaşık olarak 20.000 kişi davetli olarak katıldı. Nâdir Şah ilk başlarda İran Şah'ı olma düşüncelerini kurultayda gizli tuttu, ancak daha sonra İran Şah'ı olma düşüncelerini kurultayda açık bir şekilde dile getirmeye başladı. Taraftarları da Nâdir'in Şah olması için öneride bulundu ve karşı çıkanlar olsa da çoğunluk Nâdir'in Şah olmasını isteyince, Nâdir İran Şah'ı olmayı kabul edeceğini fakat birtakım şartlarının olduğunu ileri sürdü. Nâdir'in ileri sürdüğü şartlar ise şunlardı

- a. Safevî Hanedanının soyundan gelenleri kimse tahta varis veya tahtın sahibi olarak görmeyecek ve Safevî Hanedanından da kim tahta hak iddia etmeye cüret ederse cezalandırılacaktı.
- b. Şah İsmail zamanından beri benimsenen Şîî mezhebinin uzun zaman boyunca Müslümanlar arasında problemlere neden teşkil ettiğini dile getirerek, yine Şîî'ye ait mezhep olan Caferî itikadının benimsenmesini İran halkı için doğru bulduğunu açıklayacak.
- c. Son olarak kendisinden sonra oğullarının yâda soyundan gelen kişileri İran tahtına oturmasını şart koştu.

Nâdir'in ileri sürdüğü tüm maddelere birtakım itirazlar olsa da neticede kabul edilerek yazılı hale getirildi. Bu şartlarla İran'da Şîîlik mezhebinin etkileri azaltılmaya çalışılarak, Caferilik ön plana çıkarılmaya çalışıldı. Kurultay neticesinde 8 Mart 1736'da İran ülkesinin yeni Şah'ı Nâdir Şah oldu. Akabinde kendi adına hutbe okutup para bastırdı. Safevî hanedanlığının son bulmasıyla yeni bir Türkmen boyu olan Afşar Hanedanlığı dönemi İran'da başladı (Kimya, 2018: 53-54.; Ateş, 2002: 188).

3. NÂDİR ŞAH DÖNEMİ OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ

1723-1736 yılına kadar sulh dönemleri olsa da Osmanlı-İran savaşları devam etmekteydi. Nâdir Şah, İran Şah'ı olduktan sonra da mevcut mücadeleler devam etti. Nâdir Şah yaşanan mücadelelerde Osmanlı ordularını Kars civarında geri çekilmeye zorlayarak Azerbaycan taraflarını işgal etti ve akabinde Osmanlı Devleti'ne barış isteğinde bulundu. Osmanlı Devleti barış görüşmeleri için Genç Ali Paşa'yı İran'da Mugan kurultayının yapıldığı mevkiye gönderdi. Osmanlı idarecileri IV. Murad dönemindeki sınırların geçerliğini ve

Rusya ile İran arasında yapılan ittifak antlaşmasının iptal edilmesini barış şartları olarak ileri sürdü. Nâdir Şah'ta burada barış görüşmeleri esnasında birtakım şartlar ileri sürdü. Bunlar Caferî mezhebinin hak mezhep olarak kabul edilmesini, bununla da kalmayıp Kâbe'de Caferilik mezhebi için bir rükn kurulmasını şart olarak sundu. Ayrıca İranlı hacıların hac görevlerini rahat yapmalarına izin verilmesi, elçiliklerin karşılıklı açılması ve iki tarafında ellerinde tuttıkları savaş esirlerinin serbest bırakmalarını talep etti (Hakyemez, 2014: 62). Ancak Genç Ali Paşa bu şartları kabul etmek için yetkili olmadığını ve kabul edemeyeceğini dile getirmesi üzerine, Nâdir Şah Abdülbâki Zendege ve Molla Ali'yi Osmanlı Sultanına çeşitli mektuplar yazarak, bazı değerli hediyelerle birlikte elçi olarak İstanbul'a gönderdi (Nâme-î Hümâyûn, 2014: 27).

Nâdir Şah'ın elçilik heyeti Osmanlı Devleti tarafından güzel karşılanarak, ihtimam üzere misafir edildi. Getirilen hediyeler ve mektuplar elçiler tarafından Sultan I. Mahmud'a takdim edildi. İran elçilik heyetinin şartları Osmanlı Devlet adamları tarafından görüşüldükten sonra, Osmanlı idarecileri, Nâdir Şah'ın İran Şah'ı olmasından memnuniyet duyduklarını ifade ettiler. Ayrıca Safevîlerden kalma bid'atları bırakarak ehl-i sünnet itikadına yakın bir akideyi benimsemelerine de Osmanlı uleması cephesinde ve halkı tarafında sevinçle karşılandı. Barış şartlarıyla ilgili olarak ise hacca gidişler ve esirlerin serbest kalması gibi şartlarını olumlu bulmuştu. Fakat Caferiliğin beşinci hak mezhep olarak sayılmasını ve diğer şartları kabul etmeyerek, nedenleriyle birlikte İran Şah'ına uzun mektuplar yazarak sebepleriyle birlikte ifade etmişlerdi (Nâme-î Hümâyûn, 2014: 43-50).

Osmanlı Devleti Mayıs 1738'de aynı şekilde yazılan mektuplar, birtakım hediyelerle beraber Mustafa Paşa ve Abdullah Efendi'yi elçi olarak İran'a gönderdi. Nâdir Şah'ı Osmanlı elçilik heyetini gayet iyi ağırlayarak dostluğunu pekiştirdi. Şah daha sonra Osmanlı idarecileri tarafından kendisine barış şartları için yazılan mektupları okuyunca çok üzümüştü. Özellikle Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmemesi, kendisini çok üzmesine rağmen, hediyeleri ve elçilik heyetini hürmetle kabul ederek iki ülke arasındaki mevcut sorunları daha sonra diplomatik yollarla halletmeye çalıştı (Şem'dânî-Zâde, 1989: 65).

4. NÂDİR ŞAH AFŞAR'IN ÇABALARI VE NECEF KOMİSYONU

İki ülke arasında sürekli muharebelerin yaşanması ve sulhun tam sağlanamaması İran Şah'ını üzmekteydi. Farklı iki mezhep arasındaki ihtilafli konuları çözüme kavuşturmak için 1737'den beri aslında yoğun gayretler içerisindeydi. Nâdir Şah, Sultan I. Mahmud'a, Ahmed Paşa aracılığıyla yolladığı mektuplarda ise mezhepler arasında ihtilafli meseleleri görüşmek üzere âlimlerden oluşan bir kurul toplayacağını ve Osmanlı Devleti'nin de bu kurula temsilci göndermesini, İran'daki Şîî âlimleriyle tartışacak bir âlimin Osmanlı Devleti adına katılmasını istedi. Bu sırada kendisi de Dağıstan'dan ayrılarak Mugan çölüne gelen Şah ordusunu burada bırakarak, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Bağdat'a geldi. Osmanlı idarecileri tarafından Bağdat'ta güzel şekilde karşılanan Nâdir Şah, burada bulunan kutsal yerleri, Sünni ve Şîî büyüklerinin kabirlerini ziyaret ederek, tahrip olanları tamir ettikten sonra gemilerle Dicle Nehrini geçerek İmâm-ı Âzam'ın kabrini ziyaret etti (Kimya, 2018: 54).

Hanefi mezhebi imamının kabrini ziyaret etmesi ile Osmanlı Devleti'ne dostluk ve barış elini uzatması anlamına gelmekteydi (Hakyemez, 2014: 64). Bu ziyaretleriyle ehl-i sünnette karşı bir düşmanlığının olmadığını da yansıtmıştı. Nâdir Şah, Sünni ve Şîî arasındaki meseleleri çözüme kavuşturmak adına Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde bulunan ve Şîî'ler için kutsal sayılan Necef'te bir konferans kurmak için Necef'e geldi. Aslıdan Nâdir Şah Safevîler döneminde yaşanan Şîîliğin mevcut uygulamalarının terk edilmesini, Caferiliğe göre itikat edilmesini daha önce de vurgulamıştı. Bundan dolayı Sünni ve Şîî âlimlerden oluşan bir ilim meclisi oluşturarak bu meselelerin halledilmesini arzu etmekteydi. Nâdir Şah'ın gayreti ve daveti üzerine İran, Horasan, Afganistan ve Maverâünnehir'den Sünni ve Şîî âlimlerin katılacağı bir ilim meclisi veya bir komisyonun toplanmasını ve mevcut sorunların çözülmesi girişimleri sonuç verdi. Nâdir Şah'ın huzurunda toplanan komisyonda ihtilafli konular görüşüldü. Bu komisyona Osmanlı Devleti adına, Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi olan Ahmed Paşa tarafından görevlendirilen Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî

başında olduğu bir kurul temsil etmekteydi (Hakyemez, 2014: 64). Toplantının başkanlığını ise yine Osmanlı Devleti'nin temsilcisi Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî yaptı. Süveydî kendisi tarihçi olması hasebiyle daha sonra bu komisyonu anlatan bir risale yazmıştır. Yazdığı *“el-Hucecu'l Kafıyye li't-tifaki'l-Fırakı'l-İslamiyye”* risaleye göre bu komisyona 70 kadar Şîi uleması, 7 Afgan uleması, 7 Maveraünnehir uleması ve Osmanlı Devleti adına kendilerinin olduğunu nakletmektedir (Süveydî, 1323: 14)⁵.

Komisyonunda tartışılan ilk mesele Şîilerin iddia ettiği üzere Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin hilafete gelmesi için vasiyetinin bulunduğu meselesiydi. Şîiler ilk dönemlerden beri Hz. Peygamberin kendisinden sonra Hz. Ali'nin Halife olmasını istediğini ve bununla alakalı olarak Hz. Peygamberin vasiyetinin bulunduğunu iddia etmekteydiler. Ancak bu noktada yapılan münazaralarda Şîi âlimleri Sünni âlimlere cevap veremedi. Sünni âlimlerin iddiaları daha sağlam olduğundan Şîiler bu iddialarından vazgeçmeyi kabul ettiler. Görüşülen ikinci mesele ise Şîilerin ilk üç halifeye küfür etmeleri sorunu (Süveydî, 1323: 14-15).

Bu konuda da Sünni âlimlerin delilleri ve iddiaları karşısında Şîi âlimler hataları olduğunu ve bundan da vazgeçeceklerini ifade ettiler. Hatta Şîi ulemasının ifadeleri aynen şöyleydi: *“Bizler (Ashaba) lanetin kaldırılmasını kabul ve taahhüt ediyoruz. Sahabenin gerek fazileti, gerekse hilafeti, iş bu tutanakta belirtilmiş olan tertip üzeredir. Bizden her kim ashaba dil uzatır veya burada tespit edilenlerin hilafına konuşursa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun! Böyle bir durumda Nâdir Şah'ın gazabını kabul ederiz, malımız; canımız ve evladımız ona helaldir”* (Süveydî, 1323: 12). Konferansta yapılan münazaralar çerçevesinde İran'lı âlimler sahabelere küfür ve hakaret etme gibi davranışlardan vazgeçmeleri gerektiğini kabul ettiler (Arı, 2001: 78; Süveydî, 1323: 14-15). Müzakere neticesinde Şîi âlimlerinin üç sahabeye küfür ve hakaret edilmesi şeklinde dil uzatması meselesinde kanaatlerinin değiştiğini, bundan sonra böyle bir duruma izin verilmeyeceğini yazılı bir belge şeklinde hazırladılar ve Şîi ulemanın birçoğu tarafından imzalandı (Süveydî, 1323: 23). Daha sonra kılınan ilk Cuma namazında hutbede sahabeye dil uzatılmaması ve hutbenin Safevîler zamanındakinden farklı okunması bu durumu doğrulamaktaydı.

Diğer bir konu Sünni âlimlerin Şîi'leri kâfirlikle suçlamalarıydı. Sünni âlimlerde böyle bir davranışta bulunmayacaklarına dair kanaatlerini bildirdi. Konferans neticesinde alınan kararları bölge ahalisi tarafından da mutlulukla karşılandı. Nâdir Şah Afşar bu konferansta alınan kararların tüm halk tarafından uyulmasını emreden bir ferman yayınlattı (Arı, 2001: 79). Süveydî, Nâdir Şah ile ilgili; *“Nâdir Şah, Toplanan komisyon sona erdikten sonra İslam birliği ile alakalı olarak bana şunları söyledi; Ben seni Bağdat hâkimi ve valisi Ahmed Paşa'ya göndermek istiyorum. Biliyorum ki o, sizi ve komisyondan alınan kararları beklemektedir. Fakat yarına mani olacağına inanıyorum. Ancak ben yarın Kufe Camisi'nde kılınacak Cuma namazının hutbesinde sahabenin isimlerinin düzenli bir şekilde zikredilmesi ve sahabeler'e dua edilmesi için emir verdim. Küçük kardeşin her durumda büyük kardeşe karşı saygılı olması gerekir. Sonra Nâdir Şah bana şöyle emir buyurdu: Hakikatten Osmanlı padişahı benden daha büyüktür. Zira o, sultanın oğlu sultandır. Sultanlık onun soyundan gelmez. Fakat ben doğduğumda ne babam sultanı ne de atalarım. Benim Sultanlığım kendimle başlamaktadır”* (Karadeniz, 2016: 75; Süveydî, 1323:)

Necef toplantısında görüşmelerde varılan netice, Caferî mezhebinin beşinci hak mezhep olarak kabul edilmesi şeklinde oldu (Hatt-ı Hümayun, nr. 3/92). Nâdir Şah toplantı sonrasında yayınlattığı fermanla Sahabe-i kirama hakaret etmeyi ve Rafiziliğin uygulamalarının terk edildiğini vurguladı. Hatta ehl-i sünnet mezhebini daha iyi şekilde anlamak adına Osmanlı Devleti'nden bölgeye bazı âlimleri göndermesini talep etti (Hatt-ı Hümayun, nr. 5/151). Necef Konferansı neticesinde isteklerini âlimlere kabul ettirdikten sonra asıl önemli sorun bunları Osmanlı Devleti tarafından kabul ettirmekti. Çünkü Osmanlı Devleti daha öncede Caferiliğin beşinci mezhep olması noktasında kesin şekilde karşı çıkmıştı. Konferansta alınan kararları yazılı hale getirip hediyelerle birlikte Osmanlı Devleti'ne bir elçilik heyeti gönderdi. Osmanlı Devleti gelen elçilik

⁵ Süveydî'nin *el-Hucecu'l-ka'ıyye li'ttifaki'l-fırakı'l-İslâmiyyeadlı eseri* Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki ihtilâfları halletmek ve yapılacak araştırmalardan sonra ortaya çıkacak gerçeğe uymak amacıyla Nâdir Şah'ın Mâverâünnehir ve İran'dan bir araya getirdiği Sünni-Şîi âlimleri arasında vuku bulan tartışmayı ve bunların karşısında müellifin sunduğu delilleri içerir. Geniş bilgi için bkz. Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî, *el-Hüccetü'l-Kat'ıyye li İttifaki'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, Matbaatü's-Saade, Kahire (Mısır), 1323.

heyetini en uygun şekilde ağırladı. Osmanlı uleması tarafından yapılan istişareler neticesinde Nefes komisyonunda varılan kararlara mezhepler konusundan ötürü olumsuz cevap verildi. Nâdir Şah olumsuz cevap gelmesi üzerine bu durumdan pek memnun olmadı, Osmanlı Devleti'ni savaşmakla tehdit etti. Nitekim bu gelişmeler yaşanan olumlu durumların tamamıyla kilitlenmesine neden oldu (Şemdanizâde, I, 1976: 61). Gelen mektupları değerlendiren Osmanlı Devleti savaşmaktan çekinmeyerek aynı şekilde karşılık vererek, hatta iki ülke arasında yeniden vuku bulacak savaşlar için fetvalar yazıldı (Şemdanizâde, I, 1976: 62).

İran elçilik heyeti ile yapılan görüşmeler neticesinde, aslında iki ülke arasında uzun yıllardan beri devam eden sorunların önemli bir kısmının çözümü noktasında karşılıklı müzakereler sağlandı. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti Rusya ile savaş halinin devam etmesi ve aynı şekilde İran'ın ise Hint seferleri ile meşgul olması gibi sebeplerden mezhep konusunun çözülmesi için bir netice sağlanamadı (Uzunçarşılı, 1982: IV, 234). Nâdir Şah her ne kadar mezhep birliği için barıştan yana bir niyette gözükse de Osmanlı Devleti ile savaşma noktasında fırsat buldukça çekinmemektedir.

5. OSMANLI-İRAN ARASINDA YENİDEN SAVAŞ DÖNEMİ

Nefes toplantısı ve akabinde yaşanan gelişmelerin mevcut isteklerin kabul edilmemesi üzerine ilki ülke arasındaki diyalog faaliyetleri yeniden kilitlenmişti. Bu sırada Nâdir Şah yönünü Doğu'ya çevirerek Hindistan ülkesine seferler yapmaya başladı. Hindistan'ın bir bölümünü aldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Hindistan'la olan ilişkilerine son vermeye çalıştı (Unat, 1992: 83). Aynı zamanda Sünni olan Dağıstan ülkesinin ileri gelenlerine mektup göndererek kendisine tabi olmalarını istedi. Yapılan bu çağrının cevapsız kalması üzerine Nâdir Şah Dağıstan'a doğru hareket etti, ancak burada yapılan muharebelerde Dağıstanlılara karşı ağır bir mağlubiyet aldı (Hatt-ı Hümayun, nr. 5/136). Dağıstan halkı Osmanlı Devleti Sultanını halife olarak tanımakta ve İran'a tabi olmak istememektedir. İran orduları Hint seferinden dolayı yıpranmış olduğundan Nâdir Şah yeni bir muharebeyi göze alamadı. Ancak Nâdir Şah bu dönemde Osmanlılara karşı yeniden Rusya ile bir ittifak antlaşması imzalaması üzerine Sultan I. Mahmud bu duruma çok hiddetlenerek Bağdat ve Diyarbakır Valilerine İran ile savaşmalarını istemektedir (Hatt-ı Hümayun, nr.812/37244).

Yapılan karşılıklı hamleler neticesinde Nâdir Şah Osmanlı egemenliğinde bulunan Kerkük kentini ele geçirdi. İran askerleri şehri yağmalayarak zarar vermesi Kerkük halkının tepkisini çekti. Halkın bu yağmalama faaliyetlerine karşı çıkmaları ise pek çoğunu öldürülmesine neden oldu (Sertoğlu, V, 1962: 24-25). Osmanlı kuvvetleri yapılan muharebelerde burayı geri aldı. Ancak Nâdir Şah başarısız olunca rahat durmayarak Musul'u muhasara altına aldı ve ayrıca Bağdat'ın kendisine savaşılmadan teslim edilmesini Osmanlı Devleti'nden talep etti (Hammer, 1983: 47-48.: Hatt-ı Hümayun, nr. 812/37244). Talebi kabul edilmeyince Musul'da kale etrafına lağımlar açtırarak kaleyi ele geçirmek isteyince kaza eseri lağımların patlaması neticesinde İran kuvvetlerinin yaklaşık olarak otuz bin askerin ölmesi ve Yeğen Mehmet Paşa öncülüğündeki Osmanlı kuvvetlerinin Revan'a kadar gelmesi üzerine Nâdir Şah bu kuşatmaları kaldırarak kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldı (Şemdanizâde, 1976: 112).

Nâdir Şah, Kerkük ve Musul kentlerini ele geçiremeyince Temmuz 1744'te yönünü Kars'a çevirerek burayı muhasara etmek için harekete geçti. Osmanlı Devleti Yeğen Mehmet Paşa'yı (MD, nr.151, s.68) Şark Seraskeri olarak vazifelendirmiş ve ayrıca Doğu'daki pek çok kadı ve ileri gelen idarecilere de emr-i şerifler yollayarak Afşar Hanedanı ordusuna karşı asker tedariki ve bunları Mehmet Paşa'nın emrine girmeleri için talimatlar verdi (Hatt-ı Hümayun, nr. 6/195). 21 Ağustos 1745'te yapılan yoğun savaş cepheleri iki tarafı da ağır zayıflara uğrattı. 1742'den beri devam eden muharebelerden iki tarafta yorulmuş ve sulh yolunu istemektedirler. Neticede iki taraf arasında yapılan savaşlara son verilerek yeniden barış görüşmelerine başlandı.

6. SULHUN SAĞLANMASI

Nâdir Şah savaşmakla Osmanlı Devleti'ni alt edemeyeceğini anlayınca siyaset değiştirerek Afşar Hanedanı lehine bir barış antlaşması yapma niyetindeydi. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti'ne taleplerini bildiren mektuplar gönderdi (Sertoğlu, 1962: 29). Daha önce Caferiliğin beşinci hak mezhep olmasını istemişti. Ancak Osmanlı Devleti'ne bu şartları kabul ettiremeyeceğini anlayınca, yeni yazdığı mektuplarda Caferî mezhebinin kabul edilmesi ve rükn bulundurma şartlarından vazgeçtiğini bildirdi. Nâdir Şah'ın Caferiliğin beşinci hak mezhep olmasından vazgeçmesinin en önemli nedeni muhtemelen İran ülkesinde bu sıralarda zuhur eden iç isyanlardan ötürü ülkesinin siyasî politikasını güvene almak istemesiydi. Yeni şartlarını yazdığı mektupları elçilik heyetiyle beraber Osmanlı Devleti'ne gönderdi. Osmanlı Devleti gelen elçilik heyetini ihtimamla ağırılarak misafir etti. Daha sonra yeni gelen mektuplar tercüme edilerek, Osmanlı idarecileri tarafından görüldü (C.HR. nr.131/6528; nr.95/4702; C.ML. nr775/31650).

Nâdir Şah yazdığı mektuplarında önceki şartların yerine Van, Basra, Bağdat ve Necef bölgelerinin İran'a verilmesini istemektedir (Hatt-ı Hümayun, nr. 4/126). Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı hiçbir zaman kötü niyet beslemediğini vurgulamaktaydı (Hatt-ı Hümayun nr. 4/126). Osmanlı Sultanı I. Mahmud'da aynı şekilde Nâdir Şah'ın mektubuna cevaplar yazdı. Sultan mektubunda bu iki İslâm devleti arasında vuku bulan muharebelere son vermek istediklerini ve barıştan yana olduklarının altını çizmişti. Nâdir Şah Afşar'ın mezhep konusundaki ısrarlarından vazgeçmesini ve ayrıca Osmanlı Devleti'nden talep ettiği toprakların (Bağdat, Van, Necef) kendisine verilmeyeceğini belirtti. Ancak IV. Murad devrindeki antlaşmanın geçerliliğini ve sınırların kabul edilmesi şartıyla İran ülkesi ile sulhun sağlanabileceğini bildirdi (MD. nr. 152,s. 121-130).

Yeni mektuplaşmalar Nâdir Şah'ın birçok şarttan vazgeçtiğini göstermekteydi. Akabinde Osmanlı Devlet adamları yaptıkları istişareler neticesinde Nâdir Şah'ın barış teklifini samimi bulup Nazif Mustafa Paşa'yı Osmanlı Devleti elçisi olarak vazifelendirilip İran'a gönderilmesine karar verildi. Mustafa Nazif Efendi sefaretnâmesinde İran ülkesine yaptığı seyahati anlatırken Bağdat'tan itibaren anlatmaya başlar, Bağdat'a varana kadar hangi güzergâhtan geçtiği ve neler yaptığı ile alakalı malumat bulunmamaktadır. Elçilik heyeti 12 Haziran 1746 tarihinde Bağdat'tan ayrılıp, 24 Ağustos 1746'da Nâdir Şah'ın bulunduğu yere ulaşmıştır. Mustafa Nazif Efendi Nâdir Şah'ın bulunduğu çadırı ve kendisi hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra, Nâdir Şah ile yaptığı görüşmelere de yer vermektedir. Görüşme esnasında Nâdir Şah'ın Osmanlı Padişahına karşı derin bir sevgi ve muhabbet duyduğunu, hatta Sultanın İslâm âleminin Halifesi olduğunu vurguladığını aktarmaktadır (Budak, 1999: 23-28).

Mustafa Nazif Efendi, götürdüğü hediyeleri ve mektupları Sultan I. Mahmud adına Nadir Şah'a takdim ederek Osmanlı Sultanının dostluğunu pekiştirmiş ve ardından sulh için müzakere heyetinin yanına geçmiştir (Hatt-ı Hümayun, nr. 6/198; Unat, 1992: 85). Şah ile görüşmesinin ardında barış görüşmelerine başlamak üzere İran heyetiyle buluştuğunu ve burada yapılan barış anlaşmasının teferruatlarını da eserinde anlatmaktadır (Budak, 1999: 34-36). Nitekim iki ülke arasında 4 Eylül 1746 yılında sulh görüşmelerine başlandı. Birkaç günlük müzakereler sonunda anlaşma sağlandı. Anlaşmanın öngörülen maddeleri ise şöyleydi;

- İki devletin dostluğu için üç yılda bir değiştirilmesi şartıyla Osmanlı Devleti'nden İran'a ve İran'dan da aynı durumda İstanbul'a bir elçi gönderilmesi ve giderlerinin ev sahipleri tarafından karşılanacak
- İki ülkenin de daha önceki muharebelerde esir aldıkları kişilerin serbest bırakmaları ve ülkesine gitmek isteyenlere iki tarafında yardım etmesi sağlanacak
- İranlıların bundan sonra Sünnilere ve Sahabelere küfür etmeyi terk edecekler.
- Osman Devleti'ndeki hac görevlileri İranlı hacılara iyi davranacaklar ve hac sırasında İranlı hacılar Osmanlı hacılarına tabi olacaklar.
- Bağdat ve Şam güzergâhından hacca giden İranlı hacıların mal ve can güvenlikleri Osmanlı idarecileri tarafından sağlanacak (Karadeniz, 2011: 75; Arı, 2001: 88).

Bu sulhun sağlanmasıyla birlikte uzun seneler iki İslâm ülkesi arasında devam eden ihtilafli meselelerin birçoğu Nâdir Şah döneminde çözüme kavuşturularak sonlandırıldı. Belirlenen şartların iki devlet arasında karşılıklı kabul edilmesinden sonra Nâdir Şah Osmanlı elçisi Mustafa Nazif Paşa'yı huzuruna davet edip, uzun seneler süren muharebelerden sonra yapılan sulhun İslâm dünyası açısından önemli olduğunu vurguladı. Osmanlı Devleti ile Afşar Hanedanı arasında daha önceleri yaşanan üzücü meseleleri gelip-geçici olarak gördüğünü anlattı. Osmanlı elçilerini uğurlarken dostluğu pekiştirmek adına nâmeler yazmış, inci ve mücevherat ile süslü Hind işi bir altın taht (Taht-ı Tavus), değerli kumaş ve hediyeleri elçilere teslim ederek Sultan I. Mahmud'a gönderdi. (Aktepe, 1975: 28-29).

Nâdir Şah, Osmanlı elçisi Mustafa Nazif ile birlikte yanında Mustafa Han Şamlu ve Mehdi Han Esterabadi'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi (Karadeniz, 2011: 75). Yapılan bu sulh Osmanlı ülkesinde de sevinçle karşılandı ve Osmanlı Devleti Sultanı da aynı şekilde Kesriyeli Ahmed Efendi'yi İran elçisi olarak tayin etti. Ayrıca çeşitli değerli hediyeler, barış anlaşmasının tasdikli nüshası ve güven mektuplarını elçilik heyetine teslim ederek İran'a uğurladı (Unat, 1992: 87-91).

7. İRAN'DA SULHA KARŞI TEPKİLER VE NÂDİR ŞAH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Nâdir Şah özellikle mezhep konularında Şîî mezhebi yerine Caferiliği ön plana çıkarması ve bu minval üzere 1737'den beri Osmanlı Devleti ile yaptığı diyalog faaliyetleri ülkesindeki muhaliflerin pek hoşuna gitmemekteydi. Bu durumdan ötürü Nâdir Şah kendisine bir suikastın yapılacağından çekinmekte ve Osmanlı Devleti ile bir an evvel bir sulh sağlamak niyetindeydi. Hatta bu sıralarda kendisine muhalif olan ve politikalarını eleştiren pek çok kişiyi idam ettirdi. Nitekim onun çabalarıyla sulh yeniden sağlandı. Bu sulh İran'daki Sünni Müslümanlar arasında memnuniyetle karşılanırken, Şîî'ler arasında da tam tersine tepkilere neden oldu. Şîî'ler Safevîler zamanlarından beri ülkede hemen hemen her konuda söz sahibiydiler. Nâdir Şah'ın Şîîlerin bu durumuna sert tedbirlerle karşılık vermeye başlaması bir karmaşaya sebep oldu (Arı, 2001: 92). Nâdir Şah Revan'da kendisine karşı bir isyan hareketinin patlak verdiğini haber aldı. Bu sırada Nâdir'in ordu komutanları Ali Kulu Han ve Hüseyin Han'da isyancıları tarafından öldürüleceklerini anlayınca, bu durumdan kurtulmak için isyancıların safına geçerek Nâdir Şah'a suikast düzenlemeye karar verdiler. Nâdir Şah bu sırada Afganlıların ileri gelenleri ve Oğuz Beyleriyle Fethâbâd'da çadırında 20 Haziran 1747'de bir istişare tertip etmişti. Bu toplantının akabinde çadırına çekilen Nâdir Şah, muhafız komutanları Salih ve Koca beyler tarafından hunharca öldürüldü (İzzi, 1199: 135).

Nâdir Şah hükümdarlığı sırasında pek çok kez suikast'te maruz kalmış ve hepsinden ölmeden kurtulmayı bir şekilde başarmıştı. Ancak son uğradığı suikast girişimi hayatına mal oldu (Ateş, 2002: 251-252). Şahın öldürülmesinde en önemli etken Şîî âlimleri olmuştu, Nâdir Şah dönemiyle birlikte Caferiliğin resmi mezhep olması bunların çıkarlarına uymamaktaydı. Tek neden tabii ki bu değildi, bir diğer etken Nâdir Şah'ın Safevî hanedanına son vererek etkinliğini azaltması ve Afşar hanedanlığının hüküm sürmesi hadisesiydi. Nâdir Şah Afşar'ın mezhep konusunda başlattığı diyalog faaliyetleri, onun suikast sonucu öldürülmesiyle uygulama alanı bulamadı (Unat, 88-89).

Nâdir Şah'ın suikast neticesinde ölmesi ülkede bir otorite boşluğunu meydana getirdi. Yeğeni olan Ali Kulu Han haberi duyunca amcasının çocuklarını da öldürttü ve ülkedeki tüm hazinelere el koydu. Şah olması için önünde bir engel kalmayan Ali Kulu Han Temmuz 1747'de kendisini yeni İran Şah'ı olarak ilan etti. Bu sırada Osmanlı Devleti yapılan sulhun akabinde Kesreli Ahmed Efendi'yi elçi olarak İran'a gönderdi. Ancak Nâdir Şah'ın ölümüyle Ahmed Paşa'nın İran da ki karışıklıklardan ötürü Bağdat'da beklemesini uygun bulmuş ve haber göndermişti. Daha sonra Bağdat valisi vefat edince Osmanlı Devleti Kesreli Ahmed Paşa'yı Bağdat valisi olarak atadı. İran'a gönderilen elçilik heyeti de geri çağrıldı. Osmanlı Devleti Nâdir Şah'ın öldürülmesinin akabinde bir istişare heyeti kurarak kararlar aldı. Yapılan görüşmeler neticesinde alınan karar gereği İran ile Nâdir Şah döneminde imzalanan sulh anlaşmalarına bağlı kalınması şeklinde kararı varılmıştı (Unat, 1992: 90; Minorsky, 1964: 21). Osmanlı Sultanı yeni İran şahına mektup yazarak Nâdir Şah

ile yapılan son muahedenin geçerliliğinin kendilerince bir sorun teşkil etmeyeceğini belirtmişti (Hatt-ı Humayun, nr. 6/193). Osmanlı belgeleri incelendiğinde Nâdir Şah dönemi İran'ı *Devlet-i Nâdiriyye* ve *Devlet-i Behiyye-i Nâdiriyye* şeklinde isimlendirilmekteydi (MD, nr. 152, s. 324, 326, 359, 362).

SONUÇ

Osmanlı Devleti ve İran arasında Safevîler zamanında başlayan ilişkiler, Şah İsmail ile birlikte mezhebi ihtilaflar şeklinde bir hal almaya başlamıştı. İlişkiler bazı dönemler mücadele ile bazı dönemler sulh şeklinde ilerledi. Nadir Şah iktidara gelince Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini ve özellikle mezhepsel konudaki bazı sorunların çözümü adına Necef'te Sünni ve Şii âlimlerden oluşan bir kurulun toplanmasını sağladı. Temel amaç iki devlet arasında geçmişten gelen mezhepsel ihtilafların çözülmesiydi. Nitekim komisyonda bazı kararlar alındı ve katılan ulema tarafından bu kararlar kabul edilerek imzalandı. Nâdir Şah komisyonda alınan kararları mektuplar şeklinde yazarak ve hediyelerle birlikte elçiler aracılığıyla Osmanlı Devleti Sultanı I. Mahmud'a gönderdi. Fakat Osmanlı Devleti bazı şer'î konular dolayısıyla komisyon kararlarını reddetti. Bu konuda Nâdir Şah Afşar ve Sultan I. Mahmud arasında karşılıklı mektuplar ve hediyeler devam etti. Ancak Nadir Şah'ın tüm gayretlerine rağmen sonuç değişmedi ve Osmanlı Devleti mezhep konusundaki kararlılığından taviz vermedi. İki komşu devlet arasında mevcut ilişkiler birazda olsa bir barış dönemine girmişti. Nâdir Şah, mezhepler konusundaki düşünceleri ve çalışmaları nedeniyle ülkesinde birçok kesimin tepkisini çekti. Hal böyle olunca 1747'de bir suikast sonucunda öldürüldü. Ölümü İslâm âleminde büyük bir üzüntüye sebep oldu. Beklenmeyen ölümü Osmanlı Devleti tarafından da şaşkınlık ve üzüntüyle karşılandı. Öldürülme nedeni olarak farklı fikirler ortaya atıldı. Kimilerine göre Nâdir Şah'ı Sünni olduğunu ve nedenin bu olduğunu, kimilerine göre ise siyasî bir amaç için öldürülmüştü. Nâdir Şah Afşar'ın öldürülme sebebi ne olursa olsun, bu iki mezhebi yakınlaştırma gayretleri, İslâm birliğini sağlamaya yönelik düşünceleri ve muharebelerdeki kabiliyeti takdire şayandır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Hatt-ı Hümayunlar, Numara: 4/126; 5/151-136; 6/193-195-198; 812/37244

Mühimme Defterleri, Numara: 111, 139, 151, 152

Cevdet Hariciye, Numara: 131/6528.; 95/4702

Cevdet Maliye, Numara: 775/31650

III. Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri, I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2014.

Tetkik Eserler

Aktepe, M., Nadir Şah'ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a Gönderdiği Taht-ı Tâvus", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 28-29, İstanbul, 1975, 113-122.

Arı, S., Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah - I.Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet-Şii Diyalogu, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, 2001.

Atâullah-i Hasânî, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı-İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (968-1049/1577-1639)", Tarihten Günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002, Konya, ss. 15-33.

- Ateş, A., Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747), Altınpost Yayınları, Ankara, 2002.
- Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, (İzah, Düzeltme ve İlavelerle Çev: Fuad Köprülü, Diyanet Yayınları, Ankara, 1977.
- Budak, A., Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 1999.
- Çelenk, M., 16. Ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiîliği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005.
- Destârî Salih Tarihî, Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak, (Haz: Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962.
- Ebû Sehl Nu'mân Efendi, Tedbîrât-ı Pesendîde, (Haz: İbrahim Savaş), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Ebu'l-Berekât Abdullah b. Hüseyin el-Bağdâdî Süveydî, el-Hüccetü'l-Kat'iyye li İttifaki'l-Firaki'l-İslâmiyye, Matbaatü's-Saade, Mısır, 1323.
- Efendiyev, O., Azerbaycan Safeviler Dövleti, Şerg-Qerb Yayınları, Bakü, 2007.
- Emecen, F., "Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesi'nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", Tarihten Günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002, Konya, ss. 33-49.
- Erdem, İ.- Mustafa Uyar, "Akkoyunlular-Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", Türkler Ansiklopedisi, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 873-881.
- Feridun Ahmed Bey, Münşeatü's-Selâtin, I-II, İstanbul, 1275.
- Hakyemez, C., Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Hammer, B. J. V., Büyük Osmanlı Tarihi, I-XVII, (Çev: Mümin Çevik-Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- İzci Süleyman Efendi, Tarihi İzci, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1199.
- Kalantarı, Y., Feth-Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834), (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens), İstanbul, 1976.
- Karaca, B., "Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri", Türkler Ansiklopedisi, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 409-418.
- Karadeniz, Y., "İran ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746)", Asia Minor Studie-İnternational Journal Of Social Sciences, IV, Sayı: 8, Amasya, 2016.
- Katip Çelebi, Fezleke, II, İstanbul, 1287,
- Kimya, O., "Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, İlkbahar 2018, V, Sayı: 14, ss. 48-66.
- Kütükoğlu, B., Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962,
- Minorsky, V., "Nâdir", İA, IX, MEB Yayınları, İstanbul, 1964, ss. 21-31
- Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", Belleten, XL, Sayı:158, Ankara, 1976.
- Mustafa Naîma Efendi, Tarih-î Naima, III, İstanbul, 1280,
- Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül-Vukuat, I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979.
- Nevres, A., Tarîhçe-i Nevres, (Haz: Hüseyin Akkaya), Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2004, -
- Oruç Bey, Oruç Bey Tarihi, (Haz: Nihal Atsız), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973.

- Raşid Efendi, Râşid Tarîhî, (1070-1131/1660-1721), I-V, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1282,
- Saray, M., Türk İnan İlişkileri, Atatürk Araştırma merkezi, 2006,
- Sertoğlu, M., Mufassal Osmanlı Tarihi, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1962.
- Solak-Zâde Mehmed Hemdemî, Solak-Zâde Tarihi, II, (Haz: Vahid Çubuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Sümer, F., Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'it Tevârih, I, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, (Haz: M. Münir Aktepe), İstanbul, 1976.
- Tacbahş, A., İnan der Zaman-ı Safevîyye, Tebriz, 1340.
- Tansel, S., Fatih Sultan Mehmet'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Tekindağ, Ş., "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İnan Seferi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XVII, Sayı: 22, İstanbul, 1968, ss. 65-70.
- Tekindağ, Ş., "Şah Kulu Baba Tekelü isyanı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 3, (Aralık 1967), ss. 34-39.
- Uluçay, Ç., "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu" Tarih Dergisi, VI/ Sayı: 9, İstanbul 1959, ss. 61-74.
- Unat, F. R., Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992,
- Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- Yinanç, M. H., "Akkoyunlular", İA, I, MEB Yayınları, İstanbul, 1978, ss. 251-270
- Yücel, Y. - Ali Sevim, Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991,

Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği

Ramazan KESERCİ⁶

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 30.11.2020	<p>Türkistan coğrafyası, tarih boyunca yeraltı ve yerüstü kaynakları ve ticari olanakları bakımından dünyanın önemli bölgelerinden biri olmuştur. Bu bakımdan sürekli değişik devletlerin rekabet alanı haline gelen bu kadim coğrafya, gerek Çarlık Rusyası ve gerekse Sovyetler Birliği döneminde çeşitli bahaneler ileri sürülerek istilaya maruz kalmıştır. Emir Timur'un bakiyesi olarak ortaya çıkan Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları kendi sınırları içerisinde siyasî varlıklarını sürdüren müstakil birer devletlerdir. Fakat aynı etnik kökene, aynı dine ve aynı kültüre mensup bu devletler, sadece hanedan veya boy farklılıkları sebebiyle birbirleriyle sürekli kavga eden, yıkıcı savaşlar yapan, basit birer siyasî teşekküller olarak da görülürler. Bu siyasî yapı ve zihniyet yüzünden şehirler sık sık el değiştirmiş, çok ciddi tahribata uğramış, zaman zaman şehir ahalisi kılıçtan geçirilip yağmalanmıştır. Bu kargaşa sadece hanlıklar arasında değil, aynı hanlıktaki devlet görevlileri arasında bile sürekli yapılagelmiştir. Bu durum dikkate alındığında, Türkistan coğrafyasında Çarlık Rusyası'nın işgallerinin neden hızla yayıldığı sorusunu sormak abesle iştigal olacaktır. Bu makale, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine girmeden önceki durumunu, bölgenin Rus egemenliğine girmesine neden olan faktörleri, Çarlık Rusyası döneminde oluşturulan bölge politikalarını ve yapılan uygulamaları objektif bir bakış açısıyla değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Ayrıca Rusya'nın, Türkistan'da hüküm süren hanlıkları nasıl ve ne şekilde ele geçirdiği, Hokand Hanlığı örneğinde açıklanmaya çalışılmıştır.</p>
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2020	

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Hokand Hanlığı, Buhara Hanlığı, Türkistan, Hodayar Han.

The Process Tsarist Russia's Occupation of Turkestan Geography: The Case of Hokand Khanate

ABSTRACT

The geography of Turkistan has been one of the important regions of the world in terms of underground and aboveground resources and commercial opportunities throughout history. In this respect, this ancient geography, which has become the competition area of different states, has been subjected to invasion by putting forward various excuses during both the Tsarist Russia and the Soviet Union. The Khiva, Bukhara and Hokand Khanates, which emerged as the remainder of Emir Timur, are independent states that maintain their political existence within their borders. However, these states belonging to the same ethnic origin, religion, and culture are also seen as simple political organizations that constantly quarrel with each other, waging destructive wars only because of dynasty or height differences. Due to this political structure and mentality, the cities frequently changed hands, were severely damaged, and from time to time the inhabitants of the city were slaughtered and plundered. This turmoil has always taken place not only among khanates but also among government officials in the same khanate. Considering this situation, it would be absurd to ask the question of why the invasions of Tsarist Russia spread rapidly in Turkestan geography. This article has been prepared in order to evaluate the situation of Central Asia before the Russian domination, the factors that caused the region to come under Russian domination, the regional policies and practices implemented during the Tsarist Russia period with an objective perspective. In

⁶Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Türkiye. E-posta: malik57821@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3757-883X.

addition, how and how Russia captured the khanates that ruled in Turkestan was tried to be explained in the example of Hokand Khanate.

Keywords: Tsarist Russia, Hokand Khanate, Bukhara Khanate, Turkistan, Hudayar Khan.

GİRİŞ

Hokand Hanlığı'nın kurulduğu Fergana Vadisi'ni de içine alan Orta Asya, kendine has siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi özelliğiyle, üzerinde kurulan büyük devletlerle milattan önceki zamanlardan bu yana Türklerin anayurdu ve hâkimiyet alanı olmuştur. Orta Asya'nın büyük bir kısmını kaplayan coğrafya için genel manada Türkistan kavramı kullanılmıştır (Taşağıl, 2012: 566). Türkistan, coğrafi olarak Horasan'dan başlayıp Afganistan'ın kuzeyinden Pamir ve Hindikuş (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'deki Tun-huang bölgesine ve Mançurya'nın batı bölgelerine ulaşarak Moğolistan ve Sibirya'nın güneyini de içine alarak batıda Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne ulaştığı yere kadar geniş bir coğrafyayı kapsar.

Emir Timur'un Çağatay Hanlığı'na 1370'te son vermesiyle doğuda Altay Dağları'na, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde İndus'a kadar uzanan Timur imparatorluğu kuruldu. İmparatorluk, Timur'un Çin seferinde ölümünden sonra XV. yüzyılın son yarısını iç karışıklıklarla geçirdi. Bu karışıklığı fırsata çeviren Özbekler, bu devlete son verdiler (Hayit, 1975: 3-5). Bu dönemde Moğol kabilelerinin saldırıları sonucu zayıflayan Özbekler, *Muhammed Şeybâni Han* (1500-1510) zamanında yeniden toparlandılar. Timur'un torunlarından ve Babür Devleti'nin kurucusu *Babür Şah'a* karşı da mücadele eden Muhammed Şeybâni Han, bu mücadeleden galip çıktı. Böylece Özbekler XVI. yüzyılın başlarında çok kısa bir süre içinde hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir güç haline gelmeyi başardılar (Macit, 2008: 22).

Özbekler XVI. yüzyılın başında bir taraftan, Şii Safevî Devleti hükümdarı *Şah İsmail'e* karşı mücadele ederken, diğer taraftan Babürlere karşı koymaya çalıştılar. Fakat bu mücadeleler onları yıpratıldığından çok geçmeden çeşitli hanlıklara bölündüler. Bu hanlıklar Türkistan'ın batısında Rus işgaline kadar varlıklarını devam ettirmeyi başardılar. Yani XVI. yüzyıl, Türkistan coğrafyası için bir dönüm noktası olmuştur denilebilir. Çünkü bu tarihten sonra Türkistan'da "*Hanlıklar Dönemi*" diye adlandırabileceğimiz parçalanmış bir yapı zuhur etmeye başlamış, diğer bir ifadeyle Türkistan topraklarında feodal yapıya benzer bir durum ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılın başında Hokand (Fergana) Hanlığı'nın da bağımsızlığını ilan etmesiyle, 1512'den beri varlığını devam ettiren Hîve ve Buhara Hanlıklarıyla birlikte Batı Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuş oldu. Böyle bir durumda, Türkistan Türkleri üç ayrı hanlık arasında bölünmüş olduğundan Rusya, İngiltere ve Çin gibi büyük devletler çeşitli gayelerle istikametlerini bu yöne çevirdiler. (Keserci, 2019: 7, 8).

XVII. yüzyılda Ruslar ile Türkistan devletleri arasında ekonomik ve politik çıkarlar üzerinden ilişkilerin başladığı görülür. I. Petro döneminde, Rusya'yı imparatorluk hâline getirmek amacıyla ekonomik reformlar yapılmış, ticaret merkezlerine ve denizlere hâkim olma stratejisi izlenmiş, tarım ve sanayi politikaları revize edilerek, sonra gelenlere ışık tutacak uzun soluklu yol haritası belirlenmiştir. Ruslar, sonraki süreçte gelişen sanayileri için gerekli olan hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara olan ihtiyaçları sebebiyle, Türkistan'ın zengin kaynaklarına sahip olmak ve daha sonra Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmak niyetindeydiler. İlâveten Türkistan nüfusunu gelecekteki kolonizasyon alanı ve aynı zamanda İngiltere'nin bu bölgeye yönelik politikasına direnebilecek bir güç olarak görüyorlardı. Bu politika Rusların Türkistan'a ilgisini son derece artırdı ve sınır bölgelerinin ayrıntılı, sistemli ve titiz bir şekilde araştırılmasını zorunlu kıldı.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli olarak Rus saldırılarına maruz kalan ve XIX. yüzyılın ortalarında tamamen Rus hâkimiyetine giren Türkistan coğrafyasında, Çarlık Rusya'sının işgaline uğramadan önce Buhara, Hîve ve Hokand hanlıkları hüküm sürmekteydi. Çarlık Rusya'sı 1917 Ekim Devrimi'yle yıkılıp yerine Sovyet Rusya kurulunca bölgede suni olarak Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Tacik gibi farklı ulusal devletler oluşturuldu. Gerek Çarlık Rusya'sı ve gerekse Sovyetler Birliği döneminde uygulanan politikalar sonucu desteklenen yapay kimlikler, bugün Orta Asya'da birçok sorunun merkezinde yer almaktadır.

Rusların Türkistan'ı İşgal Süreci

XVI. yüzyıla kadar Orta Asya ile pek ilişkileri bulunmayan Ruslar, bu yüzyılın başında Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla Doğu Rusya'daki etkinliklerini artırdılar. IV. İvan'ın 1547'de Çar olmasından sonra, Ruslar bölgedeki hanlıkları bir bir işgal etmeye başladılar. 1552'de Kazan Hanlığı, Ruslar tarafından işgal edildi. Kazan Hanlığı'nın işgali bir anlamda Asya'nın kapılarının Ruslara açılması demektir. Çünkü bu hanlık, uzun bir süre Rusya'nın Hazar Denizi'ne inmesine, Kafkaslara ve Aşağı Ural bölgelerine yayılmasına mani olmuştu (Saray, 1993: 21).

Rusların, Kazan Hanlığının ardından 1556'da Astarhan'ı ele geçirmeleri ve Osmanlı sınırına yaklaşmaları, Osmanlı idarecilerinin dikkatini kısmen bu yöne çekmeyi başarmıştı. Tabii bunda Türkistan Hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği elçilerin de katkısı olmuştu (Kurat, 1990: 5). Nihayet, Osmanlı Devleti Ruslar üzerine 1569'da Ejderhan Seferi olarak bilinen ve başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi (Kurat, 1999: 89-97). Osmanlı Devleti bu dönemde gerek asıl dikkat sahasının Avrupa olması, gerekse iç meseleleriyle ilgilenmesinden dolayı Rusların ilerlemesine ve Türkistan Müslümanlarının yardım çağrılarına tepkisiz kalmıştır.

Ruslar, ilerlemelerine devam ederek 1598'de Sibir Hanlığı'nı ele geçirdiler. Belirli bir plan ve program çerçevesinde hareket eden Ruslar, öncelikle keşif hareketlerine başladılar. Türkistan Hanlıklarının coğrafi ve topografik haritalarının hazırlanması, siyasi yapıları ile ekonomik durumlarının incelenmesi ve hanlıkların en kolay yoldan işgal edilmesini sağlamak amacıyla, bilimsel grup çalışmaları, askeri ve elçilik heyetleri kisvesi altında önemli keşif çalışmaları yapıldı. Ruslar, yaptıkları keşiflerin sonucunda bozkırlarda yaşayan Tatarların, Başkırtların ve Kazakların birlik ve beraberlikten uzak olduklarını, ilkel silahlar kullandıklarını ve iç çekişmeler sonucunda zayıfladıklarını gördüler. Bu durumda Rusya için Türkistan'da ilerlemek ve yayılmak çok zor olmayacaktı.

Rusların, Kafkaslar ve Türkistan coğrafyası üzerinden Hindistan'a ulaşmaya yönelik planlı ve kapsamlı hedeflerini Çar I. Petro'dan itibaren belirledikleri ve daha sonra Rusya'yı yönetenlerin de I. Petro'nun bu politikasına sahip çıktıkları görülmektedir. Çar I. Nikola döneminde ise, Rus birlikleri Kafkaslara yönelik ileri bir harekât başlatmış, Orta Asya sınırlarına doğru hızlı ancak kademeli ve dikkatli bir şekilde ilerlemeye başlamışlardır (Wint, 1941: 136).

1700'lü yıllardan itibaren sürekli olarak Moğol kabilelerinin baskısına maruz kalan Kazaklar, 1724'lere gelinceye kadar iyice zayıfladılar. Zor durumda kalan Kazaklar, Ruslardan yardım isteyince onlar da bu fırsatı kaçırmak istemediler. Aslında Kazak Ordularının (Cüz) bu duruma düşmesini, Ruslar izledikleri politikalarla teşvik etmişlerdi. Ruslar, bir taraftan Hokand Hanlığı'nı Kazaklara karşı kışkırtırken, diğer taraftan da Kazakların kendi aralarındaki çekişmelerini körükleyerek kendilerine muhtaç hale getirmişlerdi. Ayrıca Rusların Moğol kabilelerini, Kazaklara karşı desteklediği de bir gerçektir. *Muhtaç bırakma politikası* olarak adlandırabileceğimiz bu siyaset ile Ruslar, ya tarafları birbirine düşürerek iki tarafın da kendilerine başvurmasını veya bir tarafı destekleyip diğer tarafın kendilerine muhtaç olmasını beklemişlerdir. Sonuçta her iki durumda da yardım istenen ve son sözü söyleyecek olan devlet yine Rusya olacaktır.

Moğol tehdidi sebebiyle, Ekim 1731'de *Küçük Cüz* Rus hâkimiyetini kabul etti. *Orta Cüz* bir müddet Rusya ve Çin rekabetinden yararlanarak denge politikası sayesinde varlığını devam ettirdiyse de Rusların kışkırtmalarıyla çıkan taht kavgaları nedeniyle 1812'de onlar da Rusların hâkimiyetine girdiler (Donnelly, 1968: 192-195). *Büyük Cüz* ise Hokand Hanlığı'nın kuzeyinde ve Çin sınırında hüküm sürmekteydi. Onlar da bir taraftan Kalmukların diğer taraftan Çinlilerin saldırıları karşısında zayıfladıklarından, topraklarının bir kısmını Çin'e diğer kısmını ise Hokand Hanlığı'na kaptırdılar (Saray, 1993: 45). Neticede Ruslar 1730-1850 arasında bütün Kazak topraklarını işgal ettiler. Ruslara karşı birleşik bir cephe oluşturamayan Tatarlar, Başkırtlar ve Kazaklar, Rus istilasının genişlemesine paralel olarak ittifak kurmaya çalıştılsa da Rus entrikaları bir şekilde bu birliği bozmayı başardı.

Kırım Savaşı'nda (1854-1856) ağır bir yenilgi alan Rusların, bundan sonraki süreçte istikametlerini tam anlamıyla Orta Asya'ya çevirdikleri görülmektedir. Ruslar açısından bu yenilgi sonrası; Avrupa'da kaybedilen prestiji yeniden kazanmak, İngiltere'nin Asya planlarına karşı çıkmak amacıyla Orta Asya'yı ele geçirmek ve bozulan ekonomilerini düzeltmek için, Orta Asya'ya sahip olmak bir zorunluluk haline gelmiştir (Saray, 1984: 6-7). Ayrıca, Rusya'nın Avrupa devletleri ile girdiği mücadeleler sonucunda aldığı yenilgilerden kaynaklanan ekonomik sıkıntılarını, Türkistan'da ele geçirdiği topraklarda yaşayan halktan karşılamak istemesi de işgalin nedenleri arasında gösterilebilir.

Aynı zamanda İngiltere'nin Asya politikalarından rahatsız olan Ruslar, İngiliz nüfuz alanını sınırlandırmak gayesindeydiler. Çarlık Rusya, Türkistan'ın işgali için anahtar olarak gördüğü Kazak bozkırlarının işgalini tamamladıktan sonra yüzünü güneydeki Hanlıklara çevirdi. Doğu-Batı ticaret merkezleri arasında transit geçiş konumunda olmasından dolayı toprakları ilk işgal edilen devlet Hokand Hanlığı olmuştur. Bu dönemde bölgede Hazar Denizi'nin doğusunda Hive Hanlığı, bu hanlığın güney doğusunda Buhara Hanlığı, Buhara Hanlığının doğusundan Çin'e kadar olan bölgede Hokand Hanlığı hâkimiyeti mevcuttu. Bu hanlıkların kuzeyinde ise Büyük, Orta ve Küçük Kazak Cüzleri bulunuyordu (McKenzie, 1917: 209). Ruslar mezkûr hanlıkların işgalini kolaylaştırmak için öncelikli olarak kuzeydeki Kazak steplerini ele geçirmişlerdi.

Ruslar, hedeflerine ulaşmak amacıyla 1857'den itibaren Orta Asya'daki yerel yöneticilerle diplomatik faaliyetlere başladılar. Bu doğrultuda Ocak 1858'de Rus Dışişleri bakanlığı tarafından Asya konularında uzman olan *N.N. İgnatyef* başkanlığında bir heyet Hîve ve Buhara'ya gönderildi. İgnatyef, bölgenin coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinecek ve Buhara Hanlığı'nı Hokand Hanlığı'na karşı savaş açmaya ikna edecekti. Bunun karşılığında ise Ruslar Buhara'yı destekleyeceklerdi. Böylece hiç olmazsa Hokand Hanlığı'na karşı yapılacak bir savaşta Buhara'nın tarafsız kalması sağlanmış olacaktı. Buhara Hanı Emir Nasrullah ile görüşen İgnatyef, Rus gemilerinin Amu Derya'ya (Ceyhun) girişinin sağlanması ve serbest ticaret yapabilmeleri konusunda güvence almış, karşılığında ise Hokand Hanlığı'na karşı savaşmaları halinde Ruslar tarafından destekleneceklerinin sözünü vermişti (Hayit, 1995: 68). İgnatyef'in bu resmi ziyareti sonrası hazırladığı rapor, Rusya'nın daha sonra izleyeceği politikaların çekirdeğini oluşturması bakımından mühimdi. İgnatyef kısaca raporunda;

- Orta Asya'nın Rusya'nın işgali için elverişli olduğunu,
- Derhal harekete geçilerek Hokand Hanlığı'nın işgal edilmesi gerektiğini,
- Hazar'ın doğu yakasındaki Türkmenlerin hâkimiyet altına alınarak Hîve'ye karşı kullanılmasını öneriyordu (Saray, 1994: 5).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'ı tamamen ilhak eden Ruslar, Kafkasya'yı kontrol altına alarak İran'ın kuzeyine ve Hazar Denizi'ne sarktılar. Bu durum onların Orta Asya'daki yayılma faaliyetlerinin kolaylaşacağı anlamına geliyordu. Zira bölge hem kuzeyden hem de doğudan geniş kapsamlı bir kuşatma altına alınarak çevreleniyordu

Rus İşgali ve Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı, XVIII. yüzyılın başında Buhara Emirliğinden ayrılarak Fergana Vadisinde Şahrüh tarafından kurulmuştur (Saray, 2004: 41). Fergana vadisi esas olmak üzere geniş bir sahayı içine alan bu hanlık, doğuda Issık gölünden batıda Sir-Derya'ya, güneyde Pamir Dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanmaktaydı. Belli başlı şehirleri; Hokand, Taşkent, Margilan, Evliyâ-Ata, Pişpek (Bişkek), Namangan, Oş, Türkistan (Yesi) ve Akmesic'tir (Saray, 1994: 2). Bu hanlık Fergana vadisinde kurulduğundan Fergana Hanlığı olarak da bilinir.

Şeybâni'lerin 1599'da yıkılmasından sonra Sir-Derya'nın kuzey bölgesindeki Çadak'ta yerleşmiş olan Hocalar ailesi, Fergana Bölgesini ele geçirmişti. Bir müddet bu aile tarafından yönetilen bölgede, Şahrüh 1710'da Hokand Hanlığı'nı kurmuş oldu (Barthold, 1988: 553-556). Şahrüh Özbeklerin *Ming* boyuna mensuptur.

Hokand Hanlığı'nın kurucu unsuru Özbekler olmasına rağmen hanlıkta Kırgız, Kazak, Tatar, Kıpçak ve Taciklerin de nüfusu oldukça fazlaydı (Ploskih, 1977: 88,98,106).

Şahruh'un vefatından sonra yerine geçen Abdurrahim, bugünkü Hokand şehrini kurarak Semerkand, Katta Kurgan'ı ve Şehr-i Sebz'i hâkimiyeti altına aldı. Ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Abdulkerim, Çinlilerle ve Kalmuklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Abdulkerim'den sonra yerine geçen Erdene Bey de Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmek için çabaladı. Çin'e karşı mücadelesinde Türkistan'daki diğer İslam Devletleriyle işbirliği yapmaya çalışsa da başarılı bir sonuca ulaşamadı. Erdene'den sonra hanlığın başına kısa süreliğine Sultan Han, tahta geçti. Ancak çok geçmeden öldürülünce yerine Nârbûta geçti. Ancak o da iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Nârbûta, bu isyanları bastırmayı başardı. Oğlu Âlim Han zamanında Hokand Hanlığı oldukça genişledi. Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden olan Taşkent ile birlikte Çimkent ve Sayram alındı. Buhara Hanlığı'na karşı mücadele edildi (Konukçu, 1998: 215).

Âlim Han'dan sonra oğlu Ömer, Hanlığın başına geçti. Ömer Han liyakatli cesur bir asker, dini bütün bir Müslüman ve iyi bir şairdi (Hayit, 1975: 35). Ömer Han, Kâşgar'da hüküm süren Hocaları Çinliler'in işgalinden kurtardıktan sonra, Kazak bozkırlarından Türkistan'a doğru ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Akmesjid kalesini yaptırdı (Saray,1994: 40). Halk tarafından çok sevilen Ömer Han, Müslümanların *Emirü'l-Mü'minini* olarak ilan edildi.

Ömer Han 1812'de bir elçi göndererek Rusya ile diplomatik ilişki başlattı. 1813 yılında Rus elçisi Hokand'a geldi (Konukçu, 1998: 215). Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın Kırgızlardan yeni vergiler talep etmesi ve Kırgız gençlerini askere alması, bağımsız ve konar-göçer yaşamaya alışmış olan bazı Kırgız boylarının, hanlığa karşı yeni ittifak arayışları içerisinde girmesine neden oldu. Bu amaçla 1814 ve 1824 yıllarında Issık Göl'den gelen Kırgız temsilcileri Rusya'dan yardım istediler ve himaye talebinde bulundular (Abazov, 2002: 608).

Ömer Han'ın vefatından sonra küçük yaşta tahta geçen oğlu Muhammed Ali Han (Madali Han) babası gibi Çin'e karşı aktif bir siyaset izleyerek Doğu Türkistan Müslümanlarını destekledi. Fakat Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'na tehdit etmesi üzerine Çin seferinden dönmek zorunda kaldı. Daha önce alınan yerler tekrar Çinlilerin eline geçtiğinden 1831'de Çinliler ile bir anlaşma yapıldı. Hokand Hanlığı'nın en güçlü ve en geniş sınırlarına ulaştığı dönem olan Madali Han dönemi onun 1842'de Buhara hükümdarı ile yapılan savaşta yenilmesiyle son bulmuş ve Hokand, Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiştir (Konukçu, 1998: 215).

1842'de Hokand Hanlığı'nın başına Şir Ali Bey geçti. Aynı yıl Buhara hâkimiyetindeki Hokand'a yürüyerek hanlığın başkentini ele geçirdi. Böylece Şir Ali Bey Hokand'ı tekrar bağımsız hale getirdi. Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasındaki düşmanlık 1865'e kadar devam etti. Rusların Taşkent'i işgal etmek için Hokand'a karşı savaştığı dönemde bile Buhara Han'ı Emir Muzaffer, Hokand şehrini kuşatmakla meşguldü (Hayit, 1995: 37). Kırgızların arasında büyüyen Şir Ali Han'ın zamanında hanlıkta Kırgızların rolü arttı. Kırgızların önde gelenlerine parvanacı, datka, pansat gibi yüksek unvanlar verilerek bunlara büyük saygı gösterildi. Ayrıca Hudayar Hanın annesi Carkın Ayım, baş vezir Alimbek Datkanın eşi Kurmancan Datka gibi Kırgız kadınları da Hokand Hanlığında söz sahibi oldular.

Kıpçaklar 1845 yılında, Şir Ali Han'a karşı ayaklanarak hanlıkta Müslüman Kul'u Başvekil tâyin ettiler. Bu gelişmelerden memnun olmayan tahtın asıl sahibi Özbek Ming boyu, aynı yıl Âlim Han'ın oğlu Murad Han'ın idâresinde Hokand'ı ele geçirerek Şir Ali'yi öldürdüler (Hayit, 1995: 38). Murad Han, kısa süre sonra Kıpçaklar tarafından idam edilince, Şir Ali Han'ın oğlu Hudayar, hanlığın başına geçti. Müslüman Kul da nâib oldu. Hudayar Han memleketi idare edebilecek yetenekte olmadığından kısa süre sonra huzur yeniden bozuldu. Bunu fırsat bilen Ruslar, sınır boylarında varlıklarını iyiden iyiye hissettirmeye başladılar. Rusların kuzeyden adım adım Hokand'a doğru genişlemesi Hokand Hanlığı'nın istikbalini tehlikeye sokmuştu (Saray, 1994: 68).

Ruslar, Sir Derya'nın aşağı kısmından, Çuy ve İli Nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar olan bölgelerde yerlerini sağlamlaştırdıktan sonra, Hokand topraklarının anahtarı konumunda olan Akmesjid kalesini işgal edebilmek için hazırlıklara başladılar (Hayit, 1995: 63). İlk iki taarruzları başarısızlıkla sonuçlanan Ruslar, kale

kumandanı Yakup Bey'in Hokand'a yardım almak için gitmesinden yararlanarak ani bir baskınla Temmuz 1853'te kaleyi ele geçirdiler. Akmescid'in işgali Rusların Türkistan'daki amaçları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Burasının alınması Rusların daha ileriye gidebilme motivasyonlarının güçlenmesi anlamına geliyordu.

Akmescid'in Rusların eline geçmesinden sonra Hokand Hanlığı'nda iç karışıklıklar çıktı. Hudayar Han'ın kardeşi Taşkent valisi Malla Bey, kardeşine karşı taht mücadelesine başladı (Âtîf, 1998: 241). Malla Bey, 1858'de Hudayar Hanı tahttan indirerek hanlığını başına geçti. Hudayar Han, Buhara'ya sığınınca Buhara Emiri Muzaffer, Hokand Hanlığı'nı kendisine bağladığını ve Hudayar Hanı Taşkent valisi olarak ilan ettiğini duyurdu (Mert, 1976: 94). 1862 yılında Malla Han'ın suikaste uğrayarak öldürülmesinden sonra başarılı bir komutan olan ve halk tarafından çok sevilen Âlim Kul, Malla Han'ın oğlu Saîd'i, Nemengân'da Han ilan etti. Fakat Buhâra Emiri Muzaffer'in desteğiyle önce Taşkent'i, bir müddet sonra Hokand şehrini ele geçiren Hudayar Han, ikinci defa hanlığın başına geçti. Özbekler ile Kıpçakların desteğini alan Âlim Kul, bir sene sonra, 1863'te, Hudayar Han'ı yenerek Malla Han'ın on beş yaşındaki oğlu Seyyid Muhammed Sultan Han'ı Hokand tahtına çıkardı.

Hokand Hanlığı'nda bitmek bilmeyen bu karışıklıklar, Rusların dikkatini çekmiş olduğundan Rus çarı II. Aleksander, Aralık 1862'de Suzak, Evliya Ata, Türkistan (Yesi) ve Çimkent'in işgali için askerî hazırlıkların yapılması ve bölge üzerinde gerekli tedbirlerin alınması emrini verdi (Hayit, 1995: 76). Mayıs 1864'te Albay Çernayev ve General Verevkin komutasındaki Rus ordusu Evliya Ata'ya doğru harekete geçtiler. Hokand birliklerinin karşı koymalarına rağmen, Ruslar 15 Haziran'da Türkistan (Yesi) şehrini teslim aldılar. Diğer taraftan Âlim Kul komutasındaki Hokand ordusu, Çernayev komutasındaki Rus birliklerine karşı güçlü bir direniş sergilediyse de, dört gün süren çarpışmalar sonucunda Ruslar Evliya Ata'yı ele geçirdiler. Türkistan ve Evliya Ata'nın alınmasıyla yetinmeyen Ruslar, Temmuz 1864'te Çimkent'e doğru harekete geçti. Âlim Kul bir elçi göndererek Rus birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden derhal çekilmesini istedi. Albay Çernayev, böyle bir kararın sadece Rus Hükümeti tarafından verilebileceğini bildirerek Âlim Kul tarafından müdafaa edilen Çimkent'i kuşattı (Mert, 1976: 95).

Aynı günlerde Hokand Hanlığı'nın Ruslarla çarpışmasından yararlanmak isteyen Buhara Emiri, Fergana Vadisi'ni işgale başlamıştı. Buhara birliklerinin Hokand şehrine doğru ilerlemekte olduğu haberini alan Âlim Kul, Çimkent savunmasını yarıda bırakarak Hokand'a dönmek zorunda kaldı. Hokand ordusunun, Hocent ve Ora Tepe için Buhara Hanlığı ile savaşa tutuşmasından faydalanan Ruslar, Hokand Hanlığı sınırları içinde bulunan Suzak ve Çimkent'i ele geçirdiler. Fakat Rusların Taşkent saldırısı başarısız olunca, dönemin Rus Dışişleri bakanı *M. Gorçakof*, İngiltere ile rekabet halinde olduklarından, başta Londra olmak üzere çeşitli elçiliklere kendilerinden bu konuyla ilgili bilgi istendiğinde verilen talimat çerçevesinde hareket etmelerini istedi. Sözü edilen talimat şöyleydi:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, belirli bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle temas eden diğer medeni devletlerin durumu ile aynıdır. Bu gibi durumlarda daha medeni olan devlet, kendi sınırlarının emniyeti ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz tesisine daima zorlanır. Cezayir'de Fransa, sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da İngiltere hepsi ileri harekâtlarında zorlanmışlardır"(Saray, 1994: 9).

Gorçakof'un Orta Asya halklarını yarı vahşi ve siyasi teşekkülден uzak olarak tanımlaması gerçeklikten uzaktı. Bu ifadeler belki Kazak bozkırlarında yaşayanlar için geçerli olabilirdi. Fakat Buhara, Hokand ve Hive gibi kadim coğrafyaları böyle tanımlamak doğru değildi. Zaten bu talimatta yazanların doğru olup olmamasının bir ehemmiyeti de yoktu. Ruslar bu işgalleri meşru göstermeye ve özellikle İngiltere'nin endişelerini gidermeye çalışmışlardı. Bu manada Avrupa'ya verilen mesaj, sizler de aynı şeyleri yapıyorsunuz, dolayısıyla sizin yaptıklarınız ne kadar haklı ve meşruysa bizimki de o kadar meşrudur şeklindeydi.

Buhara ile Hokand arasında bitmek bilmeyen alan hâkimiyeti mücadelesinden faydalanan Ruslar, Mayıs 1864'te Taşkent'e tekrar saldırdılar. Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından sıkıştırılmasından yararlanmak isteyen Buhara Hanlığı, bu dönemde Taşkent'i işgal etmek istemişti. Fakat Ruslar, Buhara Hanlığı'nın daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek için Hokand Hanlığı'na bağlı olan Taşkent'in işgalini kendileri yapmak istediler. Taşkent valisi Hâkim Hoca'nın, halkı Ruslara karşı teşkilatlandırmasıyla kahramanca mücadele edilmesine rağmen, Haziran 1865'te Taşkent Ruslar tarafından işgal edildi (Saray, 1994:10).

Taşkent'in Rusların eline geçmesini sağlayan sadece Buhara ordusunun Hokand'a saldırısı değil, bazı Taşkent ileri gelenlerinin Ruslarla işbirliği yapmış olmasıydı. Bu nedenle 17 Temmuz 1865'te Ruslarla işbirliği yapan ve Taşkent'in işgalinde hizmeti olan 31 kişi çeşitli şekillerde ödüllendirildi. Sonuçta Ağustos 1866'da şehirde din işleri ile uğraşan bir hâkim ve şeyhülislam bulunması kaydıyla Taşkent'in Rusya'ya bağlandığı resmen açıklandı (Hayit, 1995: 81,83).

Rusların Taşkent'e saldırdığı sıralarda Ora Tepe, Hocent ve Hokand'ı işgal eden Buhara Emiri, Hokand Hanı Sultan Said'i esir alarak idam ettirdi ve Hudayar'ı yeniden han olarak tayin etti. Ruslar, Taşkent'ten sonra Haziran 1866'da Buhara Hanlığı tarafından ele geçirilen Hocent'i, ekim ayında da Ora Tepe, Cizzak ve Yeni Kurgan'ın işgalini tamamladılar (Mert, 1976: 95). Taşkent'in işgali yalnızca Türkistan'da değil, İngiliz kamuoyunda da yankılar uyandırmıştı. Rusların Türkistan'ın güneyine doğru ilerlemelerine karşılık İngiliz Hükümeti, Ruslardan bir açıklama istedi. Taşkent'in işgali sonrası İngiliz hükümetine bir açıklama yapmak zorunda kalan Rusya, Taşkent'in Buhara Hanlığı'na geçmemesi için geçici olarak işgal edildiğini, tehlike geçince burasının Hokand Hanlığına iade edileceğini açıkladı. Ancak bu sözler sadece İngiltere'nin endişelerini gidermek için bir nevi yatıştırma politikası mahiyetinde olduğundan Taşkent'in Hokand Hanlığı'na iadesi hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti.

Rusların Taşkent'i işgal edebilmesinin Türkistan coğrafyasında psikolojik bir yıkıma neden olduğu anlaşılmaktadır. Zira artık Rusların durdurulamayacağı ile ilgili halkta genel bir kanaat oluşmaya başlamıştı (Kurat, 1999: 350). Nitekim Taşkent'in alınmasından sonra Türkistan'daki çok geniş toprakların kısa zamanda Rusların eline geçmeye başlaması bu durumu kanıtlar nitelikteydi.

Rus ilerleyişini durduramayan Hokand hanı Hudayar Han, 1864 yılında Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'daki İngiliz makamlarından yardım istedi. Mesafenin uzak olması nedeniyle yardım gönderemeyen Osmanlı Devleti, sorunlarını kendi kendilerine çözmelerini tavsiye etti (Saray, 2002: 561). Bu tarihlerde sahte derviş olarak Orta Asya'da bulunan Macar bilgini Vambery'nin şu sözleri bölgenin önemini ve Osmanlı Devleti'nin bu olay karşısındaki tutumunun ne derece etkisiz kaldığını ortaya koymaktadır:

"Orta Asya'daki İngiliz-Rus çekişme sahasının millet olarak muhatabı olduğu asıl topluluk, taşıdığı muhtelif isimlere rağmen Türk halkıdır. Kanaat getirdim ki, Ruslar Türkistan'ı kaybettikleri gün esas kudret menbaalarından mahrum olurlar ve muhakkak çökerler. Bu da esas meseleyi Türk-Rus meselesi haline getiriyor. Bunu Petersburg kavramıştır, fakat İstanbul idrak edememiştir" (Kutay, 1998: 61-62).

Hokand tahtına üç defa çıkan Hudayar Han'ın üçüncü hanlık zamanında Hokand ile Buhara arasındaki mücadeleler şiddetini korumaktaydı. Hudayar Han, Buhara Emiri Muzaffer'e karşı olan mücadelesinde Rus General Kaufman'dan yardım istedi ve 1868'de yapılan anlaşma ile Rus hâkimiyetine boyun eğerek ülkenin kapılarını Ruslara açtı. Hudayar Han'ın bu Rus yanlısı tutumu halk arasında tepkilere neden olduğundan isyanlar çıktı. Rusların gözetiminde Taşkent'e kaçan Hudayar Han, kısa süre sonra Kaufman tarafından Orenburg'a gönderilerek hapsedirilmişti (Hayit, 1995: 86).

24 Temmuz'da ise Hudayar Han taraftarları oğlu Nasreddin'i Hokand tahtına çıkardılar. Nasreddin Han halkın da arzusuyla Rusları Orta Asya'dan tamamen çıkarmak amacıyla harekete geçti. Ancak General Kaufman idaresindeki Rus birlikleri Ağustos 1875'te, hanlığa bağlı Mihrem kalesi önlerinde Hokand kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Kaufman Hokand'a bir elçi göndererek, Rus askerlerinin Hokandlılarla herhangi bir problemi olmadığını, Hokand Hanlığı'na karşı isyan eden Kırgız ve Kıpçakları itaat altına almak için harekete geçtiklerini beyan etti. Kaufman ile Nasreddin arasında 22 Eylül 1875'te yapılan antlaşmaya

göre; Hokand Hanı Namangan dahil Sir Derya'dan Narın Nehri'ne kadar olan toprakların, Ruslara ait olduğunu kabul ediyor ve her yıl 500.000 ruble vergi ödemeyi taahhüt ediyordu (Hayit, 1995: 87, 88).

Nasreddin Han'ın Ruslarla bu anlaşmayı imzalamış olması bile Rusları durduramayacak, ayrıca Hokand halkının da öfkesine neden olacaktı. Nitekim Ruslar Nasreddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak edince, halk Polat Bey'i Han ilan etti. Polat Han, 1875'te Hokand'ı geri almayı başarmasına rağmen Ocak 1876'da Rusların, Andican'ı işgal etmesine engel olamadı. Kısa süre sonra da Margilan'da Ruslar tarafından öldürüldü (Yazıcı, 1995: 376). Şubat 1876'de General Skobelev komutasında harekete geçen Rus birlikleri Hokand'ı işgal ederek mücadele eden liderleri tutukladılar. Rus Çarı II. Aleksander'ın talimatıyla Hokand Hanlığı *Fergana Eyaleti* adıyla Rusya'nın *Türkistan Genel Valiliği'ne* bağlandı. General Skobelev ise bölgenin valisi oldu (Hayit, 1995: 89). Şüphesiz, Hokand Hanlığı'nın kendi içinde bir türlü istenilen birlik ve beraberliği sağlayamaması ve sürekli Buhara Hanlığı tarafından rahatsız edilmesi Ruslarla yapılan mücadelenin zayıflamasına neden olmuştur.

Ancak bu sırada Güney Kırgızistan'ın dağlık bölgeleriyle, Pamir-Alay Dağları gibi yerlerin halkı henüz tam olarak Rusya'ya boyun eğmemiştir. Alay Dağları'nda yaşayan Kırgızlar, Rus hâkimiyetini kabul etmediler. Üstün silah gücüne sahip Rus birliklerinin şiddetli ve orantısız saldırılarına rağmen, savaş 1876 yılının Ağustos ayına kadar devam etti. Bu mücadelenin başında Kırgızların müstesna kadın lideri *Kurmancan Datka* ve oğulları bulunmaktaydı (Ploskih, 1992: 98). Ancak Rusların tüm savaş hukukunu yok sayarak General Skobelev tarafından kurdukları *Özel Cezalandırma Müfrezeleri*, halkı topyekûn katletmeye başlayınca soykırım endişesiyle Kırgızlar barış istediler.

Nakşîbendi ve Kadirî şeyhlerinin liderliğinde muhtelif zamanlarda, Ruslara karşı istiklal mücadelesi veren Hokand Türkleri, çeşitli sebeplerden dolayı istedikleri sonucu alamadılar. Bu bölgenin ikinci bir Kafkasya olmasını istemeyen Ruslar, isyanları acımasızca yöntemlerle bastırdılar (Konukçu, 1998: 215).

SONUÇ

1880'lerin sonunda Türkistan'ın tamamını işgal eden Çarlık Rusya'sı, kurduğu askeri valilik sistemi ile ele geçirdiği bölgeleri despot bir idare ile yönetmiştir. Ayrıca Türkistan coğrafyasının Ruslaştırılması için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Peki, bu dönemde Orta Asya halklarının Rus emperyalizmine karşı koyacak güçleri var mıydı? Bu soruya müspet cevap vermek neredeyse imkânsızdı. Bu soruyu cevaplamaya çalıştığımızda şu faktörlerin karşımıza çıktığını görüyoruz:

- Orta Asya'da neredeyse her bölgede bir hanlığın ilan edilmesi sonucu ilkel bir hanlık-hükümdarlık mücadelesi yaşanmaktadır.
- 1800'lü yıllarda dünya konjunktörü Rusya'yı bölgede yalnız bırakmıştır.
- Rusların karşısında birlikten yoksun, askeri gücü çok ilkel, dış dünyadan kopuk bir kabileler topluluğu vardır.

Türkistan'ın işgal edildiği dönemde bölge halkı arasında ulusal birlik ve siyasi bilinç oluşmamıştır. Dolayısıyla burası Fransız ihtilalinin yaydığı *Milliyetçilik* fikrinin etkilemediği nadir coğrafyalardan birisidir. Çünkü burada yaşayanlar tek ortak yönlerinin İslamiyet olduğunu ve ırk olarak birbirlerinden farklı olduklarını düşünen insanlardır. Halk, bugün olduğu gibi o dönemde de kendilerini Türk değil, Müslüman, Buharalı, Semerkantlı, Taşkentli veya Kırgız, Özbek, Kazak, Tatar vb. tanımlamaya devam etmişlerdi. Hatta aynı ırka mensup olup farklı aşiretlerde olanlar bile yıllarca birbirleri ile acımasız savaşlar yapmışlardır. Mesela Buhara ve Hokand hanlıklarının kurucu unsuru Özbek olmasına rağmen, Fergana vadisini ele geçirmek için bu iki hanlık arasında yapılan savaşlar meşhurdur.

Rusya'nın Türkistan coğrafyasında ilerlemesinde Kazak Cüzlerinin ve daha güneydeki bağımsız Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki mücadeleleri önemli rol oynamıştır. Bunun yanında, Hanlıkların etki alanı dışında kalmak isteyenlerin zaman zaman Rusya'dan yardım talebinde bulunması, Rusya'nın Türkistan'a

müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ruslar, işgalleri kademeli ve sistemli bir şekilde yürütmüşler, ele geçirdikleri yerlerde kalıcı olmak için kaleler inşa edip iskân faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

XIX. yüzyıl, birçok Avrupalı devletin kendi aralarında olduğu gibi, İngiltere ve Rusya'nın da rekabet halinde olduğu bir dönemdir. Bu yüzyılda İngiltere, Asya'nın güneyinden (Hindistan-İran), Rusya ise kuzeyinden (Hazar-Ural-Sibirya) Türkistan istikametinde nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu durum özellikle Rusya'nın Türkistan coğrafyasında askeri yöntemlerle işgalini hızlandırmasına neden olmuştur. Neticede bu iki devletin bilek güreşi, orta çağ modelinde silahlara sahip olan, sürekli kendi içinde mücadeleler yapan ve iktisadi anlamda güç kaybeden Türkistan coğrafyasının Rusya'ya dâhil olmasıyla sona ermiştir.

Ruslar ele geçirdikleri yerlerde bir taraftan Müslüman halka kısmi bir serbestlik tanıyarak devlete bağlılığı artırmaya çalışmışlar diğer taraftan bölgenin dış dünya ile olan bağlantısını keserek gelebilecek yardımları engellemeye çalışmışlardır. Böylece bölge halkı tecrit edilmiş, fikri ve iktisadi hayatlarında çöküş yaşamıştır. Bunların dışında uygulanan Ruslaştırma siyasetiyle Müslümanlar takip edilmiş ve dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilmemiştir. Ayrıca Rus hâkimiyetine alınan bölgeler zamanla Rus göçmenleriyle doldurulmuş ve bu bölgeler birer Rus kolonisi haline getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abazov, R. (2002), “Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar”, Çev.: Ö. Çınarlı, A. Karan, Türkler, 18.
- Âtıf, M. (1998), *Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*, Haz. İ. Aka-V. Günay-C.Telci, Kırıkkale.
- Barthold, W. (1988). “Hokand”, *DİA*, V, İstanbul. MEB Yay.
- David McKenzie, “*The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85*”, *Russian Colonial Expansion to 1917*.
- Donnelly, A. (1968) *The Mobile Step Frontier: The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850*, New Haven: Yale University Press.
- Hayit, B. (1995), *Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- Hayit, B. (1975) , *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yay.
- Keserci, R. (2019), *Hokand Hanlığı'nda Bir Kırgız Kadın General: Kurmancan Datka (1811-1907)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Konukçu, E. (1998), *Hokand hanlığı*, DİA, XVIII, İstanbul: TDV Yay.
- Kurat, A.N. (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı, Sevinç Matbaası,
- Kurat, A.N. (1999), *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yay.
- Kutay, C. (1998), *Sahte Derviş*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
- Macit, A. (2008), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Mert, Ö. (1976), “*Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867–1869)*”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/ 1-2: 93107.
- Ploskih, (1992), *İstoriya Kırgızov (Dosovetskiy Period)*, Bişkek: İlim Yay.
- Ploskih, V.M.(1977) *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, Frunze: İlim Yay.

- Saray, M. (2002), “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, 18.
- Saray, M. (1984), “Ruslar’ın Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri”, ODTÜ, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, No. 1. Ankara: Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.
- Saray, M. (1993), *Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı*, İstanbul:
- Saray, M. (1994), *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları arasındaki siyâsî münâsebetler. (1775-1875)*. Ankara: TTK Yay.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan’ın doğuşu*. Ankara: Detamat Tanıtım, Tasarım Matbaacılık.
- Taşğıl, A. (2012), *İslam Ansiklopedisi*, TDV, XLI, İstanbul.
- Wint, G. (1941), *The British In Asia (Faber And Faber Limited)*, London.
- Yazıcı, T. (1995), *Fergana, DİA, XII*, İstanbul: TDV Yay.

Ahmet Ağaoğlu'nun "Cumhuriyet" Gazetesi Bibliyografyası**Ali ASKER* Şeyma SOĞANCIOĞLU****

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 16.12.2020	Ahmet Bey Ağaoğlu Türk içtimai ve siyasi fikir tarihinin önemli mümessillerinden olup, Kafkasya ve Anadolu Türklük hareketinin düşünsel ve kurumsal yönden gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. İki imparatorluğun tebaası, iki cumhuriyetin vatandaşı olarak Ağaoğlu'nun Rusya İmparatorluğu'nda Müslüman/Türk aydınlanması ve Osmanlı'da Türkcülüğün gelişmesi yönündeki faaliyetleri büyüktür. O bu faaliyetlerini yoğun şekilde seyreden içtimai-siyasi dönüşümlerinin etkisi altında sürdürmüş gerek düşünce gerekse eylem bakımından Anadolu ve Kafkasya Türklüğü için önemli çalışmalar yapmıştır. Hukukçu, siyasetçi, düşünce insanı gibi sıfatların yanı sıra Ahmet Bey Ağaoğlu bir gazeteci olarak, derin entelektüel potansiyelini toplumu aydınlatma, gerektiğinde halka ve yönetime mesaj verme yönünde kullanmıştır. Bu yüzden, hayatının sonuna kadar gazetecilik mesleğini devam ettirmiş, yaşadığı her türlü baskı, şiddet ve sıkıntılara rağmen kalemi elinden bırakmamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yazarlık faaliyetinde önemli yere sahip gazetelerden biri de "Cumhuriyet" gazetesidir. On yıl boyunca (1929-1939) Ahmet Bey Ağaoğlu'nun bu gazeteye yazdığı makaleler kapsamlı bir bibliyografya oluşturmaktadır. Makalelerin tamamı tarafımızdan bir araya getirilmiş, muhteva analizi yapılarak kitaplaştırılmasına karar verilmiştir. Bu makaleler gerek Ahmet Bey Ağaoğlu'nun bakış açısı ve düşüncelerinin öğrenilmesi gerekse yaşadığı dönemin içtimai-siyasi meselelerinin incelenmesi bakımından önemli bir kaynak niteliğindedir.
Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2020	

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Cumhuriyet Gazetesi, Bibliyografya, Gazetecilik.

Bibliography of Ahmet Agaoglu's "Cumhuriyet" Newspaper**ABSTRACT**

Ahmet Agaoglu is one of the important representatives of the history of Turkish social and political ideas, and has contributed greatly to the intellectual and institutional development of the Caucasian and Anatolian Turkish movement. As the subjects of the two empires and the citizens of the two republics, Agaoglu's activities towards the Muslim/Turkish enlightenment in the Russian Empire and the development of Turkism in the Ottoman Empire are great. He continued these activities under the influence of the social-political transformations that were intense, and made important studies for Anatolian and Caucasian Turkishness in terms of both thought and action. In addition to adjectives such as lawyer, politician, thinker, Ahmet Agaoglu, as a journalist, used his deep intellectual potential to enlighten the society and to give messages to the public and the administration when necessary. For this reason, he continued his journalism profession until the end of his life and did not leave his pen despite all kinds of pressure, violence and hardship. One of the newspapers that has an important place in Ahmet Agaoglu's writing activity is the "Cumhuriyet" newspaper. The articles Ahmet Agaoglu wrote for this newspaper for ten years (1929-1939) constitute a comprehensive bibliography. All of the articles were brought together by us and it was decided to publish them as a book by analyzing the content. These articles are an important source in terms of

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye. E-posta: aliasker2068@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-2345-6789.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Ana Bilim Dalı, Türkiye. E-posta: seymasilmaz@karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3424-3687.

learning the perspective and thoughts of Ahmet Agaoglu and examining the social-political issues of the period he lived.

Keywords: Ahmet Agaoglu, Cumhuriyet Newspaper, Bibliography, Journalism.

1. GİRİŞ

Türk düşünce dünyasında özgün ve saygın bir yere sahip olan Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939) 20. yüzyılın içtimai ve siyasi dönüşümlerinin en yoğun şekilde yaşandığı bir zaman kesitinde siyaset sahnesine çıkmıştır. Kendisiyle ilgili biyografik bilgileri özetlemek gerekirse; döneminin iyi okullarında eğitim almış, yüksek hukuk tahsilini Fransa’da tamamladıktan sonra, 1894 yılında memleketine geri dönerek halkına hizmet etmeye karar vermiştir (Bkz: Asker, 2018, 2020; Özcan, 2010; Sakal, 1999). Sadece ilmî ve fikrî yönden çok iyi donanmış, güçlü kalem sahibi olarak değil aynı zamanda bir naşir olarak Azerbaycan matbuatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, dönemin gazete ve dergilerinde yazı yazar bir entelektüel olarak halkı aydınlatmakla yetinmemiş, Türklerin/Müslümanların haklarını savunma mücadelesinde ön safta yer almış, halkı Ermeni saldırganlığına karşı koyma ve örgütlenme çalışmalarında azim ve kararlılıkla hareket etmiştir. Mücadeleci karakteriyle tanınan, cesaret ve bilgisini eylemleriyle bütünleştirmeyi başaran Ahmet Bey Ağaoğlu Çarlık yönetiminin baskı ve takipleri sonucunda, 1909’da II. Meşrutiyetin ilanı üzerine Türkiye’ye iltica etmiştir. Burada gazete yazarlığının yanı sıra idari ve ilmî-pedagojik faaliyetlerini sürdürürken dönemin siyasi akımları içinde de etkin rol oynamıştır. Türk Ocağının kuruluşu ve Türk Yurdu dergisinin yayımında aktif rol üstlenmiş, İstanbul Üniversitesinde çalışmış, parlamentoya mebus seçilmiştir. 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşu üzerine Azerbaycan’a gitmiş (Kafkas İslam Ordusunda siyasi müşavir olarak), siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve parlamentoya üye seçilmişti. 1918’de Paris Konferansına giderken İstanbul’da İngilizler tarafından tutuklanarak Malta’ya sürülmüş, 1921’de sürgünden kurtulduktan sonra Ankara’ya dönmüştür. Ahmet Bey Ağaoğlu bundan sonraki hayatının bir kısmında aktif siyasetçi, bürokrat ve milletvekili gibi sıfatlarıyla tanınmış olsa da dönemin siyasi hareketliliği içinde, sahip olduğu kararlı ve ilkeli duruşu siyasi tercihleriyle bağdaşmadığı için aktif siyasetten çekilmiş, ömrünün sonuna kadar çok sevdiği gazetecilik mesleğine devam ederek düşüncelerini basın yoluyla dile getirmiştir. Son derece yoğun, hareketli ve inişli çıkışlı hayatı boyunca fikrî anlamda ortaya koyduğu çalışmalar ve yazdığı yazılar Ahmet Bey Ağaoğlu şahsiyeti konusunda değişik değerlendirmelere yol açmıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu’nun düşünce dünyası ve değer yargıları doğrultusunda şekillenerek olgunlaşan mütefekkir kimliğinin dikkat çeken en önemli özelliği Türklüğe kuvvetli bağlılığı, adalet, eşitlik ve dürüstlük gibi ilkelere sadakatidir. Düşünce insanı, siyasetçi, bilim adamı, bürokrat, üniversite mensubu vd. yanı sıra kullanılan ve adeta Ahmet Ağaoğlu şahsiyetiyle özdeşleşen, “gazeteci” tanımlaması kendisinin hayatı boyunca ve yorulmadan uğraştığı bir meslekti. Bu yüzden çok değişik gazetelerde çalışmış olması, Ahmet Bey Ağaoğlu açısından gayet anlaşılır bir durumdur. 7 Mayıs 1924’te yayın hayatına giren, Türk devrimlerini ve Cumhuriyeti savunmayı ilke edinen “Cumhuriyet” gazetesindeki yazıları Ahmet Bey Ağaoğlu yaratıcılığının önemli bir kesitini oluşturuyor. Bu gazetede yayımladığı ve kendisinin düşünce insanı kimliğini karakterize eden makalelerin birçoğu sonradan kitaplaştırılarak neşredilmiştir.

2. BİBLİYOGRAFYAYA DAİR

Türk basın tarihinde önemli bir yere sahip “Cumhuriyet” gazetesinin on yıllık (1929-1939) bir zaman diliminde Ahmet Bey Ağaoğlu’nun yazmış olduğu makaleler tarafımızdan bir araya getirilerek bibliyografi şeklinde hazırlanmıştır. Bu gazetede Ağaoğlu’nun toplam 227 makalesi yayımlanmıştır. Bunlardan “İngiltere ve Hindistan”, “Serbest İnsanlar Ülkesinde”, “Devlet ve Fert”, “Ben Neyim?” ve “Tanrı Dağında” adlı makaleleri daha sonradan kitap haline getirilmiştir. Ağaoğlu’nun “Devlet ve Fert” kitabında, 01 Ocak-05 Şubat 1933 tarihleri arasında gazetede yayımlanan “Kadro Münakaşası” adlı makalelere de yer verilmiştir.

Bibliyografik künyeleri düzenlerken Ağaoğlu'nun "İngiltere ve Hindistan" ve "Ben Neyim?" adlı makalelerinde birkaç husus dikkatimizi çekmiştir. 07 Temmuz 1929 tarih ve 1853 sayılı "Cumhuriyet" gazetesinin ikinci sayfasında yer alan "İngiltere ve Hindistan" adlı makale "7" sayısı ile verilirken, 08 Temmuz 1929 tarih ve 1854 sayılı gazetenin ikinci sayfasında yer alan aynı başlıklı adlı makale "9" sayısı ile verilmiştir; bunun bir yazım hatası olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Ağaoğlu'nun 05 Eylül 1936 tarihinden itibaren yazmaya başladığı "Ben Neyim?" adlı makaleler dizisi "Cumhuriyet" gazetesinde 14 Eylül 1936 tarihine kadar beş bölüm olarak yayımlanmıştır. 08 Ocak 1939 tarihinde aynı başlıklı makalelerine kaldığı yerden devam etmeye başlayan Ağaoğlu, "Bir zamanlar 'Cumhuriyet'te 'Ben neyim?' adı altında yazılar yazmaya başlamıştım; dostlarımın ve karilerin teşviki ile o yazılara yeniden devam ediyorum" girişiyle, gazetede 19 Ocak 1939 tarihine kadar dört makale daha yazmıştır. Ağaoğlu'nun ölümünün ardından 1939 yılında "Ben Neyim?" başlıklı makaleler, kitap haline getirilmiştir. Bahsi geçen dokuz makale dışında daha önce yayımlanmamış üç makale de bu kitaba dahil edilmiştir.

Ahmet Bey Ağaoğlu "Cumhuriyet" gazetesinde "İngiltere ve Hindistan", "Serbest İnsanlar Ülkesinde", "Devlet ve Fert", "İran İnkılabı", "Kadro Münakaşası", "Yeni Nesil Arasında", "Doğu ve Batı", "İçtimai Bahisler", "Hadiseler Karşısında", "İçtimai Musahabe", "Dünya Hâdiselerini Tahlil", "Parlamentarizmin Tarihi", "Kültür Bahisleri", "Ben Neyim?" ve "Bir Türk Dağıstanı: Tanrı Dağında" başlıkları altında birçok makale yayımlamıştır. Onun imzasını taşıyan 227 makale tarafımızdan taranarak incelenmiş, "Ahmet Bey Ağaoğlu'nun 'Cumhuriyet' Gazetesinde Yer Alan Makalelerinin Bibliyografyası" başlığı altında düzenlenmiştir. Bibliyografyada yer alan makalelerde dünyada ve Türkiye'de yaşanan sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi olaylar detaylı şekilde analiz edilmektedir.

3. AHMET BEY AĞAOĞLU'NUN "CUMHURİYET" GAZETESİNDE YER ALAN MAKALELERİNİN BİBLİYOGRAFYASI

İngiltere ve Hindistan-1/İngiltere Tarihine Bir Nazar, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Temmuz 1929, Sayı: 1847, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-2/İngiltere'de İnkılâplar Nasıl Olmuştur?, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Temmuz 1929, Sayı: 1848, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-3/Medeni Devletler Tarihte Hep İngiliz Devlet Teşkilâtını Taklit Etiler, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Temmuz 1929, Sayı: 1849, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-4/İngiltere'de Kral Nazarî Olarak Gayri Mesuldür, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Temmuz 1929, Sayı: 1850, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-5/İngiltere Teşebbüsü Şahsinin Canlı Bir Timsalidir, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Temmuz 1929, Sayı: 1851, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-6/İngilizler Tab'an Mağrur Bir Millettir, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Temmuz 1929, Sayı: 1852, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-7/İngiliz Siyaseti Umumiyesinin En Mühim Amili Hindistan'dır, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Temmuz 1929, Sayı: 1853, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-9/Hindistan'ın Dini Akidelerine Bir Nazar, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Temmuz 1929, Sayı: 1854, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-10/Hindistan'da Türk Saltanatı, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Temmuz 1929, Sayı: 1855, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-11/İngilizler Hindistan'a Nasıl Girdiler?, *Cumhuriyet*, Yıl: 10 Temmuz 1929, Sayı: 1856, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-12/Hindistan İdaresine Bir Nazar, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Temmuz 1929, Sayı: 1857, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-13/Hindistan Meharetle Kurulmuş Bir Para Makinesi Gibidir, *Cumhuriyet*, Yıl:12 Temmuz 1929, Sayı: 1858, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-14/Bir Fransız Muharriri Diyor ki, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Temmuz 1929, Sayı: 1859, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-15/300 Milyon Hintlinin Bir Senelik Varidatı 40 Milyon İngiliz'in Yemek İçmek Masrafına Muadildir, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Temmuz 1929, Sayı: 1860, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-16/Avrupa Medeniyetinin Hintliler Üzerinde Tesiri, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Temmuz 1929, Sayı: 1861, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-17/Hintliler Niçin İngiliz Boyunduruğundan Kurtulamıyorlar?, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Temmuz 1929, Sayı: 1862, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-18/Hindistan'da Milliyet Cereyanı Nasıl Başladı?, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Temmuz 1929, Sayı: 1863, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-19/Balkan ve Trablusgarp Harplerinin Hint Müslümanları Üzerindeki Tesiri, *Cumhuriyet*, Yıl: 18 Temmuz 1929, Sayı: 1864, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-20/Hint Amelesi Arasında Muhtariyet Fikri Nasıl Başladı?, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Temmuz 1929, Sayı: 1865, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-21/Hint Milli Cereyanının Başında Bulunan Gandhi Kimdir?, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Temmuz 1929, Sayı: 1866, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-22/Hindistan'da Muhtariyet Cereyanları, *Cumhuriyet*, Yıl: 21 Temmuz 1929, Sayı: 1867, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-23/Hindistan'da Milli Vahdete Mâni Olan En Mühim Amil Dindir, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Temmuz 1929, Sayı: 1868, Sayfa Numarası:2.

İngiltere ve Hindistan-24/Hindistan'ın Atisi Muzlim Değildir, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Temmuz 1929, Sayı: 1869, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-1/Ben Bir Esir idim, Hür Olmak İstedim, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Ağustos 1930, Sayı: 2265, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-2/Serbest İnsanların Esas Yasası, *Cumhuriyet*, Yıl: 28 Ağustos 1930, Sayı: 2266, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-3/Hür Olmak Ne Kadar Güç İmiş!, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Ağustos 1930, Sayı: 2267, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-4/ Yalan, Riya ve Tabasbus, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Ağustos 1930, Sayı: 2268, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-5/Hürriyetle Casusluk!, *Cumhuriyet*, Yıl: 31 Ağustos 1930, Sayı: 2269, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-6/Bir Miting: Hatiplerin Sözleri, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Eylül 1930, Sayı: 2270, Sayfa Numarası:2.

Serbest İnsanlar Ülkesinde-7/Burada Vatandaşlık Bir Ağıdır ki, İçine Giren İnsanlar Birbirine Bitişik Halkalar Gibidirler, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Eylül 1930, Sayı: 2271, Sayfa Numarası:2.

- Serbest İnsanlar Ülkesinde-8/Halk İdaresinde Devlet!, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Eylül 1930, Sayı: 2272, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-9/Serbest Memlekette Murakabe İşi!, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Eylül 1930, Sayı: 2273, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-10/Hususî Bir Evde Verilen Müsamere, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Eylül 1930, Sayı: 2274, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-11/İnsanlar Korkak Doğmazlar, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Eylül 1930, Sayı: 2275, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-12/Sinemada Görüp İşittiklerim!, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Eylül 1930, Sayı: 2276, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-13/Hürriyet ile Seciye, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Eylül 1930, Sayı: 2277, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-14/Serbest İnsanlığın Şartları, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Eylül 1930, Sayı: 2278, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-15/Hakikate Tahammül!, *Cumhuriyet*, Yıl: 10 Eylül 1930, Sayı: 2279, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-16/İzzeti Nefis Sahibi misin?, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Eylül 1930, Sayı: 2280, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-17/Serbest Ülkenin Akademisinde!, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Eylül 1930, Sayı: 2281, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-18/Münevver Zümrenin Mevkii, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Eylül 1930, Sayı: 2282, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-19/Ruhların ve Kalplerin Temizliği, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Eylül 1930, Sayı: 2283, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-20/Hürriyet ve Fikir Ayrılığı, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Eylül 1930, Sayı: 2284, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-21/Hürriyetle Ahlâk Arasındaki Fark!, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Eylül 1930, Sayı: 2286, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-22/Parlâmentoda Neler Gördüm?, *Cumhuriyet*, Yıl: 18 Eylül 1930, Sayı: 2287, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-23/Darülfünunda ve Enstitüde, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Eylül 1930, Sayı: 2288, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-24/Pirlerle Yeni Bir Muhavere, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Eylül 1930, Sayı: 2289, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-25/Büyüklerle Nasıl Hürmet Edilir?, *Cumhuriyet*, Yıl: 21 Eylül 1930, Sayı: 2290, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-26/Muazzam Bir Makine Fabrikası, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Eylül 1930, Sayı: 2291, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-27/Yaşayış Sadeliği!, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Eylül 1930, Sayı: 2292, Sayfa Numarası:2.

- Serbest İnsanlar Ülkesinde-28/Hakkı Müdafaa Vazifedir, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Eylül 1930, Sayı: 2293, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-29/Tayyare Meydanında!, *Cumhuriyet*, Yıl: 25 Eylül 1930, Sayı: 2294, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-30/Muvaffakiyetin İlk Şartı, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Eylül 1930, Sayı: 2295, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-31/Cemaat Hayatının Temel Taşı, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Eylül 1930, Sayı: 2296, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-32/İlk Mektepte ve Kütüphanede, *Cumhuriyet*, Yıl: 28 Eylül 1930, Sayı: 2297, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-33/Hür İnsan Aç Kalmaz, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Eylül 1930, Sayı: 2298, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-34/On, On Beş Günlük Mühlet, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Eylül 1930, Sayı: 2299, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-35/İradem Yeni Bir Kuvvet Buldu, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Ekim 1930, Sayı: 2301, Sayfa Numarası:2.
- Serbest İnsanlar Ülkesinde-36/Hürriyet Meleğinin Kanadı Altında, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Ekim 1930, Sayı: 2302, Sayfa Numarası:2.
- Reisi Cumhur Bitaraf Olsun mu Olmasın mı?, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Eylül 1930, Sayı: 2296, Sayfa Numarası:2.
- Fakülte mi Mektep mi Konulu Münakaşa, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Aralık 1931, Sayı: 2748, Sayfa Numarası:4.
- Türk Dilinin Ruhi Hususiyeti, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Ekim 1932, Sayı: 3034, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-1/Kadrocular, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Kasım 1932, Sayı: 3061, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-2/İnkılâbımızın İdeolojisi, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Kasım 1932, Sayı: 3062, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-3/Kadrocuların İdealleri, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Kasım 1932, Sayı: 3063, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-4/Kadrocular ve Demokrasi, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Kasım 1932, Sayı: 3065, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-5/Dünyanın İkiye Bölünmesi: Şark ve Garp, *Cumhuriyet*, Yıl: 18 Kasım 1932, Sayı: 3066, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-6/Basitten Mürekkebe, Sürüden Millete Doğru, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Kasım 1932, Sayı: 3068, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-7/İçtimai Tezatlar, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Kasım 1932, Sayı: 3070, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-8/Asrî Devlet Salâhiyetlerinin Genişlemesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Kasım 1932, Sayı: 3071, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-9/Umumi Harbin Muhtelif Devletçilik Tarzları, *Cumhuriyet*, Yıl:26 Kasım 1932, Sayı: 3074, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-10/Kadrocuların Devletçiliği, *Cumhuriyet*, Yıl: 28 Kasım 1932, Sayı: 3076, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-11/Kadroculara Göre Devlet ve Millet, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Kasım 1932, Sayı: 3077, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-12/Fen, Teknik ve İş Fazileti, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Aralık 1932, Sayı: 3079, Sayfa Numarası:3.

- Devlet ve Fert-13, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Aralık 1932, Sayı: 3080, Sayfa Numarası:3.
- Devlet ve Fert-14/Kemalist İnkılâbının Hakikî Hedefi, *Cumhuriyet*, Yıl:04 Aralık 1932, Sayı: 3082, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-1/Sarih Olmayan ve Tekerrür Etmeyen Fikirler, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Ocak 1933, Sayı: 3110, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-2/Hem Korkak Hem Kahraman, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Ocak 1933, Sayı: 3112, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-3/Hem Korkak Hem Kahraman-Milliyet Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Ocak 1933, Sayı: 3114, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-4/Milliyet Meselesi-Eşsiz ve Örneksiz Rejim!, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Ocak 1933, Sayı: 3116, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-5/İsnat ve Tahrif, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Ocak 1933, Sayı: 3118, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Cevaba Cevap-6/Son Bir İki Söz Daha, *Cumhuriyet*, Yıl: 10 Ocak 1933, Sayı: 3119, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Yakup Kadri Beye, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Şubat 1933, Sayı: 3140, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Yakup Kadri Beye-2, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Şubat 1933, Sayı: 3141, Sayfa Numarası:3.
- Kadro Münakaşası-Son Söz, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Şubat 1933, Sayı: 3143, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı/Yeni Türkiye, Yeni İran, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Haziran 1934, Sayı: 3630, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-2/İnkılâptan Evvel, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Haziran 1934, Sayı: 3631, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-3/Nasıreddin Devri, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Haziran 1934, Sayı: 3632, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-4/ İran'da Fikir İnkılâbı, *Cumhuriyet*, Yıl: 18 Haziran 1934, Sayı: 3633, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-5/ İran Nasıl Uyandı?, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Haziran 1934, Sayı: 3634, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-6/İnkılâbın Tarihçesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Haziran 1934, Sayı: 3635, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-7/Muzaffereddin Şah'ın Vaziyeti, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Haziran 1934, Sayı: 3637, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-8/Mehmet Ali Devri, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Haziran 1934, Sayı: 3638, Sayfa Numarası:3.
- İran İnkılabı-9/Meşrutiyetin İlanı, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Haziran 1934, Sayı: 3639, Sayfa Numarası:3.
- Milli Kültür Nasıl Korunur, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Ağustos 1934, Sayı: 3679, Sayfa Numarası:5.
- Bizde Tercüme Faaliyeti, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Ağustos 1934, Sayı: 3682, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Ağustos 1934, Sayı: 3692, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Ağustos 1934, Sayı: 3693, Sayfa Numarası:3.
- Parlamentarizmin Tarihçesi/Parlamentarizmin Kökleri ve Açılma Tarihçesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Eylül 1934, Sayı: 3731, Sayfa Numarası:3.
- Parlamentarizmin Tarihçesi/Avam Kamarasının Teşekkülü, *Cumhuriyet*, Yıl: 25 Eylül 1934, Sayı: 3732, Sayfa Numarası:3.

- Parlamentarizmin Tarihçesi/Harp sonu Cereyanları, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Eylül 1934, Sayı: 3733, Sayfa Numarası:3.
- Firdevsi ve Şehname, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Ekim 1934, Sayı: 3738, Sayfa Numarası:3.
- Şehname Münasebetile/Bir İzah/Müderriş Ferit Bf.'ye Cevap, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Ekim 1934, Sayı: 3741, Sayfa Numarası:3.
- Lui Bartu-Dantonist, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Ekim 1934, Sayı: 3749, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Ekim 1934, Sayı: 3753, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Ekim 1934, Sayı: 3754, Sayfa Numarası:3.
- Ziya Gökalp'e Dair Bazı Hatıralarım, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Ekim 1934, Sayı: 3764, Sayfa Numarası:3.
- Milli Musikiyi Yaratmada İlham ve Heyecan Kaynağımız, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Kasım 1934, Sayı: 3766, Sayfa Numarası:3.
- Zekâ Tröstü, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Kasım 1934, Sayı: 3770, Sayfa Numarası:3.
- Fransa'da Demokrasi Kudreti/Kanuni Esasî Etrafından Kopan Fırtınalar!, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Kasım 1934, Sayı: 3773, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında Edebiyat Münakaşaları, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Kasım 1934, Sayı: 3775, Sayfa Numarası:3.
- Spor Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Kasım 1934, Sayı: 3782, Sayfa Numarası:3.
- İtalya'da Yeni Bir Tecrübe, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Kasım 1934, Sayı: 3785, Sayfa Numarası:3.
- Demokrasiye Doğru, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Aralık 1934, Sayı: 3793, Sayfa Numarası:3.
- Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Aralık 1934, Sayı: 3794, Sayfa Numarası:3.
- Yeni Nesil Arasında Aile Münakaşası, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Aralık 1934, Sayı: 3796, Sayfa Numarası:3.
- Şehir ve Köy Kavgasının Doğurduğu Tezatlar, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Aralık 1934, Sayı: 3801, Sayfa Numarası:3.
- Bir Şark İnkılapçısı Örneği, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Aralık 1934, Sayı: 3812, Sayfa Numarası:7.
- Yeni Nesil Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Ocak 1935, Sayı: 3820, Sayfa Numarası:3.
- Münevver Zümre Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Ocak 1935, Sayı: 3832, Sayfa Numarası:3.
- Özcülük ve Özgecilik (Egoisme ve Altruisme), *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Ocak 1935, Sayı: 3837, Sayfa Numarası:3.
- Dil Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Ocak 1935, Sayı: 3844, Sayfa Numarası:3.
- İkinci Bir Dünya Mihveri!, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Şubat 1935, Sayı: 3851, Sayfa Numarası:3.
- Önderin Beyannamesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Şubat 1935, Sayı: 3852, Sayfa Numarası:3.
- Müstakil Sayıtlık Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Şubat 1935, Sayı: 3856, Sayfa Numarası:3.
- Hayır, Yardım İşleri, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Şubat 1935, Sayı: 3862, Sayfa Numarası:3.
- İngiltere-Hindistan, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Şubat 1935, Sayı: 3865, Sayfa Numarası:3.
- Ocak Ülküsü, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Şubat 1935, Sayı: 3874, Sayfa Numarası:3.
- Cemiyetin Milli Hayatta Rolü, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Mart 1935, Sayı: 3880, Sayfa Numarası:3.
- Hem Savaş Yaparlar Hem Sulh İsterler!, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Mart 1935, Sayı: 3884, Sayfa Numarası:3.

- Yusuf Akçura, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Mart 1935, Sayı: 3889, Sayfa Numarası:3.
- Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Mart 1935, Sayı: 3891, Sayfa Numarası:3.
- Matbuat Müdürlüğü'nün Eser Men'ine Salahiyeti var mıdır?/1, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Mart 1935, Sayı: 3893, Sayfa Numarası:3.
- Matbuat Müdürlüğü'nün Eser Men'ine Salahiyeti var mıdır?/2, *Cumhuriyet*, Yıl: 21 Mart 1935, Sayı: 3894, Sayfa Numarası:3.
- Menedilen Eserler Meselesi/ Ağaoğlu'nun Tarık Usa İlk ve Son Cevabı, *Cumhuriyet*, Yıl: 25 Mart 1935, Sayı: 3898, Sayfa Numarası:2.
- Örnek Eserler, *Cumhuriyet*, Yıl: 28 Mart 1935, Sayı: 3901, Sayfa Numarası:5.
- Gene O Mesele, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Mart 1935, Sayı: 3903, Sayfa Numarası:5.
- Rakamlar Ne Diyor?, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Nisan 1935, Sayı: 3908, Sayfa Numarası:5.
- Genç Nesli Yetiştirmek, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Nisan 1935, Sayı: 3912, Sayfa Numarası:2.
- Ülkücüler Böyle Bir Akıbete Mahkumsal, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Nisan 1935, Sayı: 3915, Sayfa Numarası:3.
- Hem Haklı Hem Haksız!, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Nisan 1935, Sayı: 3919, Sayfa Numarası:3.
- Kongre Münasebeti ile, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Nisan 1935, Sayı: 3924, Sayfa Numarası:3.
- Kongre Münasebeti ile/2, *Cumhuriyet*, Yıl: 21 Nisan 1935, Sayı: 3925, Sayfa Numarası:3.
- Sinema Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Nisan 1935, Sayı: 3930, Sayfa Numarası:3.
- Şehir Sosyalizmi, *Cumhuriyet*, Yıl: 01 Mayıs 1935, Sayı: 3935, Sayfa Numarası:2.
- İki Bayan Arasında, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Mayıs 1935, Sayı: 3940, Sayfa Numarası:3.
- İş Kanunu Hazırlarken Çok Düşünmek Lazım/1, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Mayıs 1935, Sayı: 3942, Sayfa Numarası:3.
- İş Kanunu Hazırlarken Çok Düşünmek Lazım/2, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Mayıs 1935, Sayı: 3943, Sayfa Numarası:3.
- Şikan'dan Çıkan Mesele, *Cumhuriyet*, Yıl: 13 Mayıs 1935, Sayı: 3947, Sayfa Numarası:5.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı Etrafında, *Cumhuriyet*, Yıl: 18 Mayıs 1935, Sayı: 3952, Sayfa Numarası:2.
- Hindistan ve İngiltere'ye Dair, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Mayıs 1935, Sayı: 3953, Sayfa Numarası:3.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı Etrafında, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Mayıs 1935, Sayı: 3956, Sayfa Numarası:2.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı Etrafında, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Mayıs 1935, Sayı: 3958, Sayfa Numarası:2.
- Parti Programı Etrafında, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Mayıs 1935, Sayı: 3960, Sayfa Numarası:2.
- Hava Derdi ve Hava Tehlikesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Mayıs 1935, Sayı: 3964, Sayfa Numarası:2.
- Amerika'da Buhran Savaşını Alt Üst Eden Karar, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Haziran 1935, Sayı: 3967, Sayfa Numarası:2.
- Demokrasi ve Devletçilik, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Haziran 1935, Sayı: 3971, Sayfa Numarası:2.
- Fikir ve Hayat, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Haziran 1935, Sayı: 3977, Sayfa Numarası:5.
- Mektep ve İmtihan, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Haziran 1935, Sayı: 3982, Sayfa Numarası:5.
- Mektep ve İmtihan, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Haziran 1935, Sayı: 3987, Sayfa Numarası:3.

- Egemenlik ve Sevgi, *Cumhuriyet*, Yıl: 25 Haziran 1935, Sayı: 3990, Sayfa Numarası:3.
- Linç!, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Temmuz 1935, Sayı: 3998, Sayfa Numarası:5.
- Ulusçuluk İnsancılıktır, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Temmuz 1935, Sayı: 4004, Sayfa Numarası:3.
- Ruzvelt'in Mücadelesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Temmuz 1935, Sayı: 4010, Sayfa Numarası:3.
- Edebiyat Meselesi/Edebiyat nedir ve ondan ne bekleniyor?, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Temmuz 1935, Sayı: 4017, Sayfa Numarası:3.
- Büyük Şahsiyetler, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Temmuz 1935, Sayı: 4019, Sayfa Numarası:5.
- Terbiye Amaçlarından Birisi, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Temmuz 1935, Sayı: 4024, Sayfa Numarası:3.
- Japonya Yürüyor, *Cumhuriyet*, Yıl: 06 Ağustos 1935, Sayı: 4032, Sayfa Numarası:5.
- Yeni Kültür Bakanından Neler Bekliyoruz?, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Ağustos 1935, Sayı: 4037, Sayfa Numarası:5.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Ağustos 1935, Sayı: 4042, Sayfa Numarası:5.
- Batı ve Doğu, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Ağustos 1935, Sayı: 4046, Sayfa Numarası:5.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Ağustos 1935, Sayı: 4049, Sayfa Numarası:3.
- Türk Devletçiliği, *Cumhuriyet*, Yıl: 28 Ağustos 1935, Sayı: 4054, Sayfa Numarası:3.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Eylül 1935, Sayı: 4060, Sayfa Numarası:3.
- Müesseselerin Ruhu, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Eylül 1935, Sayı: 4061, Sayfa Numarası:3.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 10 Eylül 1935, Sayı: 4067, Sayfa Numarası:3.
- Üstür zehebke, mezhebke, zihabke! (Paranı, mezhebini, fikrini sakla!), *Cumhuriyet*, Yıl: 16 Eylül 1935, Sayı: 4073, Sayfa Numarası:3.
- Maarifte Yeni Esaslar-Kültür Bakanı ile Mülakat, *Cumhuriyet*, Yıl: 23 Eylül 1935, Sayı: 4080, Sayfa Numarası:3.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 30 Eylül 1935, Sayı: 4087, Sayfa Numarası:3.
- Nüfus Sayımı ve Faydaları, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Ekim 1935, Sayı: 4089, Sayfa Numarası:2.
- Muallim ve Talebe, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Ekim 1935, Sayı: 4091, Sayfa Numarası:2.
- Sulh Ülküsü, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Ekim 1935, Sayı: 4094, Sayfa Numarası:5.
- İki Zihniyet, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Ekim 1935, Sayı: 4098, Sayfa Numarası:5.
- Önemli Bir Eksik, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Ekim 1935, Sayı: 4104, Sayfa Numarası:5.
- İki Başlı Devler, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Ekim 1935, Sayı: 4106, Sayfa Numarası:5.
- Suikast mi?, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Ekim 1935, Sayı: 4107, Sayfa Numarası:3.
- Fikir Tereddileri, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Ekim 1935, Sayı: 4111, Sayfa Numarası:3.
- Belediyeler Kongresinde Alınan İntibalar, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Ekim 1935, Sayı: 4116, Sayfa Numarası:3.
- Belediyeler Kongresinde ve Kamutayın Açılışı, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Kasım 1935, Sayı: 4125, Sayfa Numarası:3.
- Celâl Sahir, *Cumhuriyet*, Yıl:24 Kasım 1935, Sayı: 4142, Sayfa Numarası:3.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 26 Kasım 1935, Sayı: 4144, Sayfa Numarası:3.
- İngiliz İntihapları, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Kasım 1935, Sayı: 4147, Sayfa Numarası:3.

- Sosyalizm ve Faşizm, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Aralık 1935, Sayı: 4163, Sayfa Numarası:3.
- Japonya'da Milli İrade İmanının Galeyanı, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Aralık 1935, Sayı: 4167, Sayfa Numarası:3.
- Türkçenin Sarf ve Nahvi Yoktur!, *Cumhuriyet*, Yıl: 22 Aralık 1935, Sayı: 4170, Sayfa Numarası:3.
- Mısırdaki Kazanılan Zafer, *Cumhuriyet*, Yıl: 27 Aralık 1935, Sayı: 4175, Sayfa Numarası:5.
- Opportunizm Nedir, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Ocak 1936, Sayı: 4180, Sayfa Numarası:3.
- Edebiyat Meselesi/Yahya Kemal'in Ne Kadar Hakkı Var, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Ocak 1936, Sayı: 4184, Sayfa Numarası:3.
- Kumar Belası, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Ocak 1936, Sayı: 4186, Sayfa Numarası:3.
- Intellectuel ve Ödevleri, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Ocak 1936, Sayı: 4189, Sayfa Numarası:3.
- Intellectuel ve Ödevleri, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Ocak 1936, Sayı: 4191, Sayfa Numarası:3.
- Cemalullah, *Cumhuriyet*, Yıl: 17 Ocak 1936, Sayı: 4194, Sayfa Numarası:3.
- Makine Teknik midir?, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Ocak 1936, Sayı: 4197, Sayfa Numarası:3.
- Doğu ve Batı, *Cumhuriyet*, Yıl: 24 Ocak 1936, Sayı: 4201, Sayfa Numarası:3.
- Kültür Meselesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 29 Ocak 1936, Sayı: 4206, Sayfa Numarası:3.
- İngiliz Sülâlesi, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Şubat 1936, Sayı: 4210, Sayfa Numarası:3.
- Medeniyet ve Kültür, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Şubat 1936, Sayı: 4215, Sayfa Numarası:3.
- Entelektüellerin Borçları, *Cumhuriyet*, Yıl: 10 Şubat 1936, Sayı: 4218, Sayfa Numarası:3.
- Nispi Temsil, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Şubat 1936, Sayı: 4222, Sayfa Numarası:3.
- Hüseyin Cahid Yalçın'a Zaruri Bir Cevap, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Haziran 1936, Sayı: 4341, Sayfa Numarası:3.
- Sovyet Rusya'nın Yeni Anayasası, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Temmuz 1936, Sayı: 4375, Sayfa Numarası:3.
- Sovyet Rusya'nın Yeni Anayasası, *Cumhuriyet*, Yıl: 20 Temmuz 1936, Sayı: 4376, Sayfa Numarası:5.
- Amerika'da İntihap, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Ağustos 1936, Sayı: 4392, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-1, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Eylül 1936, Sayı: 4423, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-2, *Cumhuriyet*, Yıl: 07 Eylül 1936, Sayı: 4425, Sayfa Numarası:3.
- Fransa'da Bir Asra Yakın Rol Oynayan Büyük Kadın, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Eylül 1936, Sayı: 4426, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-3, *Cumhuriyet*, Yıl: 09 Eylül 1936, Sayı: 4427, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-4, *Cumhuriyet*, Yıl: 11 Eylül 1936, Sayı: 4429, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-5, *Cumhuriyet*, Yıl: 14 Eylül 1936, Sayı: 4432, Sayfa Numarası:3.
- Bir Türk Dağıstanı: Tanrı Dağında-1, *Cumhuriyet*, Yıl: 02 Ocak 1939, Sayı: 5259, Sayfa Numarası:3.
- Bir Türk Dağıstanı: Tanrı Dağında-2, *Cumhuriyet*, Yıl: 03 Ocak 1939, Sayı: 5260, Sayfa Numarası:3.
- Bir Türk Dağıstanı: Tanrı Dağında-3, *Cumhuriyet*, Yıl: 04 Ocak 1939, Sayı: 5261, Sayfa Numarası:3.
- Bir Türk Dağıstanı: Tanrı Dağında-4, *Cumhuriyet*, Yıl: 05 Ocak 1939, Sayı: 5262, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-6, *Cumhuriyet*, Yıl: 08 Ocak 1939, Sayı: 5265, Sayfa Numarası:3.
- Denemeler/Ben Neyim?-7, *Cumhuriyet*, Yıl: 12 Ocak 1939, Sayı: 5269, Sayfa Numarası:3.

Denemeler/Ben Neyim?-8, *Cumhuriyet*, Yıl: 15 Ocak 1939, Sayı: 5272, Sayfa Numarası:3.

Denemeler/Ben Neyim?-9, *Cumhuriyet*, Yıl: 19 Ocak 1939, Sayı: 5276, Sayfa Numarası:3.

KAYNAKÇA

Asker, A. (2018). Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı ve düşünceleri. N. Muradov, Y. Özkaya (Dü.) içinde, *Türkiye ile Türk Dünyası arasında bir köprü, Yavuz Akpınar armağanı* (s. 135-149). Ankara: Bengü Yayınları.

Asker, A. (2020). Ahmet Bey Ağaoğlu. T. Erdem (Dü.) içinde, *Milliyetçilik* (s. 784-797). İstanbul: Otorite Yayınları.

Özcan, U. (2010). *Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Sakal, F. (1999). *Ağaoğlu Ahmet Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.